

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

КІРІЄНКО ОКСАНА ДМИТРІВНА

УДК 321.02:316.2:005

**ПРИНЦИПИ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ІНДИВІДА
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:
Угрин Леся Ярославівна,
кандидат політичних наук,
доцент

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЕТАПИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ІНДИВІДА	11
Висновки до розділу 1	31
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	33
2.1 Типологія сучасних концепцій політичної ідентичності індивіда	33
2.2 Трансформація політичної ідентичності в контексті методологічних засад соціального конструктивізму	48
Висновки до розділу 2	74
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: СПОСОБИ КОНСТРУЮВАННЯ У КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	79
3.1 Сучасні тенденції у структурі соціальної та політичної реальності – глобалізація, інформаціональне суспільство, суспільство ризику – як контекст трансформації політичної ідентичності індивіда	79
3.2 Політична ідентичність: принципи конструювання у межах «індивідуалізованого суспільства»	95
3.3 Стратегії побудови політичної ідентичності індивіда.....	111
Висновки до розділу 3	126
РОЗДІЛ 4. ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОГО ВІДЧУЖЕННЯ У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ІНДИВІДА	130
4.1 Політичне відчуження як процес руйнування механізмів інтерналізації політичної реальності у структурі політичної ідентичності індивіда.....	130
4.2 Глобалістський та антиглобалістський проекти реконструювання політичної ідентичності індивіда	145
4.3 Трансформація політичної ідентичності індивіда в глобалізованому світі: основні принципи	162
Висновки до розділу 4	172
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187

ВСТУП

Актуальність дослідження. XXI сторіччя ототожнюють з розширенням і злиттям світових ринків капіталу, інформації та послуг, посиленням економічної взаємозалежності, зростаючими можливостями пересування та комунікації. Теперішнє суспільство – «сучасне» по-особливому, що одночасно створює для індивіда і реальні шанси на автономію, і посилює його залежність від спільнот, інститутів. Нові умови на світовій арені, зумовлені наслідками глобалізації та взаємозалежністю як її складової, змінюють роль і значення не лише традиційних суб'єктів, а й сприяють новим перспективам для індивіда та появі якісно нових проблем, пов'язаних зі специфікою конструювання політичної ідентичності, новими формами політичного відчуження, впливами ризикогенного та інформаційного середовища. Це частково послаблює гуманітарну спрямованість світу, що стає безмежно формалізованим та відчужено об'єктивованим. Отже, аналіз глобалізації крізь антропологічну призму є актуальним для соціальних наук, зокрема для політології, що зосереджує увагу на трансформації моделей і форм суб'єктності індивіда в сучасному світі.

Відбувається зміна простору опредметнення індивідуалізму, що виявляється в різкому зростанні значення індивіда як теоретичної категорії у суспільних науках. Індивідуалізація пізнавальної перспективи полягає в описуванні суспільних явищ з погляду діючої особистості або на загальнішому вияві форми особистості. Це зумовило вибір методологічного індивідуалізму як принципу пізнання, яким ми послуговуємось. Сприймання суспільного та політичного світу з перспективи особистості, що його інтерпретує, веде до бачення його як символічного конструкта цієї особистості.

Концептуалізація соціальної й політичної ідентичності є основою розвитку соціокультурних досліджень політики, тобто аналізу соціокультурних підстав політичних процесів та акторів. Розробка такого наукового інструментарію може стати значущим внеском у розвиток соціального і політичного прогнозування.

Що ж стосується предметного поля політичної науки, то проблематика дослідження дозволяє збагатити інструментарій аналізу політичної динаміки сучасного суспільства на основі розуміння механізмів і принципів конструювання ідентичності індивіда, оцінити можливості, обмеження й ризику нової епохи на мікрорівні (рівні індивіда), а також виявити нові джерела суспільного розвитку у XXI ст.

Подібним потенціалом володіють дослідження ідентичності: вони дозволяють краще розуміти складні та багатовимірні суспільні процеси, синтезуючи динамічні і структурні їхні характеристики, знання щодо об'єктивної (соціально-політичної) реальності та її суб'єктивного сприйняття, просторові і часові параметри розвитку. Вивчення ідентичності дозволяє виявити рівні і механізми взаємодії індивіда та інститутів, горизонтальні і вертикальні зв'язки, що виникають в процесі соціальної комунікації, оцінити у цьому контексті перспективи інституційної динаміки сучасного суспільства.

У нашому дослідженні передусім акцентуємо на процесах і явищах у структурі соціальної і політичної реальності – становленні інформаціонального суспільства (авторський концепт М. Кастельса) та суспільства ризику, індивідуалізації, що синтезуються глобалізацією, отримуючи єдину логіку. Його тематика й обсяг не дають змоги описати ментальні процеси на рівні індивідуальної свідомості і в такий спосіб заглибитись у психологічні аспекти явища ідентичності (і політичної також). Ми зосередились передовсім на аналізі трансформативного потенціалу політичної ідентичності індивіда через вплив глобальних тенденцій у структурі соціальної та політичної реальності. Трансформація під впливом глобалізаційних чинників – процес розпочатий, проте відкритий та не завершений і, очевидно, непередбачуваний. Це потрібно враховувати, адже контексти змінюються щодня. У роботі досліджено лише окремі, стійкі тенденції, щоб продемонструвати логіку трансформації об'єктивної реальності, що тягне за собою зміну механізмів співвідношення й усвідомлення цієї реальності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії та історії політичної науки філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Теорії політики: форми політичної рефлексії» (Державний номер реєстрації № 0111U005524).

Мета дослідження – з'ясувати особливості конструювання політичної ідентичності індивіда та виокремити принципи її трансформації в контексті процесів глобалізації. Мета роботи обумовила вирішення таких **дослідницьких завдань**:

1) уточнити сутність поняття «політична ідентичність» у межах сучасних теоретико-методологічних підходів, зокрема функціоналізму, символічного інтеракціонізму, постструктуралізму, соціального конструктивізму та психологічного підходу, і з'ясувати їхній дослідницький потенціал;

2) визначити особливості конструювання політичної ідентичності в контексті конструктивістського інструментарію – процесів екстерналізації, об'єктивації та інтерналізації політичної реальності;

3) з'ясувати сутність та принцип дії основних чинників глобалізації на структуру соціальної і політичної реальності;

4) означити характер впливу суспільства ризику та інформаціонального суспільства на структуру політичної реальності (особливо її інституційний компонент та динаміку);

5) визначити особливості конструювання політичної ідентичності в межах процесу індивідуалізації;

6) порівняти принципи конструювання політичної ідентичності періоду модерну та постмодерну;

7) з'ясувати сутність політичного відчуження в умовах глобалізації в контексті процесів дереїфікації та розширення індивідуальної автономії у структурі політичної ідентичності індивіда;

8) охарактеризувати сутність глобалістського та антиглобалістського проектів реконструкції ідентичності;

9) визначити принципи трансформації політичної ідентичності індивіда в умовах глобалізації.

Об'єктом дослідження є політична ідентичність індивіда в контексті глобалізації.

Предметом дослідження є принципи трансформації політичної ідентичності індивіда в межах механізмів інтерналізації політичної реальності глобалізованого світу.

Методологічна основа дослідження. Основою реалізації завдань дисертаційної роботи вибрано методологічні принципи соціального конструктивізму, зокрема засади та дискурс теорії соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана. Цей напрям теоретико-методологічних досліджень, ґрунтуючись на феноменологічних засадах, відкриває широкі можливості для вдосконалення аналітичного інструментарію в питаннях сутності та механізмів конструювання і трансформації політичної ідентичності індивіда. Соціальний конструктивізм пояснює принципи об'єктивації суб'єктивних процесів (та смислів), за допомогою яких конструюється інтерсуб'єктивний світ, а також механізми інтерналізації (сприймання) об'єктивованих значень і смислів у формі соціальних та політичних інститутів, їхнє засвоєння в рамках вторинної соціалізації, що є основою структури політичної ідентичності індивіда.

У контексті вибраного аспекту дослідження – впливу глобалізації на ідентичність індивіда – використано принципи наукових підходів до розуміння і вивчення процесів глобалізації, зокрема її антропологічного виміру, сформульовані у працях представників постмодерного напрямку глобалізаційних студій – З. Баумана, Е. Гідденса, У. Бека. Також у роботі відображено принципи, сформульовані в межах теорії суспільства ризику – У. Бека, Н. Лумана, Е. Гідденса.

Похідними від дослідницьких засад соціального конструктивізму є дискурс-аналіз та фреймінг, елементи яких також застосовано в дослідженні конструювання політичної ідентичності індивіда. Дослідження способів

конструювання ідентичності індивіда (створення значень і кореляція поведінки щодо них) доповнено фрейм-аналізом у версії М. Хульст та Д. Яноу.

Визначені дослідницькі завдання і методологія роботи обумовили використання таких **методів**: *аналітичний метод* – для розгляду і розуміння процесів конструювання політичної реальності та ідентичності індивіда в контексті глобалізаційних змін; *порівняльний метод* – у дослідженні відмінностей конструювання та стійкості структури політичної реальності, а також принципів її інтерналізації індивідом в період модерну та постмодерну; *соціологічний метод* – для дослідження підтримки і сприйняття індивідами базових інститутів політичної реальності, динаміки протікання політичного процесу; *метод системного та структурного аналізу* дав можливість розглянути соціальну і політичну реальність як складну систему та окреслити ознаки системності щодо механізмів конструювання ідентичності; *синергетичний метод* дозволив проаналізувати принципи нелінійної перебудови структури політичної реальності внаслідок впливів глобалізації.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю визначених завдань, засобами їх вирішення та конкретизована у таких положеннях:

вперше:

– на основі теоретичних засад соціального конструктивізму визначено й обґрунтовано принципи трансформації політичної ідентичності індивіда, які відображають стійкі, сутнісні характеристики і тенденції розвитку глобалізованого світу, вплив глобалізації та її інформаційної складової на політичну реальність і суб'єктність індивіда в її межах:

- некогерентність динаміки екстерналізації, об'єктивації політичної реальності та механізмів її інтерналізації окремим індивідом;
- деформація механізмів інтерналізації внаслідок деформації структури політичної реальності під впливом процесів глобалізації, інформаціонального суспільства, суспільства ризику;
- поєднання протилежних тенденцій у межах конструювання окремої ідентичності: універсальності ідентифікаційних моделей та інтенсивного

розширення спектру інтерналізацій, що складають політичну ідентичність індивіда;

- розширення індивідуальної автономії та непрофільованість, релятивізм політичної ідентичності індивіда, наслідком чого є розвиток політичного відчуження;

- політизація самості через дифузю політичної реальності у буденну реальність – у сферу публічної політики виносяться практики та життєві стилі, що належать до буденної реальності індивіда й опираються на буденну свідомість;

- обґрунтовано, що в політичній реальності під впливом глобальних тенденцій назрівають деструктивні ідентифікаційні процеси щодо об'єктивації (особливо легітимації) базових інститутів – держави, демократії, на основі інтерналізації яких вибудовувалась стійка політична ідентичність у період модерну. З'ясовано індивідуальні механізми інтерналізації – тотальне розширення приватної автономії індивіда, плюралізація «стилю життя», які діють так, що індивіди оминають політичну реальність як таку, провокуючи розвиток політичного відчуження;

- доведено, що сучасний індивід не здатний сконструювати стійку політичну ідентичність, яка опиралася б на інститути (наприклад, державу чи демократію), оскільки вони виникли в межах структури об'єктивної (політичної) реальності, що характеризується критичною трансформативністю, і постійно змінюються, піддаючись ерозії з боку транснаціональних сил переважно анонімного характеру;

- визначено основні стратегії подолання політичного відчуження та реконструкції політичної ідентичності – глобалістську та антиглобалістську. Вони формують варіанти конструювання політичної реальності з урахуванням головних тенденцій глобалізованого світу – мобільності (фізичної і символічної) та широкої диференціації перспектив. У межах вказаних стратегій політичних реальностей функціонують інститути (глобальні політичні інститути чи глобальне комунікативне поле), що відповідають характеру трансформацій й

ефективно інтерналізуються індивідом, на основі чого вибудовується цілісна політична ідентичність;

– виокремлено ризик як стійкий інститут соціально-політичної реальності, що автоматично інтерналізується індивідом і є невід’ємним компонентом суб’єктивної реальності, який перетворює його на важливу детермінанту процесу об’єктивації другого порядку – легітимації – своєрідну призму, що підтверджує або заперечує чинний інституційний порядок у межах політичної реальності;

– визначено, що становлення інформаціонального суспільства та суспільства ризику створює необхідні умови для формування та реалізації стратегій зовнішнього керування процесом конструювання політичної ідентичності індивіда;

уточнено:

– специфіку формування політичної ідентичності та її трансформаційний потенціал на основі теоретико-методологічних принципів соціального конструктивізму, зокрема концептуалізації процесів екстерналізації, об’єктивації та інтерналізації, внаслідок протікання яких конструюється політична реальність та політична ідентичність, що діалектично пов’язані;

– поняття політичної ідентичності в контексті соціального конструктивізму, що постає як елемент суб’єктивної реальності індивіда та виникає внаслідок інтерналізації структури політичної реальності, її інституційного та легітимаційного компонентів у свідомість індивіда через процес вторинної соціалізації;

– значення інформації (знання), що опосередковує об’єктивовані структури соціального світу, в процесі інтерналізації в рамках індивідуальної свідомості: формує мотиваційну динаміку інституціоналізованої поведінки, окреслює інституціоналізовану сферу поведінки та її рамки, визначає та контролює ролі.

Практичне значення одержаних результатів. Основні результати дисертації вдосконалюють понятійно-категорійний апарат і методологію політичної науки в дослідженні політичної ідентичності індивіда та принципів її формування в контексті глобалізації.

Теоретичні узагальнення і висновки дисертації можуть бути використані як методологічне підґрунтя для подальших досліджень проблематики конструювання

політичної ідентичності на тлі глобалізованого, інформаційного та ризикогенного контекстів. Наукові розробки автора також допоможуть у підготовці наукових праць, навчальних посібників і спецкурсів із політичної науки.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення дисертації апробовано на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Шляхи розвитку сучасних гуманітарних та соціальних наук» (Будапешт, 2014), Звітній науковій конференції філософського факультету ЛНУ ім. Івана Франка (Львів, 2014), Студентській науковій конференції «Дні науки» філософського факультету ЛНУ ім. Івана Франка (Львів, 2014), Науковій конференції Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (Полтава, жовтень 2014), Звітній науковій конференції філософського факультету ЛНУ ім. Іван Франка (Львів, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції «Становлення сучасної науки» (Прага, 2015), Науково-технічній конференції «Актуальні проблеми розвитку науки і техніки» (Київ, 2015). Результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено в 11 наукових працях, зокрема 6 статтях (4 наукові статті у фахових виданнях України з політичних наук, 1 стаття в періодичному виданні політологічної тематики іноземної держави (Угорщина) та 1 стаття у періодичному виданні України з політичних наук) та 5 тезах конференцій.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою і завданнями, що були визначені у процесі науково-теоретичної розробки вибраної теми. Наукове дослідження складається із вступу, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг рукопису дисертації становить 205 сторінок (з них 166 – основний текст). Список використаних джерел містить 200 позицій.

РОЗДІЛ 1

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЕТАПИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ІНДИВІДА

Поняття «ідентичність» актуалізується в політичній науці у середині ХХ ст. У первісному варіанті політична ідентичність сформувалась як досить вузька понятійна категорія, що стосувалась електорального вибору в умовах партійної системи. У сучасній політичній науці це поняття пов'язане з іншими аспектами політичного самовизначення індивідів і стало невід'ємним елементом наукового дискурсу.

Найзагальнішою для всіх соціальних наук є інтерпретація ідентичності як активного процесу, що спрямований на відображення уявлень суб'єкта про себе і супроводжується відчуттям безперервності, сприймаючи власне життя як досвід тривалості та єдності свідомості, що дає змогу діяти послідовно (Т. Бергер). Ідентичність виступає ознакою «входження» індивіда у соціальну позицію. Політичну ідентичність розглядаємо як конкретний випадок соціальної ідентичності, що є водночас раціональною та рефлексивною, адже людина, що займає будь-яку статусну позицію, повинна оцінити і власну позицію та систему поглядів, і співвіднести їх з позиціями інших індивідів та груп, низкою політичних суб'єктів.

У широкому трактуванні під політичною ідентичністю розуміють становлення уявлень індивіда про себе і своє місце у політичній системі (О. Попова, Г. Миненков). При цьому ставлення до об'єктів політичної реальності будується на основі оцінки «близькості» соціальної позиції. Політична ідентифікація виступає засобом об'єднання та дистанціювання стосовно інших індивідів, політичних організацій, інститутів влади.

Теорія ідентичності в політичній науці формується на початку 60-х років ХХ ст. Доцільно говорити про кілька етапів становлення поняття в межах політичної науки. Щоправда, на той час «ідентичність» уже ґрунтовно розроблялась у межах інших соціально-гуманітарних дисциплін – із 30-х років у

соціології (символічний інтеракціонізм – Дж. Мід, Ч. Кулі, Г. Блумер), а з кінця XIX ст. в антропології, однак без використання самого терміна «ідентичність» (Е. Дюркгейм, М. Мосс). Відзначимо, що «родоначальниками» дослідження ідентичності були психоаналіз та соціальна психологія (З. Фройд, Е. Еріксон, Д. Марсія, Ж. Піаже).

У політичній науці відлік починається саме з емпіричних досліджень американських учених середини XX ст. в межах школи біхевіоризму, що сформувалася у Мічиганському університеті. Учені цього університету дійшли низки важливих висновків, серед них – індивіди визначають партійні відмінності як вагомі. Обивателі не роздумують за допомогою ідеологічних категорій, у більшості голосуючих громадян або взагалі відсутній, або дуже низький рівень співвіднесення ідеологічних установок та їх політичних поглядів. Навіть не маючи знань у спірних проблемах чи загальної ідеологічної орієнтації, більшість громадян мали загальну політичну орієнтацію (когнітивну та «афективну карту»), що й визначала їхній електоральний вибір. Отже, громадяни структурували власне розуміння комплексу спірних проблем, кандидатів та подій кампанії крізь призму лояльності до політичної партії. Партійна ідентичність розглядалась як похідна від соціального досвіду виборців, їх первинної соціалізації у сім'ї та групової соціалізації у зрілішому віці.

Отже, перший етап – початок 60-х років – середина 80-х років XX ст. – період повного домінування американської концепції партійної ідентичності, яку розробила «мічиганська група», котра пояснила стійку електоральну поведінку і зробила можливими середньотривалі прогнози результатів виборів у країнах із двопартійною системою [124]. У межах такого підходу політична ідентичність фактично прирівнювалась до партійної. При цьому ідеологічну та персоніфіковану моделі ідентичності в початковій версії теорії розглядали як альтернативні чи додаткові до партійної. Основними функціями політичної ідентичності в межах такого підходу є обмеження можливості входження у політичну систему нових партій, відсікання «надлишкової» для виборця

інформації щодо виборів (функція так званого «інформаційного сита») та визначення «своїї» групи (за ідеологічними ознаками).

Концепт партійної ідентичності зацікавив європейських дослідників уже наприкінці 60-х років минулого сторіччя. Наукові пошуки були спрямовані на емпіричне підтвердження цієї концепції для країн із двопартійною мажоритарною системою, а згодом адекватне визначення методологічного інструментарію для дослідження партійної ідентичності у країнах з багатопартійною системою. Іншими словами, ідентичність трактувалась як структурний елемент «середнього рівня» в політичній свідомості, що відноситься до політичних установок (проміжний рівень між політичними цінностями та політичними вподобаннями) [124]. Тому проблеми партійної (політичної) ідентичності певною мірою відображено в дослідженнях політичної культури та політичної свідомості (П. Лазарсфельд, Б. Берельсон, Х. Гаудет).

У межах першого етапу досліджували роль політичної соціалізації у формуванні партійної ідентичності. Найбільш значущим чинником визнавали установку батьків, що засвоюється дитиною а ранньому віці (Г. Хайман, Ф. Грінстайн, П. Хейз, Д. Істон). Була висунута гіпотеза, за якою успішна передача партійних преференцій (атитюдів) залежить від рівня виявлення преференцій батьками, а ступінь їх вираження вимірюється визначеністю партійної самоідентифікації. До початку 80-х років подібні дослідження були перенесені у країни Західної Європи, де додатково аналізували питання впливу рівня поляризації партійної системи на рівень базової партійної належності батьків та їхніх дітей (Е. Ноель-Нойман) [124].

Проте в середині 80-х років теорія піддається істотній критиці, через різке зниження відсотка «стійких прибічників» серед електорату демократичної та республіканської партій, що цілком заперечило партійну основу – як єдиний базис теорії політичної ідентичності. Проте розвал соціалістичного табору та крах СРСР наприкінці ХХ ст. і сформована на пострадянському просторі багатопартійна плюралістична система дала новий імпульс для продовження досліджень саме партійної ідентичності за стандартними методиками.

У 80-х роках ХХ ст. важливим компонентом теорії політичної ідентичності стає проблема самоідентифікації індивідів, що є прибічниками не домінуючих у суспільстві політичних ідей. Р. Барт наприкінці 80-х пояснює роль міжособистісної комунікації у становленні загальних політичних поглядів індивідів, використовуючи «модель соціальної спільності». Цю схему допрацювали Р. Хакфелд і Е. Даунс: люди, що довіряють одне одному й розділяють спільні норми (і політичні також), некритично «засвоюють» політичну інформацію та більш схильні до однотипної політичної самоідентифікації. Довіра породжує вплив, інтеграцію й усвідомлення схожості спільних інтересів, установок, поглядів.

Наприкінці 80-х років А. Мелуччі озвучив ідею щодо актуальної (ситуативної) політичної ідентичності, що виникає безпосередньо під час політичних дій і вказує на значення особистості лідера в цьому процесі [124, с. 46].

Другий етап дослідження політичної ідентичності починається в Європі у 70-х роках ХХ ст. і пов'язаний із:

- започаткуванням емпіричних досліджень формування європейської ідентичності (програма Євробарометр, публікації Дж. Велша);
- оцінкою впливу на політичну поведінку різних моделей соціальної ідентичності, перш за все етнічної (Р. Картер, Дж. Хелмс, Ф. Шлегінгер), гендерної, конфесійної, професійної;
- дослідженням впливів глобалізації/глокалізація та становлення інформаційного суспільства на особливості політичної ідентичності (М. Кастельс, Е. Гіденс, С. Хантінгтон).

З'являються роботи, присвячені кризовим проявам політичної ідентичності. Учені активно звертаються до гендерних аспектів політичної самоідентифікації (Ф. Шахід, Л. Рапп, В. Тейлор, М. Гріфітс, А. Мама, Т. Еберт, Д. Хілл). Актуальним постає аналіз ролі насилля в його зв'язку із віросповіданням, наприклад, релігійний фундаменталізм у формуванні політичної ідентичності. Частіше порушуються питання щодо впливу економіки та ЗМІ на стійкість партійних орієнтацій (Д. Якобс, С. Хайнес, Р. Тодд, Р. Броді).

Навіть прибічники традиційного погляду досліджували вплив партійної ідентичності не лише на електоральний вибір, а й на політичну поведінку загалом. Традиційно і надалі досліджують роль класової належності у формуванні політичних перспектив індивідів, особливостей ідентифікації, окремих соціально-демографічних та статусних груп (Ф. Девайн, П. Престон, П. Коновер, Т. Нельсон, Р. Гамільтон). Ґрунтовними були спроби аналізу різноманітних колективних форм ідентифікації в конфліктах та кризових умовах, співвіднесення індивідуальної та колективної ідентичності в системі державного управління, характер формування політичної ідентичності в умовах демократії, у суспільстві «нових технологій».

У цей період вчені активно обговорюють питання щодо ролі глобалізації та інформаційного суспільства у формуванні політичної ідентичності. У дослідженнях з'являється напрям, що акцентує увагу на зменшенні вагомості у формуванні політичної ідентичності національної держави та інших політичних інститутів. Це пояснювалось втратою в умовах глобалізації національними державами потенціалу впливу на тлі збільшення потенціалу наднаціональних об'єднань Європейського Союзу, розвитку цивілізаційних ідентичностей, посиленням впливу локальних спільнот окремих держав, їх трансграничною активністю та розвитком міжрегіональних зв'язків. При цьому процеси глокалізації ведуть до того, що найлегшим способом об'єднання, який дозволяє уникнути почуття роз'єднаності, слабкості та незахищеності, є об'єднання за етнічною ознакою. Саме тому етнічна ідентичність в умовах глобалізації не просто тісно пов'язана з політичною самоідентифікацією, а сама набуває політичного виміру. Часто вона постає як «втрачена ідентичність», що розуміється як дещо існуюче, проте «безголосе», те, що проявляється лише за певних умов. Стиль життя в сучасних державах є більш уніфікованим, водночас існує тенденція до збереження власної культури та мови.

Процеси ідентифікації в інформаційну епоху глибоко проаналізовано у праці М. Кастельса «Інформаційна епоха: економіка, суспільство та культура». Ця розвідка присвячена глибокому осмисленню фундаментальних

цивілізаційних процесів, що викликані принципово новою роллю інформаційних технологій у сучасному світі. Аналізуючи інформаційне суспільство, М. Кастельс акцентує на тому, що влада більше не є виключно прерогативою інститутів, організацій чи носіїв символів (корпоративних засобів і церкви). Відбувається пошук нової системи соціальних зв'язків задля реконструкції ідентичності, криза якої зумовлена кризою двох основних інститутів індустріального суспільства – сім'ї та національної держави. Нова влада знаходиться «в інформаційних кодах, у представницьких іміджах, на основі яких суспільство організовує свої інститути і люди будують свої життя і приймають рішення. Центрами такої влади стає розум індивіда» [68]. «Політичні доктрини, що базувались на промислових інститутах та організаціях, починаючи від демократичного лібералізму (що опирається на національну державу) і закінчуючи соціалізмом (що опирається на працю), в нових соціальних умовах залишаються без свого практичного змісту. В результаті чого вони втрачають привабливість і в бажанні вижити ідуть по шляху постійних мутацій...» [68, с. 120]. В ідеології зникають джерела «легітимної самобутності». У постіндустріальному суспільстві ідея захисту особистості, її самобутності і культури висувається на перший план. Показником кризи є піднесення фундаменталізму, розвитку ксенофобії та расизму. Характерна для інформаційного суспільства автономія ідентичності виникає поза інститутами громадянського суспільства. У категоріях постіндустріального суспільства закономірно переноситься акцент з поняття «ми» на «я».

Для М. Кастельса основною ознакою сучасного суспільства є мережева логіка його базової структури. Первинні ідентичності виступають організуючим принципом, що визначається як самопізнання та конструювання змісту діяльності. Характерна для інформаційного суспільства автономна ідентичність виникає поза інститутами громадянського суспільства. Описуючи становлення інформаційного суспільства, більшість дослідників схильна розуміти ідентифікацію не як усвідомлення належності до певної групи, а як самобутність, унікальність [69].

М. Кастельс у праці «Влада Ідентичності» пропонує нетрадиційний погляд на ідентифікацію (як самобутність) у постіндустріальному суспільстві. Він виділяє три типи ідентичності: «легітимізуючу», «спротиву» та «проективну». Перший варіант породжений індустріальним суспільством з його традиційним розумінням громадянського суспільства і національної держави. Другий тип пов'язаний з переходом до нового типу цінностей, що створюються локальними спільнотами, а третій визначається формуванням особистості, суб'єкта. На думку М. Кастельса, у суспільстві мережевих структур складається далеко не гармонічна структура, оскільки логіка груп з відмінною ідентичністю є взаємозаперечною, а їхнє існування – далеко не мирне. Еліту в суспільстві мережевих структур, як правило, формують «громадяни світу», що володіють «найневизначнішою самобутністю». Одночасно з ними співіснують індивіди, що пручаються втраті своїх привілеїв у різних сферах суспільства і тяжіють до самобутності суспільства.

На думку М. Кастельса, «ідентичність спротиву» проявляється в нових соціальних рухах (жіночому, екологічному). Базовий принцип такого типу рухів – контроль за часом та постановка технологій на службу індивідам. Під натиском жіночих рухів, вважає М. Кастельс, руйнується «патріархальна сім'я», що виступає основою для побудови ідентичності в індустріальному суспільстві. Подібні рухи використовують технологію для горизонтальної комунікації між людьми, пропагування цінностей спільноти, долаючи тотально об'єктивоване існування індивіда, спровоковане натиском технологій [68].

А. Турен вважає, що в інформаційному суспільстві метою більшості індивідів стає самореалізація. Інтереси, що цілком не уніфікуються, більше не є полярними і потенційно ворожими. За його словами, настає епоха, коли інтереси більшості індивідів виходять за традиційно усвідомлювані матеріалістичні межі і тому не перетинаються і не заперечують одні одних. В силу цього «суб'єкт» (за термінологією А. Турена) ставиться до «іншого» не як до ворога, а як до «суб'єкта», що також прагне до подвійного звільнення і творення себе. Свобода і форми соціального життя, що сприяють розкриттю й утвердженню самобутності

– цілі, які індивід повною мірою може реалізувати в постіндустріальному суспільстві. Індивіди змінюються спершу самі, а вже потім змінюють суспільство. У багатьох випадках вони діють ефективніше, аніж соціальні інститути. Очевидно, що в постіндустріальному суспільстві залишається підґрунтя для конфліктів, оскільки воно, утверджуючи принципи свободи, не утверджує принципів рівності. Проте критерієм такого розподілу відтепер стають особистісні якості людини, передовсім її здатність оперувати інформацією та знаннями, створювати нові інформаційні продукти чи принаймні засвоювати уже створені, а не власність на матеріальні блага [123].

З. Бауман формує глибоке бачення антропологічного розрізу глобалізації, зокрема її суперечливого аспекту конструювання індивідуальної ідентичності. Відзначимо, що дослідник прагне значно розширити діапазон суспільних наук – завдяки синтезу складних аналітичних схем (чужих за власною однорідністю), які введені у всеосяжну історію перетворення світової людської спільноти і спрямовані на пошук наслідків, насамперед для людини. Вчений намагається вловити сутність поняття «сучасність» для різних епох, протиставивши їх у метафоричних термінах «тіло» та «рідина». Відповідно, епоху тотальних глобалізаційних змін він окреслює як плинну.

З. Бауман, досліджуючи сутність світових процесів на індивідуальному рівні, приходять до висновку, що тут жодна теорія не може бути всеосяжною – наближення її до такого стану вимагає значних зусиль, які в підсумку виявляться марними. Тому амбівалентність та фрагментарність – це не просто миттєві подразники в одиничних випадках «бажання зрозуміти», вони є невід’ємною частиною способу осягнення і розуміння соціуму. Звернення до амбівалентності є ключовим аспектом розуміння таких явищ, як культура, мова, порядок, етика. З. Бауман теоретизує її як «експериментальну множинність точок зору», що спонукає працювати з нечіткими і неоднозначними поняттями та явищами [197]. Він робить спробу гуманізації науки через метафору. Це своєрідні заклики до людськості, претензію на знищення якої мала епоха модерну, що творила головні категорії соціологічної та політичної науки через засилля

технократизму. Більшість метафор З. Баумана стосується індивідів («туристи», «бродяги», «гравці» та ін.). «Туристи» – успішні люди, що включені у глобальну реальність, світ для них є абсолютно відкритим, навіть якщо вони нікуди не їдуть, проте для «бродяг» (індивідів з-поза глобального процесу) він є простором з повним обмеженням свободи пересування. Такими «бродягами» є претенденти на отримання політичного захисту та біженці (саме друга категорія найбільш нещадно стикається з наслідками плинної сучасності) [174]. Такі порівняння приводять до усвідомлення великого значення чинника мобільності, що є вирішальним в умовах плинності, адже хто не здатний безперешкодно пересуватися, залишається позаду назавжди. Відбувається демонстрація коливання між свободою пересування та досвідом прив'язаності до певної території. Отож, З. Бауман намагається гуманізувати безмежно об'єктивований світ з позиції індивіда, адже, говорячи про глобалізацію, він оцінює її передовсім з погляду наслідків для людини, а не здійснення фінансових угод та виробництва культурних продуктів, що традиційно розглядаються у великій кількості літератури. Дослідник демонструє людські можливості, що обмежуються через наявні соціальні структури, а отже, нерозкритий потенціал міститься в подоланні рамок «туриста» і «бродяги». У дослідженні сфери етики учений намагається розробити теорію моралі й екстраполювати її на політичну сферу, пояснюючи в який спосіб визначеність цього поняття на мікрорівні (рівні індивідуальному) дозволяє втілитись без викривлень на макрорівні (рівні політики) [197].

З. Бауман відзначає, що плинна сучасність демонструє радикальну індивідуалізацію. Отже, індивіди звільняються від культури в сенсі того, щоб бути підданими визначеному державою проекту гомогенізації. Плинна сучасність живе в умовах посткультури, де вона більше не означає культивування з певних визначених цінностей, проте дорівнює ринку культурного плюралізму (як і решта соціальних сфер) [16].

Процесуальна сутність – важливий момент теорії індивідуальної ідентичності. Р. Дженкінс стверджує, що завдяки тому, що соціальні

ідентичності концептуалізуються поняттям процесу, можемо уникнути гострого розриву між діяльністю та структурою. У теоретичному та практико-політичному аспекті прийнятною є слабка концепція ідентичності, де об'єктом виступає не сконструйована ідентичність, а саме процес ідентифікації. Адже в ситуації глобалізації дослідження процесу ідентифікації є не менш важливих, аніж вивчення «готових» ідентичностей. Е. Гіденс розглядає ідентифікацію як засвоєння і внутрішнє прийняття індивідом особливої ідентичності чи серії ідентичностей. З. Бауман, окреслюючи процес ідентифікації, наголошує на його незавершеності, відкритості та спрямованості у майбутнє. Ідентифікація здійснюється через процес іменування, оскільки прийняття ідентичності означає прийняття імені, даного іншим. Таке засвоєння є частиною процесу самовідкриття та самореалізації. Проте такі ідентичності не просто нав'язуються суспільством – вони є частково продуктом поєднання та модифікації з боку індивіда. Звернення до концепту ідентифікації дозволяє уникнути складностей, що пов'язані з широтою застосування поняття ідентичності, відкриваючи не лише практичне, а й аналітичне значення [118].

Е. Гіденс в контексті глобалізаційних метаморфоз відзначає, що самоусвідомлення значною мірою визначається стабільністю соціальної позиції індивіда в суспільстві. Проте і там, де традиції забуваються та присутній вибір життєвого стилю – людське «Я» не звільняється. Вирішальним фактором виступає збереження цілісності особистості, що є основою для ідентичності як відкритого феномена. В подібному контексті П. Адлер наголошує, що новий тип мультикультурної людини – це тип, що не вкорінений у певній культурі і має здатність змінювати власну ідентичність та мігрує між культурами (у конструктивістському контексті і між соціальними реальностями). Досить радикальними є погляди А. Дж. Ваттімо. Він наголошує, що людину епохи постмодерну взагалі не хвилюватиме питання цілісної ідентичності, оскільки індивід більше не здатний сприймати себе як міцну єдність [128].

Вітчизняні вчені торкаються проблем політичної ідентичності у багатьох публікаціях, присвячених глобалізації та її наслідкам (О. Колісник,

В. Муравицький, О. Горбань). Проте зазвичай політична ідентичність не є основним предметом дослідження, а розглядається як результат впливу глобалізації. Автори відзначають кризовий характер процесів ідентифікації індивіда у глобалізованому світі (А.-М. Лучак, О. Івановська).

Російська дослідниця Е. Петруційова [119] стверджує, що парадокс кожного проекту глобалізації полягає в тому, що, з одного боку, він спрямований на ерозію національної ідентичності, а з іншого – приводить до її ревіталізації. Засновуючись на конструктивістських позиціях, вона вирізняє в соціальній ідентичності індивіда дві частини (зовнішню і внутрішню), що створюють відносно консистентне середовище, яке є результатом взаємодії людини із суспільством і в суспільстві. Частиною такої взаємодії є процес самоідентифікації за допомогою символізації і корекції власної ідентичності відповідно до ставлення та думки інших.

Основним чинником становлення особистості є напруження між «Я» та соціальним, культурним, політичним середовищем. До них дослідниця Е. Петруційова також відносить так зване «ключове протиріччя» між спонтанним внутрішнім «Я», з одного боку, та зовнішнім, що підлягає соціальним обмеженням і заборонам, – з іншого. На суперечність між внутрішнім (I) та зовнішнім (me) вказували Г. Мід та Е. Гофман [124]. Е. Гофман, наприклад, розглядає проблеми ідентичності в контексті драматургічної версії символічного інтеракціонізму, представляючи світ як один великий театр, у якому людина грає різні вистави не лише для різних суспільств, відповідно до їхніх вимог та очікувань, а й у відповідності із власним вибором деяких інституціоналізованих ролей, враховуючи якість їх виконання [12].

Відомі П. Бергер і Т. Лукман започаткували конструктивістські інтерпретації ідентичності та ідентифікації індивіда і зробили низку висновків, важливих для нашого дослідження. Їхній підхід є методологією нашого дослідження. Вчені відштовхуються від того, що в процесі соціалізації, який приводить до конструювання ідентичності, відбувається ототожнення/ідентифікація з єдиною можливим світом значущих інших

(наприклад, батьків), а потім узагальнених інших. Високопрофільована ідентичність (стійка) передбачає мінімальний рівень асиметрії між суб'єктивною й об'єктивною реальністю індивіда, як результат процесів інтерналізації, екстерналізації та об'єктивації, що відбуваються за посередництва мережі соціальних інститутів. Отже, ідентичність об'єктивно визначається як місце в конкретному світі і суб'єктивно може бути прийнята лише одночасно з певним світом. Іншими словами, всі ідентифікації відбуваються в межах певної соціальної реальності. Отримати ідентичність означає отримати визначене місце у визначеній соціальній реальності.

Формування ідентичності, означене Т. Лукманом як самоекспресія й самореалізація, є одним з найвагоміших елементів у світогляді сучасного індивіда. Тому ідентичність сама у собі стає об'єктом індивідуальної і суспільної рефлексії. П. Бергер та Т. Лукман наголошують, що під поняттям суспільної конструкції реальності приховуються «процеси, у межах яких кожен рід» знання постає суспільно встановленим як «реальність». У такому контексті кожен рід знань є суспільно сконструйованим і становить суспільну «реальність». Відповідно, такі два порядки, як дійсність та ідеї (знання, теорії), остаточно розділити не можна. Е. Гіденс наголошує, що теорії і твердження суспільних наук не піддаються остаточною відокремленню від світу значень і діянь, які вони трактують [24].

До фундаментального обговорення сутності індивідуальної ідентичності звертається П. Рікер у праці «Сам як інший». Він розглядає індивідуальну ідентичність не природною даністю свідомості, а результатом опосередкування наративами. Отож, індивідуальна ідентичність є ідентичністю оповідною, оскільки тільки за посередництва розповіді будується таке ставлення до себе, в якому «сам» заявляє про себе і покладає на себе дії, котрі йому приписує чи може приписувати інший. Про наративний вимір індивідуальної ідентичності згадують у своїх працях також А. Макінтайр, Ч. Тейлор і Р. Рорті [137].

Герменевтика себе, яку розробляє П. Рікер, починаючи від «Символіки зла» (1988), полягає у виявленні символічних ресурсів культури, за допомогою

яких «Я» будує свою ідентичність. У межах теорії наративної ідентичності така тематика лунає під егідою важливості читання як діяльності, що є посередником між текстом і життям. Адже для автора концепції лише той, хто читає власне життя у світлі творів, вироблених культурним середовищем, здатний розказати сам себе. Отже, посередництво культурних творів є абсолютно необхідним для вироблення індивідуальної ідентичності.

Модель розповідної ідентичності опирається на результати, отримані під час аналізу себе як промовляючого і дієвого суб'єкта (і вводить їх у теоретичні межі, окреслені в роботі П. Рікера «Час і розповідь»).

Саме ідея наративної ідентичності є варіацією на фундаментальну методологічну тему П. Рікера: не буває розуміння себе, не опосередкованого знаками, символами, текстами, розуміння себе збігається в підсумку з інтерпретацією, що застосовується до текстів, які є посередниками.

У такому сенсі розповідна ідентичність виходить з певної герменевтики себе: це та модальність, у якій сам («Я») розуміє себе, розуміючи тексти, тобто здатний застосувати розповіді, що читає до власного життя, і знайти в них ресурси, необхідні для розуміння [137].

Ідею конструювання «Я» (індивідуальної ідентичності) через усвідомлення «Іншого» Ч. Тейлор у праці «Джерела Я» представляє у трьох вимірах. Перший вимір – ідея обов'язку відносно до інших. Другий вимір – ідея існування повноцінної мети, наперед даного наративу, з яким біографія індивіда повинна повністю збігатися. Він розрізняє два конкуруючі наративи – героїчний сценарій та утвердження буденності. Відповідно до першого – людина повинна стверджувати себе в кожному вчинку, за другим – індивід повинен просто продовжувати працювати. Отже, з'ясування сутності ідентичності індивіда відбувається через сценарії, за допомогою яких конструюється «Я» та «Інші». Третім виміром є ідея презентації «Я». Причому рух двома останніми вимірами впливає на динаміку першого [107]. У такому контексті потрібно згадати і позицію М. Бахтіна. Філософ порушує проблему гносеологізму, під яким розуміє фетишизацію і та суверенного «Я», повністю віддаленого від «Іншого».

Він наголошує, що без «Іншого» неможливо знайти знання про себе та світ, адже знання створюються в дискурсі, де зустрічаються свідомості. «Інший» має статус гносеологічної й онтологічної необхідності [107].

Постмодерн суттєво ускладнив проблему ідентичності, адже індивідуальна ідентичність активно реагує на вплив і зміну середовища. На наш погляд, найвагомий вплив на сучасні інтерпретації та дискурс ідентичності здійснили П. Бурдьє, Е. Гіденс, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, З. Бауман, У. Бек, П. Бергер та Т. Лукман, хоча всі вони послуговуються принципово різними методологічними інструментами дослідження.

На межі ХХ–ХХІ ст. починається третій етап розвитку теорії політичної ідентичності. Більше уваги акцентується на практичному сенсі вивчення різноманітних моделей політичної ідентичності у країнах Євросоюзу та змінюється сам вектор обговорення цієї тематики в науковому середовищі. Концептуально обґрунтовується «політика ідентичності», що подвоює об'єкт аналізу: поряд з вивченням стереотипів та установок масової й індивідуальної політичної свідомості учені досліджують наслідки політики мультикультуралізму і толерантності стосовно мігрантів та представників нетрадиційних для європейських країн релігій. У дослідженнях Т. Райса, М. Емерсона, В. Лота, І. Ноймана, Б. Страта, Ф. Черутті проаналізовано вплив наднаціональних органів ЄС на процес формування європейської ідентичності, а також здійснено спроби визначити найкращий сценарій ідентифікаційної політики. Наприклад, Т. Райс намагається виявити закономірності соціальної поведінки за одночасної заміни валюти, В. Лот створив багатовимірну модель ідентичності, що охоплює і групову, і індивідуальну. М. Емерсон досліджує багатовимірну модель інтеграції, І. Нойман приділяє увагу вивченню історико-політичної концепції єдиного європейського простору, Б. Страт аналізує початок політики ідентичності в ЄС. Безумовно, що пошук нової ідентичності є досить суперечливим: з одного боку, явним є підйом національних та націоналістичних рухів, з іншого – посилення прагнення частини суспільства до самоідентифікації з Європою як єдиним культурним, політичним та ментальним простором. При цьому європейську ідентичність вчені визначають як

сукупність характеристик, що відрізняють європейців від неєвропейців у культурі, традиціях, стилі життя, системі мислення, цінностях. Нові моделі ідентичності не завжди мирно співіснують з традиційними [124].

Проблема формування європейської ідентичності поставила дослідників перед необхідністю використання культурологічного (чи цивілізаційного) чинника у трактуванні політичної ідентичності, оскільки в багатьох аналізованих ситуаціях виявила себе дисфункція між національною та етнічною ідентичностями (також обговорення питання щодо політики ідентичності). Політика ідентичності в західноєвропейських країнах стосується аспектів формування політичної ідентичності, в межах якої гармонійно поєднувалися б етнічна, національна та сконструйована в рамках ЄС європейська ідентичність. У розрізі конструювання європейської ідентичності акцентовано і на економічних (використання євро, спільних стандартів торгівлі, можливості переміщення робочої сили з однієї країни ЄС в іншу), політико-інституційних (інститут членства в Європейському Союзі, що позиціонується як прерогатива європейських країн), і на культурно-цивілізаційних підставах конструювання ідентичності (європейці оперують поняттями «світова спільнота», «гуманістичні цінності»). Європейська ідентичність трактується як специфічний ускладнений різновид політичної ідентичності, що увібрала в себе елементи інших видів (Ж. Пелабе, Дж. Х. Вейлер, Ж. Лакруа, А. Етціоні, Л. Добсон) [37].

На третьому етапі наголошується на взаємозв'язку національної й етнічної ідентичностей. У європейських країнах об'єктом аналізу виступають нащадки іммігрантів та автохтонні етнічні меншини, що компактно проживають на території національної держави. Велику увагу приділено впливу політичної ідентичності (із включеними етнічними та конфесійними ідентичностями) на екстремістські форми політичної поведінки. Такі дослідження вирізняються своєю емпіричною спрямованістю [75].

Варто відзначити в цьому контексті дослідження Г. Беста (Німеччина), побудоване на міждержавних порівняннях моделі національної ідентичності трьох груп – політичної, економічної еліти та пересічних громадян цих країн.

Він відносить політичну ідентичність до емоційного компонента політичної свідомості, що фіксує уявлення людини про себе лише в теперішньому. Національна ідентичність має два аспекти – етнічний та загальногромадянський – і розглядається як один з різновидів політичної ідентичності. Найвагомими показниками національної ідентичності Г. Бест вважає усвідомлення значущості належності до певного етносу і громадянства, фактор «крові» (етнічне походження батьків), країну народження, відданість країні, визнання правомірності зовнішньої політики країн Європи та адекватності соціальної системи своєї країни [124].

Польський дослідник Д. Вояковський у своїй науковій розвідці «Ментальні кордони в Європі без кордонів» звертає увагу на зміни, що охопили увесь світ, Європу, Центральну-Східну Європу, окремі держави у форматі співвідношення національного і наднаціонального, культурного і полікультурного, «свого» і «чужого» тощо. Соціологія робить низку важливих висновків на підставі здійснених соціологічних досліджень. Д. Вояковський відзначає, що змінність (плинність) є загальним досвідом життя індивіда та суспільства, а сучасний світ в очах його мешканців і дослідників особливо піддається змінам. Потрібно враховувати те, що маркери ідентичності, а відповідно і ментальні конструкти, є рухливими та обумовлюються великою кількістю чинників. Серед них географія культурних ареалів, історичні кордони соціополітичних утворень, маргіналізація чи націоналізація суспільства, трансформації в будь-якому елементі соціокультурної системи тощо. Учений, намагаючись накреслити ментальну траєкторію індивіда, формулює припущення щодо ментальних кордонів у сучасній Європі: окрім традиційних національних, локальних та регіональних кордонів з'являється новий поділ на особи, групи та спільноти, котрі абсолютно по-іншому розуміють сутність нових (глобальних) кордонів, невідворотність їхніх змін під впливом викликів і загроз сучасного світу. На його погляд, подібний новий поділ у європейських суспільствах, джерелом якого є форма усвідомлення ментальних (ідентичнісних) кордонів, може відіграти помітну роль як чинник модифікації поведінки і підходів

сучасних індивідів (зокрема європейців) до оцінки процесів, що відбуваються, і свого місця в них. Д. Вояковський намагається вловити суть і характер змін, що відбуваються в Європі і з європейцями на ґрунті конституювання нових вимірів ідентичності у світлі сучасних трансформаційних, інтеграційних та глобалізаційних процесів. Науковець, як і більшість європейських дослідників, вважає, що на сучасному етапі про європейську ідентичність, що замінює собою національні ідентичності, говорити беззмістовно [37].

Можливості конструювання стійкої наднаціональної ідентичності в межах Європейського Союзу з'ясовують і українські дослідники, зокрема А. Киридон та С. Троян у праці «Пошук ідентичності в «Європі без кордонів»: між націоналізмом та космополітизмом». Вони також дійшли висновку, що сьогодні поява єдиної європейської ідентичності на зразок національної, що замінила б наявні в ЄС національні ідентичності, є неможливою. Проте, з іншого боку, європейська ідентичність існує як явище, породжене фактом існування ЄС та його кордонами. На підставі цього науковці розглядають європейську ідентичність як спробу конструювання наднаціональної ідентичності, враховуючи поглиблення інтеграційних процесів та перетворення ЄС з об'єднання держав на наднаціональне утворення. Вони наголошують на тому, засадничий момент конструювання ідентичності (зокрема і центральноєвропейської) впливає з того, що регіональні ідентифікації – процес керований. З позиції економічного розвитку регіону та його ефективності вона може бути і позитивною, і негативною. А. Киридон та С. Троян відзначають, що нова регіональна самоідентифікація Центральної Європи на нинішньому етапі не видається процесом, що затягнеться на довгі роки, а радше нагадує явище. Чи стане вона реальним процесом конструювання ідентичності залежить від чинників соціального та економічного розвитку, а також елементів політичного управління [75].

Проблеми формування європейської ідентичності на індивідуальному рівні стали також предметом розгляду у працях інших українських науковців – Г. Куц, Т. Карпенко, Д. Акімов, Н. Пелагеша, Т. Панченко, В. Гулай [37].

Російська дослідниця О. Малінова вводить категорію «політична макроідентичність» і, відповідно, розгляд феномену політичної ідентичності не як набору політичних установок відносно до основних політичних інститутів, а широкого параметра політичної свідомості, що має емоційне забарвлення і дозволяє індивідові без зайвих зусиль на рефлексію політичних подій, що відбуваються, досить легко формувати ставлення до них і певну лінію політичної поведінки [111].

Проблеми ідентичності індивіда, точніше «розсипання» політичної ідентичності, розглядали вчені в межах дослідження політичного відчуження. В основі нашого трактування відчуження лежить концепція Ю. Габермаса. Адже саме в нередукованості політичного відчуження до відчуження економічного Ю. Габермас побачив принципово новий феномен, пов'язаний зі специфікою розвитку сучасного суспільства, а саме, наступ системно організованих форм діяльності на сферу життєвого світу і його боротьбу проти такого втручання. За Ю. Габермасом, життєвий світ – це сфера людської комунікації та інтеракції (що конструюється на основі мови). Життєвий світ має структуру, що складається з трьох компонентів – культура (як запас традиційного знання), суспільство (як сукупність норм та інститутів) та індивіди (сукупність компетенцій). Крім того, у межах життєвого світу формуються і системні структури економіки та політики, які в сучасному суспільстві досягають такого рівня атомізації стосовно серцевини життєвого світу (культури, суспільства та індивідів), що впливають на них у зворотному порядку, спричинюючи проблеми і патології в культурній репродукції, соціальній інтеграції і соціалізації. На відміну від структур життєвого світу, системні фактори базуються не на мові, а на позамовних медіумах координації дій – грошах (економіка) та владі (політика). Наступ системи на життєвий світ пов'язаний із прогресуючою глобалізацією економіки і зростаючої за нею складністю політичної системи, що поглинають комунікативно-організовані сфери життєвого світу. Отже, Ю. Габермас говорить про «колонізацію життєвого світу». Системні чинники, втручаючись у традиційні сфери життєвого світу, можуть порушувати процеси культурної

репродукції, соціальної інтеграції та соціалізації. У такий спосіб провокуються кризи життєвого світу, причому система може не лише порушувати процеси символічного відтворення життєвого світу, а й використовувати його ресурси для власного відтворення (патологізація життєвого світу). В обох випадках порушення соціальної репродукції як складової частини символічної репродукції життєвого світу провокує відчуження індивіда. Мірою оцінки відчуження є рівень солідарності учасників життєвого світу. Оскільки системні фактори – економіка та політика – ведуть наступ на структури життєвого світу, політичне відчуження наростає, адже поступово зникає підґрунтя легітимації – вільний комунікативно-структурований простір життя. Життєвий світ перетворюється на комерціалізований придатак та інструмент системи, в якому через комунікативні акти насправді відбуваються маніпуляції свідомістю. Проте саме такий наступ системи на життєвий світ породжує спротив останніх [154].

Загальноантропологічний зміст відчуження під впливом глобалізації та інформаційного суспільства обґрунтували Н. Аберкромбі, Б. Бакстер, З. Бауман, К. Касторіадіс, А. Курелла, А. Шафф. Наприклад, на думку З. Баумана, вивчення проблеми відчуження, зокрема політичного, в умовах глобалізації полягає в дослідженні контексту взаємодії індивіда з навколишнім середовищем поза будь-якими строгими концептуальними рамками. Це твердження і є основою дослідження проблеми. Дослідник наголошує також на тому, що паноптичні та комерціалізовані цінності в основі суспільної свідомості відіграли вирішальну роль у формуванні типів сучасного суспільства, на відміну від демократичних формальностей, встановлених «зверху», що також є підставою для політичного відчуження [59].

У вітчизняній політологічній літературі проблем самоідентифікації в контексті відчуження, маніпулювання у своїх працях торкаються Я. Чайковський, К. Фоменко і Л. Кучма.

Загалом українські науковці досліджують політичну ідентичність людини в контексті різних аспектів політичного буття індивіда, моделей його суб'єктності, що визначають відносини між політичними інститутами та

індивідом. Інтерес до цієї проблематики зумовлений і антропологічним поворотом у сучасних соціальних науках, і процесами демократизації та гуманізації українського суспільства. Тут можемо відзначити ґрунтовну тритомну працю «Людина в сучасному світі», зокрема її третю книгу «Антропний принцип концептуалізації політики у науковому дискурсі», в якій досліджено перспективи свободи в контексті сучасних глобалізаційних процесів, опосередковано торкаючись проблеми ідентичності (В. Горбатенко). Окремо увагу звернено також на мікрорівень міжнародної політики, зокрема місце індивіда в системі міжнародних відносин (Л. Угрин), та гендерні виміри в контексті глобальних систем політики (О. Сорокопуд) [97].

Н. Пашина у своїх дослідженнях акцентує на впливі політичної ідентичності на процеси трансформації і консолідації українського суспільства. Постмодерні контексти індивідуальної ідентичності (зокрема і політичної) висвітлюють у своїх роботах Т. Данилова та О. Колісник.

Зростає увага дослідників до особливостей дискурсивних практик носіїв різноманітних моделей ідентичності – дискурсивна, наративна ідентичність (С. Лозниця, А. Луцишин, А. Гомілко, Є. Бистрицький). Політизацію традиційних соціальних форм ідентичності, множинність моделей політичної ідентичності та різноманітність її проявів висвітлюють О. Кожем'якіна, Г. Коржов і О. Попова. Проблематику політичної ідентичності в контексті загальноцивілізаційних процесів розглядають, зокрема, І. Держко, М. Гордієнко, В. Довбня, Н. Громакова, І. Ковалів, А. Карась, Н. Ротар.

Водночас більшість їхніх видань мають або оглядовий характер і більше акцентують на духовно-культурних аспектах формування політичної ідентичності, або звужують проблематику до ідеологічних, партійних чинників формування політичної ідентичності індивіда. На нашу думку, вивчення процесів становлення політичної ідентичності, трансформації та конструювання у глобалізованому світі вимагає системнішого підходу та використання посткласичних підходів дослідження.

Висновки до розділу 1

У першому розділі проаналізовано та систематизовано вітчизняні і зарубіжні дослідження, присвячені трансформації політичної ідентичності індивіда у глобалізованому світі. Аналіз історіографічної бази нашого дослідження дав змогу виділити три етапи концептуалізації поняття «політична ідентичність». Кожний етап формується в контексті суспільно-політичних умов, що позначаються на постановці конкретних дослідницьких завдань.

Перший етап (60-ті роки ХХ ст.) стосувався дослідження електоральної прихильності як основи політичної ідентичності. У межах цього періоду політична ідентичність прирівнювалась до партійної, що розглядалась як похідна від соціального досвіду виборців, їх первинної соціалізації у сім'ї та групової соціалізації у більш зрілому віці. Ідеологічну та персоніфіковану моделі ідентичності на цьому етапі розглядали як альтернативні чи додаткові до партійної. Серед науковців відзначено таких: Е. Хайман, Ф. Грінстайн, П. Хейз, Р. Хакфельд, Е. Даунс.

Другий етап концептуалізації починається у 70-х роках. У його межах були вирішені такі дослідницькі завдання: вивчено вплив глобалізації та становлення інформаційного суспільства на особливості політичної ідентичності, оцінено вплив на політичну поведінку різних моделей соціальної ідентичності (особливо етнічної). У цей період з'являються роботи, що стосуються кризи ідентичності та зниження значущості у формуванні політичної ідентичності національної держави та інших політичних інститутів. Серед науковців відзначено М. Кастельса, А. Турена, З. Баумана, Е. Гіденса, Ю. Габермаса, П. Бурдьє, Окремо в межах цього періоду розвивається конструктивістський підхід щодо концептуалізації ідентичності. Важливе місце тут посідають теоретичні розробки об'єктивації соціального світу та їх відображення в суб'єктивній реальності індивіда у наукових розвідках Е. Гофмана, П. Бергера та Т. Лукмана.

На третьому етапі розвитку теорії політичної ідентичності акцентується увага на практичному сенсі вивчення різноманітних моделей ідентичності у країнах ЄС. Розвивається концепція «політики ідентичності», в межах якої учені

досліджують наслідки політики мультикультуралізму і толерантності стосовно мігрантів та представників нетрадиційних для європейських країн релігій. Серед учених: Т. Райс, М. Емерсон, В. Лот, І. Нойман, Б. Страт, Ф. Черутті, Д. Вояковський. З-поміж українських учених питання теоретизації політичної ідентичності вивчають, зокрема, А. Киридон, С. Троян, Н. Пелагеша, Т. Карпенко, Д. Акімов, Т. Панченко, В. Гулай.

У першому розділі відзначено також важливі тенденції у вітчизняних дослідженнях політичної ідентичності індивіда, серед яких: розгляд проблематики політичної ідентичності в контексті загальноцивілізаційних процесів (економічних, культурних), політизація традиційних соціальних форм ідентичності, множинність моделей політичної ідентичності та різноманітність її проявів, введення у науковий обіг проблематики свідомого конструювання політичної ідентичності. Проте у вітчизняній літературі практично немає праць, в яких би політичний вимір ідентичності індивіда було досліджено комплексно із застосуванням досягнень сучасних методологічних засад, що враховують особливості становлення і трансформації індивіда у глобалізованому, інформаційному суспільстві. Вибрана для дослідження проблематика потребує узагальнювальних теоретичних праць, у яких було б концептуалізовано вітчизняний досвід вивчення політичної ідентичності індивіда.

Отже, здійснений історіографічний аналіз літератури обґрунтовує актуальність вибраної теми дослідження політичної ідентичності.

Результати першого розділу дисертації були апробовані у двох наукових статтях у фахових виданнях України:

1. Кірієнко О. Д. Теоретико-методологічні аспекти дослідження феномену політичної ідентичності / О. Д. Кірієнко // Вісник **Львівського університету**. Сер. : Філософсько-політологічні студії. – Львів, 2015. – Вип. 6. – С. 164–172.

2. Кірієнко О. Д. Принципи побудови політичної ідентичності в теорії соціального конструктивізму / О. Д. Кірієнко // Вісник **Львівського університету**. Сер. : Філософсько-політологічні студії. – Львів, 2015. – Вип. 7. – С. 162–171.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1 Типологія сучасних концепцій політичної ідентичності індивіда

Дискусії щодо сутності феномену ідентичності в соціальних і гуманітарних науках широко розгорнулись в останній третині ХХ ст. Провідні філософи та соціальні теоретики в дослідженнях постійно апелюють до цієї категорії. Не стала винятком і політична наука. Осмислюючи соціально-політичні зміни й можливі сценарії майбутнього розвитку світу, вона сьогодні дедалі частіше звертається до категорії «ідентичність», що посідає чільне місце в арсеналі інструментів політичного аналізу.

З. Бауман, досліджуючи причини різкого зростання інтересу до феномену ідентичності, відзначає, що йдеться не просто про розвиток ще одного поля дослідження – ідентичність стає призмою, крізь яку розглядаються, оцінюються та вивчаються особливості сучасного життя. Тож потрібно виявити «емпіричні підстави» та «структурне коріння» цього інтересу, що красномовніше характеризує теперішній стан суспільства, аніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення [15, с. 9]. Коли йдеться про ідентичність, важливо враховувати специфіку соціогуманітарного знання, що завжди функціонує в актах спілкування, інтерпретаціях та діяльності, постійно корегується через приріст, уточнення і трансформацію.

Існує декілька підходів до інтерпретації поняття «ідентичність» (це залежить від контексту і теоретичної традиції):

– основа соціальної чи політичної дії; таке трактування часто протиставляється «інтересу» в рамках зусиль виявити та пояснити неінструментальні способи соціальної і політичної дії, тобто ті, які не визначаються лише конкретною ситуацією;

– особливий колективний феномен, що означає фундаментальну і закономірну схожість членів певної групи або соціальної категорії; таке бачення

формується об'єктивно (схожість сама собою) або ж суб'єктивно (подібність, яка сприймається та переживається). Отже, передбачається, що схожість виявляється в солідарності, загальних диспозиціях, свідомості чи колективній дії; такий підхід характерний для теорій соціальних рухів, гендеру і раси, етнічності й націоналізму;

– фундаментальна сторона (індивідуальної або колективної) «особистості» чи як глибока, базисна, стійка умова соціального буття, що відрізняється від поверхових та випадкових атрибутів самості і розуміється як щось цінне, що підтримується та культивується;

– продукт соціальної чи політичної дії; тут акцентовано на виявленні процесуальних та інтерактивних моментів колективної солідарності і самоусвідомлення, що уможливають колективну дію. Особливо широко цей підхід представлено в літературі про «нові соціальні рухи»;

– динамічний продукт численних і конкуруючих дискурсів, який має нестійкий і фрагментований характер; такий підхід характерний для постмодерної літератури [104].

Найзагальнішим для всіх соціальних наук є визначення ідентичності як активного процесу, спрямованого на відображення уявлень суб'єкта про себе, що супроводжується відчуттям власної безперервності, сприймаючи своє життя як досвід тривалості та єдності свідомості, що дає можливість діяти послідовно. Ідентичність у цьому випадку виступає ознакою «входження» індивіда в соціальну позицію. Отже, політичну ідентичність можемо розглядати як елемент соціальної ідентичності, що характеризується високим рівнем автономності та рефлексивності, адже людина, що займає будь-яку статусну позицію, повинна водночас оцінити власну позицію і систему поглядів, а також співвіднести її з позиціями інших індивідів та груп, низкою політичних суб'єктів.

У контексті аналізу феномену ідентичності використовують три основні методологічні підходи: примордіалізм, есенціалізм і конструктивізм [1, с. 13]. Оскільки наше дослідження побудоване на основі принципів соціального конструктивізму, то ми розглянемо його детально в наступному підрозділі.

Лише відзначимо, що з його позицій соціальний актор є автономним і здатний вільно інтерпретувати цінності та норми. Адже оскільки світ не цілком закритий та детермінований, він завжди залишає місце для нових інтерпретацій та перевтілень. Тож будь-яка «реальність» та форма її відображення «ідентичність» – результат конструктивістської діяльності та інтерпретацій індивіда.

Примордіалізм (П. Шилз, Р. Гірц) виходить з того, що риси ідентичності (наприклад, етнічної чи національної) є даними, незмінними і традиційними. Проблема полягає лише в необхідності їхньої підтримки кожним новим поколінням. Примордіалізм розподіляють на декілька типів – біологічний (кровна спорідненість як основа соціальності), культурний (природність конкретної культури), релігійний (концепція «обраного народу»). Особливо яскраво примордіалізм простежується в межах теорій, пов'язаних з націоналізмом.

Есенціалізм – методологічний напрям, близький до примордіалізму. Головний принцип есенціалізму полягає в існуванні певної сутності (есенції), наприклад, долі, призначення, природи людини, які й визначають конкретні ідентичності. Такі сутності є постійними і незмінними, відмова від їх дотримання провокує появу соціальних проблем. Фактично, есенціалістським є класичний раціоналізм. Ідеалом есенціалізму виступає повна статика, після досягнення відповідності між соціальним життям та його сутністю (ідеєю) [104].

Важливою підставою специфіки дослідження трансформації політичної ідентичності виступають певні проблемні аспекти політичної науки, зокрема її методології. Адже, як стверджує В. Вахштайн, регіон «політичного» в силу природи свого предмета не пройшов фази тотальної суверенізації, тобто радикального розмежування з іншими онтологічними регіонами (із супутнім замиканням каузальних рядів політичної науки) [121, с. 74]. Отже, принциповою ознакою політичних наук є негерметичність пропонованих пояснень, що в дослідженні політичної ідентичності як складного та компільованого феномену дає можливості для значного розширення аналітичного інструментарію зі збереженням загальної наукової логіки. Тому в наших спробах оцінити феномен

ідентичності в категоріях «політичного» використовуємо окремі аспекти та загальну логіку соціологічних підходів (соціальний конструктивізм, символічний інтеракціонізм, постструктуралізм, теорія соціальних ролей). Проте вважаємо за потрібне розглянути й основні моменти психологічного підходу, що вперше вводить поняття та утверджує його міждисциплінарний статус.

Психологічний напрям аналізу ідентичності пов'язаний з працями американського психолога Е. Еріксона. Однак поняття ідентифікації вперше з'являється у психоаналітичній теорії (З. Фройд) і пов'язується з етнічністю, з одного боку, та соціологічними теоріями ролей і референтних груп – з іншого. Як особливий соціально-культурний феномен ідентичність вперше дослідив американський психолог Е. Еріксон, використовуючи психоаналітичний, філософський та соціологічний підходи, що й утвердило міждисциплінарний статус поняття. Аналізуючи індивідуальну ідентичність, він вводить у науковий обіг терміни «его-ідентичність» і «криза ідентичності», вирізняючи три основні аспекти розгляду поняття – відчуття ідентичності; процес її формування; ідентичність як конфігурація результату цього процесу. Висунувши низку теоретичних положень щодо сутності ідентичності, вчений фактично дав поштовх використанню цього поняття в соціології та політичній науці.

Е. Еріксон звернув увагу на необхідність чітко розрізняти індивідуальну (психологічну) та соціальну ідентичності. Адже соціальна ідентичність корелює з об'єктивними соціальними позиціями індивіда і не може бути представлена як суто суб'єктивний досвід. Індивід здатний усвідомити свою цілісність, відмінність від природного світу та інших людей. Заразом індивід в силу своєї соціальності висловлює необхідність співвіднесення себе із соціальною (професійною чи етнічною) та/або референтною групами. Ідентичність в його трактуванні – це і процес становлення цілісної та автентичної особистості, і усвідомлення себе особистістю в соціальній групі.

Отже, Е. Еріксон пов'язує ідентифікацію з етапами життєвого циклу людини. У процесі ідентифікації наявний елемент раціональної оцінки – вирізнення «іншого», «чужого». Близькість із певною частиною людей чи ідей

набуває повноти через заперечення іншої протилежної частини. Формування ідентичності передбачає виконання трьох умов: індивід повинен відчувати внутрішню тотожність самому собі; «інші» також повинні бачити і визнавати існування тотожності і цілісності індивіда; у свідомості індивіда постійно зростає впевненість у тому, що «внутрішні» і «зовнішні» аспекти цілісності між собою узгоджуються. Розвиток індивідуальної ідентичності відбувається під впливом тих соціальних груп, з якими людина ідентифікує себе: «...оптимальне відчуття ідентичності переживається як почуття психосоціального благополуччя. Його найбільш очевидними супутниками є відчуття «себе у своїй тарілці» і внутрішня впевненість у визнанні зі сторони авторитетів» [167, с. 175].

Термін «ідентичність» Е. Еріксон використовує в різних значеннях. Він розуміє під ним і свідоме відчуття унікальності індивіда (самобутність), і несвідоме прагнення до безупинності життєвого досвіду, і солідаризацію з ідеалами групи. Спільним для всіх трактувань є відчуття безперервності і тотожності, що поступово зводить у єдиний компонент внутрішній і зовнішній світ індивіда: «Суспільні способи ідентифікації індивіда згодом більш чи менш успішно стикаються з індивідуальними способами ідентифікації» [167, с. 170].

Е. Еріксон стверджує, що важливим чинником впливу на становлення політичної ідентичності індивіда є технічний розвиток суспільства, його культура та політична субкультура, прийнята в певній місцевості чи соціальній групі, до якої належить або хотів би належати індивід. Е. Еріксон стверджував, що ідентичність та ідеологія – два аспекти одного процесу, які створюють необхідні умови для подальшого формування індивіда та вищої форми ідентифікації – солідарності, що пов'язує ідентичності в єдину. Молодь найбільше відчуває потребу в ідеології, адже вона, як певна система ідеалів, пропонує бачення спрощеної перспективи майбутнього, відчуття відповідності між внутрішнім світом ідеалів та зла і соціальним світом з його цілями і небезпеками. Ідеологія допомагає реалізувати колективне експериментування з ролями і техніками, що долають почуття пригніченості та особистої провини, а також технології підпорядкування лідерам, які в ролі надлюдини або «старших

братів» стоять над амбівалентністю дитячо-батьківських взаємин: «Молоді люди зазвичай досить патетично демонструють, що «спасіння» для них можливе лише в результаті злиття із лідером» [167, с. 178].

Д. Марсія, опираючись на ідеї Е. Еріксона, запропонував схему чотирьох станів ідентичності: а) дифузія ідентичності; б) попередня визначеність; в) мораторій; г) досягнення ідентичності. В основі цієї схеми лежать такі критерії: ступінь кризовості ідентичності і прийняття зобов'язань індивідом у двох сферах своєї діяльності – професії та «ідеології» (релігія і політика). «Досягнення ідентичності» передбачає, що індивід подолав вікову кризу ідентичності і свідомо робить вибір щодо своєї політичної позиції та сфери діяльності. Стан «попередньої визначеності» передбачає, що індивід свідомо робить вибір щодо професійної діяльності і політичних вподобань, проте вікова криза залишається не вирішеною. «Мораторій» – стан ідентичності, при якому індивід подолав вікову кризу ідентичності, проте не в змозі зробити остаточний вибір щодо своїх політичних поглядів і професійної діяльності. Найважчим випадком є «дифузія» – повна несформованість ідентичності, коли індивід не в змозі визначитись з власною сферою діяльності та характером політичних переконань, а також подолати вікову кризу ідентичності [124, с. 22–23].

У суспільствах із жорсткими соціальними нормами і традиціями, стійкою соціальною структурою і мінімальною вертикальною мобільністю проблеми ідентичності мінімізуються (ідентичність нав'язується). Проте демократична система породжує серйозні проблеми з ідентичністю, оскільки суспільство найбільше заохочує індивідів, які «роблять себе самі». Криза ідентичності в демократичних суспільствах зумовлена низкою чинників: тривалість навчання, що трактується як «технологічно обумовлене спотворення соціального світу», пластичність ціннісного комплексу конкретного суспільства та соціальна мобільність, що актуалізують процеси ресоціалізації індивідів у зрілому віці.

Для дослідження політичного мислення в межах психологічного підходу до інтерпретації ідентичності використовують когнітивну психологію Ж. Піаже. Виділяють три форми ставлення до політичних об'єктів та подій: послідовне,

лінійне і систематичне. Послідовне мислення характерне для осіб, що не розглядають політику як значущий об'єкт. Цей тип мислення не пов'язаний безпосередньо з належністю індивіда до певної статусної групи. Точкою відліку у розмірковуваннях щодо сутності політичного є сам індивід, а не група. Лінійне мислення передбачає побудову каузальних зв'язків між політичними подіями, власним місце у суспільстві, належністю до соціальної групи і власними політичними поглядами, переконаннями, установками. У межах такого типу мислення виникає питання щодо політичної самоідентифікації. Отже, політика усвідомлюється як ієрархічно організований простір, в якому конкурують за владу групи й окремі індивіди. Систематичне мислення характеризується усвідомленням автономності актора, що є одночасно членом певної соціальної спільноти. Політичні сили та рішення постають елементами різних співіснуючих систем, створених для реалізації різноманітних цілей і завдань [119, с. 105].

У межах **символічного інтеракціонізму** ідентичність розглядається як соціальне утворення. Індивід формує (бачить) себе таким, яким бачать його інші. Переймаючи роль іншого, він дивиться на себе очима іншої людини, що виявляє комунікативний характер ідентичності – ідентичність та інтеракція постійно переходять одна в одну. Вагоме значення тут мають роботи Дж. Г. Міда, що стосуються дослідження «самості» – *self* (не вживає поняття ідентичність, проте в перекладі ідентичність і самість виступають тотожними категоріями). Процес побудови ідентичності складається з чотирьох етапів ідентифікації. На першому етапі відбувається ідентифікація «Я» із предметним середовищем (Я є...). Другий етап передбачає самоозначення «Я» за допомогою протиставлення себе і своєї групи з іншими чужими). Третій етап передбачає побудову образу реальності відповідно до «персональної перспективи» з потребою «бути представленим» та утвердитись у ній. На четвертому етапі людина співвідносить «створену реальність» з особистим практичним досвідом, коригуючи її. Політична ідентифікація передбачає розгортання усіх зазначених стадій.

Ідентифікація охоплює наслідування референтної групи, яке супроводжується одночасним прийняттям на себе індивідом множинності

соціальних ролей (role-taking). Соціальна група чи організоване співтовариство надають особистості цілісну ідентичність «узагальненого іншого» (the generalized other). Завершальним етапом ідентифікації є момент, коли індивід рефлексує не лише з приводу реакції на конкретні події чи політичні інститути, а й враховує при цьому потреби та вимоги соціальної групи, законів, організації, держави і навіть усього світового співтовариства. В ролі «узагальненого іншого» можуть виступати і абстрактні спільності (соціальні класи), і цілком конкретні інститути, в межах яких індивіди безпосередньо взаємодіють один з одним. «В політичному житті індивід, наприклад, ототожнює себе із партією, приймаючи її позицію по відношенню до різних проблем, і, як наслідок, реагує в термінах організованих установок партії як цілого» [103, с. 231].

Процес формування ідентичності, відповідно до поглядів Дж. Міда, можна розділити на дві стадії: на першій – ідентичність існує у вигляді окремих установок інших відносно до індивіда, як наслідок виконання певних соціальних дій; на другій – відбувається прийняття установок «узагальненого іншого» як певної цілісності.

У свідомості зрілої особистості містяться два компоненти: рефлексивне «Я» (*Me* – суспільний аспект ідентичності) та імпульсивне «Я» (*I* – унікальність особистості). Ідентичність (*self*) виникає через синтез рефлексивного та імпульсивного «Я», їх стійкої взаємодії. Характер взаємодії *I* і *Me* аж ніяк не є гармонійним. Це своєрідна перманентна боротьба та постійне балансування особистості між прагненням до відчуття колективної безпеки і потребою набувати нового соціального досвіду, розширювати соціальну свободу. Отже, ідентичність можна представити у вигляді постійного процесу спілкування людини із собою.

За Дж. Мідом, передумовою формування ідентичності є невідповідність індивіда вимогам суспільства. Найважливішим засобом інтеріоризації «узагальненого іншого» виступає мова. «Мова у своєму значущому сенсі є такий голосовий жест, що має тенденцію пробуджувати в індивіді, котрий промовляє ту установку, яку він пробуджує в інших; саме подібне удосконалення самості

таким жестом, що опосередковує соціальні дії, і дає початок процесу прийняття ролі іншого» [103, с. 234]. Завдяки мові індивід засвоює різні соціальні ролі в процесі спілкування та переймає установки членів відповідного співтовариства.

Концепція ідентичності Дж. Міда має і низку слабких моментів. Наприклад, відсутність в його схемі історичних, соціальних та економічних умов, що супроводжують процес становлення ідентичності особистості. Тож процес формування політичних установок і в демократичному, і в тоталітарному суспільстві, по суті, визначався однаковим. А дифузія соціальних очікувань і плюралізація всіх форм суспільного життя ставить під сумнів роль символів, якими оперують індивіди.

У межах **постструктуралізму** ідентичність пов'язана з «конструюванням класів» і передбачає співвіднесення індивідом себе з іншими членами групи, що володіють подібними габітусами і життєвою траєкторією. Політична ідентичність – окремий випадок соціальної, що є раціональною і рефлексивною за своєю природою. Вона є своєрідним символічним засобом об'єднання та дистанціювання з агентами поля політики, мобілізації індивідів для політичної діяльності.

Отже, у межах постструктуралізму відбувається відхід від суто абстрактного розгляду проблеми ідентичності в бік реальних практик. У цьому контексті особливо значущими для аналізу практик ідентифікації є ідеї П. Бурдьє. Дослідник виявляє: «Реальність буденного світу – не «грати» заборон і правил, а сукупність практик, де діючі агенти керуються не зовнішніми правилами і свідомим розрахунком, а практичними стратегіями, що структурують соціальний простір. Необхідно тільки зрозуміти і пояснити принцип, що їх породжує. Проблема полягає в пошуку балансу між свободою та наказом, відтворенням старого та появою нового, що і подано як механізм набуття ідентичності» [30, с. 29]. Отже, ідентичність не обирається довільно, але і не є наслідком жорсткого дотримання приписів, породжена саме практикою постає структурою, яка структурує. Ці процеси П. Бурдьє інтерпретує у вигляді боротьби символічних капіталів усередині конкретних соціальних полів. У

процесі такої «боротьби» набувається (і нав'язується) певний символічний капітал, який в підсумку і виявляється своєрідною візуалізацією ідентичності. Процес формування ідентичності стає ринком. Символічні сутички і символічне насильство набувають форми класифікаційних конфліктів, у яких ворогуючі угруповання намагаються нав'язати як єдино легітимний власний погляд на світ та відповідні класифікаційні схеми [30, с. 30–31].

Отже, реальність ідентичності – це реальність відмінностей, а процес ідентифікації є процесом розрізнення. Розрізнення вписане в структуру самого соціального простору, оскільки сприймається відповідно до категорій, погоджених цією структурою. Символічний капітал – інша назва розрізнення. Розрізнення постає як символічні трансформації фактичних розбіжностей і, ширше – ранги, порядки, градації або ж інші символічні ієрархії.

Використання Я (*I*) детермінується соціальним середовищем агента і місцем, що він посідає в ньому. Персоніфіковані політичні позиції агентів поля політики і є інтерналізованими образами «значущих інших». Факторами становлення ідентичності є рівень розвитку індивідуальності, здатність до саморефлексії, можливість керування та моделювання належності до різних соціальних і політичних спільнот [30, с. 53].

Ототожнення себе з певною політичною позицією залежить від індивідуальної соціальної траєкторії, біографічного досвіду, засвоєних схем сприйняття та оцінки політичних ситуацій й умов політичної практики, стереотипів. Іноді індивід частково, неусвідомлено, а деколи і суто зовні використовує певний тип політичної ідентичності. Однак політична ідентичність може суперечити реальним політичним діям індивіда чи його позиції в полі політики, тоді виникає потреба в постійній легітимації політичної ідентичності і для себе, і для інших агентів [104].

У межах постструктуралізму розрізняють ситуативну та базову політичну ідентичність. Ситуативна ідентичність безпосередньо пов'язана з актуальною політичною практикою. Для трансформації такого компонента достатньо нав'язаної із ззовні за допомогою спеціальних методів «правильної» схеми

аналізу ситуації і відповідного політичного рішення. Надситуативна політична ідентичність пов'язана з усім політичним досвідом людини. Вона фіксує «значущість» для індивіда певних політичних відносин.

Матеріалом для побудови надособистісної політичної ідентифікації людини є ситуативні політичні ідентичності, що повинні бути осмислені, прийняті та поширені на всі подібні ситуації. Формування надситуативної політичної ідентичності в процесі політичної соціалізації передбачає «вписування» політичних ролей в габітус агента поля політики. Формування базисної політичної ідентичності відбувається за допомогою розв'язання кризових станів свідомості особистості. Надситуативна політична ідентичність диктує особистості норми і правила політичної дії, схеми сприйняття, мислення, оцінки, способи політичної комунікації, постановки та вирішення проблем.

За версією постструктуралістів, формування надситуативної (базової) ідентичності проходить чотири етапи: а) виникнення емпатії до персоніфікованої позиції в полі політики; б) становлення ситуативної політичної ідентичності на основі емпатії; в) усвідомлення ситуативної політичної ідентичності та формування надситуативної ідентичності; г) прийняття усвідомленої стійкої індивідуальної політичної ідентичності [30, с. 34–38].

Важливо відзначити, що формування базової ідентичності на основі ситуативної може набувати кризового характеру в ситуації трансформації суспільства. Адже людина, усвідомивши власну ситуативну ідентичність, може свідомо від неї відмовлятися. Спостерігається негативне ставлення до своєї соціальної і політичної позиції в суспільстві за одночасної формальної ідентифікації з нею. В умовах трансформації усвідомлена ситуативна ідентичність одночасно може відповідати і суперечити різним комплексам цінностей індивіда, що провокує частковість ідентичності та можливе її розсіпання. В результаті складної взаємодії агентів поля політики є ризик нав'язування індивідові позицій, які виявляються незначущими в його розумінні своєї особистості. Тож політична ситуація може зробити домінантними менш значущі аспекти політичної ідентичності. Становлення, функціонування і

розвиток базової політичної ідентичності реалізуються за допомогою постійного додання кризових станів у самооцінці політичної позиції індивіда. Але найчастіше в кризових умовах індивід переживає політичну ідентичність частково несвідомо чи суто ззовні.

У такому контексті потрібно і зупинитись на окремих моментах **теорії соціальних ролей**. Адже вона в її структурно-функціональному розрізі стала своєрідною предтечею конструктивістського трактування поняття «соціальна ідентичність». Помітним представником цього напрямку є І. Гофман. Власне, увага концентрується на тому, як індивіди «грають» певні соціальні ролі в суспільстві. Аналіз соціальних ролей став важливим кроком вперед від есенціалізації біологічної чи психологічної ідентичності людини. Такі напрацювання підтверджували факт конструювання самості в соціальному житті. Проте в таких теоретичних рамках основна увага приділялась інституційно-нормативному аспекту дій актора в межах соціальної системи, що означувалась в ідеально-типових категоріях.

Вихідним пунктом ідентифікації ролі є теза – для вирішення однакових завдань використовують однакові сукупності нормативно вказаних дій, варіації яких трактуються як «відхилення». Проте поняття ролі позбувається есенціалістських конотацій, оскільки пов'язується з виконанням функцій, що творяться в контексті соціальних інтеракцій, а не задані апріорно [12].

У межах класичної теорії соціального конструктивізму, яку запропонував П. Бергер та Т. Лукман (її детально розглянуто в наступному підрозділі), ролі розглядались під іншим кутом зору – як результат типізації не лише функціональної активності, а й поведінки актора, що вносить в неї індивідуальне забарвлення. З такої позиції, соціальна ідентичність стає результатом типізацій – і зовнішніх, і внутрішніх. У першому випадку йдеться про віднесення індивіда «іншими» до певних соціально-політичних категорій (у випадку з політичною ідентичністю); у другому – про індивідуальний відбір та інтерналізацію таких категорій з більш широкого соціально-політичного контексту. Відповідно, така Я-ідентичність може збігатися із приписаною ззовні, а може і відрізнятись від неї.

До дослідження категорії «ідентичність» можна застосувати низку методологічних та теоретичних положень **постнекласичної** науки:

1) конкретна ідентичність – відкрита система, що вступає у взаємодію з різними видами ідентичності, набуваючи множинного характеру в сучасному світі. Самоідентифікація здійснюється на різних основах та рівнях – людина постійно змушена визначати себе і власне місце у світі, особливо в умовах ситуації, що постійно змінюється. Ідентичність – об’ємний, багатогранний концепт, що вбирає в себе зміст різних ідентичностей. Якісні характеристики цього концепту дозволяють вписати його в концептосферу постнекласичної науки;

2) ідентичність – релятивна категорія, яка завжди вписана в певний соціокультурний контекст, що формує її зміст інваріантного характеру;

3) застосування міждисциплінарного підходу в дослідженні ідентичності є найефективнішим, адже методологічно коректне співвіднесення концепцій, понять і положень різних дисциплін дозволяє розглядати одні й ті самі проблеми з різних позицій, сприяє не лише об’єктивній оцінці соціальних процесів, а й осмисленню ідентичності в контексті динаміки, минулого, теперішнього та майбутнього.

Варто звернути увагу ще на один момент, адже сьогодні, в ситуації світу, що глобалізується, головний акцент і в теоретичному, і в політико-практичному плані зміщується від уже готових ідентичностей до процесів ідентифікації, які прийнятніші для сучасних реалій (так звана концепція слабкої ідентичності). Суб’єктні та об’єктні начала ідентичності практично не піддаються розмежуванню, що характерно для конструктів некласичної науки і філософії. Важливим аспектом ідентичності виступає її процесуальна сутність, відповідно, завдяки тому, що соціальні й політичні ідентичності також концептуалізуються поняттям процесу, можемо уникнути гострого розриву між діяльністю та структурою. Е. Гіденс розглядає ідентифікацію як засвоєння і внутрішнє прийняття індивідом особливої ідентичності чи серії ідентичностей [42, с. 64]. За словами З. Баумана, сам процес ідентифікації завжди є незавершеною, відкритою, спрямованою у майбутнє діяльністю, в яку ми всі чи з необхідності

чи за власним бажанням є включеними [15, с. 117]. Ідентифікація здійснюється через процес іменування, оскільки прийняття ідентичності означає прийняття імені, даного іншим. Подібне засвоєння є частиною процесу самореалізації. Проте такі ідентичності не просто нав'язуються суспільством, вони є частково продуктом поєднання та модифікації з боку індивіда. Звернення до концепту ідентифікації дозволяє уникнути складностей, що пов'язані з широтою застосування поняття ідентичності, відкриваючи не лише практичне, а й аналітичне значення. Новий тип мультикультурної людини – це тип, що не вкорінений у певній культурі і має здатність змінювати власну ідентичність і властивості з метою функціонування між культурами [15, с. 125–130].

Як філософська категорія «ідентичність» виражає мінливість і складний динамізм буття людини в сучасну епоху множинних перетинів культур, вибухових спалахів і конфліктів форм культурної та соціальної ідентичності. При цьому вона охоплює широкий спектр емпіричного матеріалу і смислових асоціацій – від когнітивно-гносеологічних до етико-естетичних і соціально-поведінкових.

Якщо відштовхуватись від того, що в основі соціальної спільноти лежить виробництво індивідами смислових значень буття й обмін ними, тоді соціальний світ постає як «світ ідентичностей», що створюються (конструюються), розпізнаються та інтерпретуються в повсякденному житті в актах комунікації та інтеракції. Інакше кажучи, ідентичність співвідноситься із соціальним буттям у всіх його аспектах, виступаючи способом і механізмом структурування і дешифрування буття – універсальї культури і транслятором знань у культуру та соціальну практику.

Отже, зміст категорії «ідентичність» охоплює три аспекти – когнітивний, конотативний та емотивний. При цьому когнітивний аспект виражає форму і тип ідентичності, її внутрішню смислову структуру; конотативний – вплив контексту (ситуації, середовища) ідентифікації на ідентичність, емотивний – емоційну позицію (симпатії, антипатії) суб'єкта-ідентифікатора. У нашому дослідженні ми враховувати методологічні труднощі, пов'язані з досліджуваною

категорією. Адже в системі соціального буття за категорією «ідентичність» виявляються смислові світи і знаково-символічні форми ментально-психічного, культурного і соціального буття людини, що відрізняються крайньою неоднозначністю, принциповою відкритістю та спонтанною мінливістю. З цієї причини соціальна ідентичність (відповідно, й політична, як окремий вид соціальної), як правило, відзначена широким діапазоном суб'єктивності, конотативних та емотивних нашарувань.

Існує і певна критика надмірного інтересу до феномену ідентичності та аргументи щодо перетворення самого поняття на кліше. Знаковою у цій сфері є стаття Р. Брубейкера і Ф. Купера, де розглядається відмінність між практичними та аналітичними категоріями. Під практичними автори розуміють категорії буденного соціального досвіду, що розвиваються і застосовуються в повсякденному житті соціальними акторами, на протиположність категоріям, які використовують соціальні аналітики і які є віддаленішими від досвіду. Ідентичність як поняття є одночасно і практичною, і аналітичною категорією. Автори вважають, що в практичному сенсі ця категорія є важливою і широко використовується для орієнтації в повсякденному житті. Але подібне значення не обов'язково вимагає використання поняття як категорії аналізу, оскільки феномен має здатність до реіфікації, перетворюючи в такий спосіб суб'єктивну конструкцію на непорушний об'єктивний факт (подібний механізм вони вбачають в основі расизму). Автори відзначають необхідність уникнення ненавмисного відтворення або посилення подібної реіфікації, що є результатом некритичного застосування категорій практики як категорій аналізу [104].

Отже, ідентичність як наукова категорія сьогодні набула надзвичайної популярності, а її концептуалізація посіла помітне місце в арсеналі інструментів політичного аналізу. У підрозділі розглянуто вихідні положення основних методологічних підходів до аналізу феномену: примордіалізм, есенціалізм та конструктивізм. Оскільки принциповою ознакою політичних наук є негерметичність пропонованих пояснень, під час аналізу ідентичності використано окремі аспекти та загальну логіку соціологічних підходів, таких як

символічний інтеракціонізм, постструктуралізм, теорія соціальних ролей. Окремо досліджено основні положення психологічного підходу, що утвердив міждисциплінарний статус поняття, синтезувавши психоаналітичний, філософський та соціологічний підходи.

2.2 Трансформація політичної ідентичності в контексті методологічних засад соціального конструктивізму

Для дослідження специфіки трансформації політичної ідентичності індивіда в період глобалізації ми обрали соціальний конструктивізм, оскільки підхід передбачає можливість дослідження самої суті трансформативності та її чіткого перебігу, що й виступає предметом дослідження. Цей методологічний напрям активно розвивається з другої половини ХХ ст. Як уже зазначалось, у межах есенціалізму та примордіалізму поняття «ідентичність» трактується через прямий зв'язок із вродженими характеристиками суб'єкта, котрому приписується ідентичність. Конструктивізм виходить із принципово протилежних засад, адже базується не на онтологічних, а на феноменологічних підставах. З цього випливає чимало важливих наслідків – категорії, якими оперують дослідники, не є прямим відображенням реальності, а епістемологічними конструктами, інструментами, що дозволяють певним чином описати та пояснити відповідні зв'язки індивідів й оточення. При цьому потрібно врахувати, орієнтуючись на предмет нашого дослідження, що соціокультурні утворення – це функціональні і символічні одиниці; структурні зв'язки між ними, їх стійкість та мінливість є змінними соціальних взаємодій та комунікації.

Відповідно, акцент переноситься із субстанційної самототожної «речі» на соціокультурні практики агентів та акторів, під час яких і конструюються такі утворення. Отже, конструктивізм зосереджує увагу на реальній феноменології соціальних процесів та інструментальних рішеннях, відмовляючись від теоретичного схематизму та ідеологічних спекуляцій.

Вихідним пунктом соціального конструктивізму є твердження – соціальний актор є автономним і здатний вільно інтерпретувати цінності та норми, оскільки соціальний світ не є цілком закритим та детермінованим – він завжди залишає місце для нових інтерпретацій та перевтілень. Отже, будь-яка «реальність» – це результат конструктивістської діяльності та інтерпретацій індивіда. За позицією П. Бергера та Т. Лукмана, соціальні структури є продуктами людської діяльності: (суб'єктивні) значення, що індивід надає своєму світу, проходять процес інституціоналізації, перетворюючись на (об'єктивні) соціальні структури, що, своєю чергою, стають джерелами систем значень. Отже, аналіз спрямований на практики соціальних агентів, під час яких і створюються якісно нові соціальні структури.

При цьому особливо важливою є тенденція культури до «радикального уявного означування» (К. Касторіадіс) чи «роботи уяви» (А. Аппадурі), що порушує будь-який інституційний порядок. Йдеться про наявність в середині культурної моделі суспільства творчого потенціалу, що не зводиться до рамок наявного соціального порядку. Завдяки роботі уяви будь-яке суспільство утримує в собі образ альтернативного порядку, що й відображається в автономії та конструктивістській спрямованості діяльності [104].

К. Джерджен наголошує на тому, що, з конструктивістського погляду, ніщо не може виправдати основоположних тверджень на предмет «реального», адже щоб ми не вважали сутнісним – це все ж є результатом соціального взаємообміну. Відповідно, теорії фальсифікуються не через невідповідність тому, що називається «реальним», а саме в межах конвенцій, які існують всередині певних анклавів значень [54].

У межах конструктивізму політична ідентичність розглядається як артефакт взаємодії між індивідом та суспільством, що є проблемою іменування, з якими пов'язана певна поведінка. П. Бергер стверджує, що ідентичність є соціальною за походженням та соціально підтримується. З такої позиції, індивід не є стійким початково даним об'єктом.

У межах методології соціального конструктивізму ми розглядаємо політичну ідентичність індивіда як процес і результат конструювання реальності за допомогою соціополітичних інтерсуб'єктивних значень. Отож, формування соціальної ідентичності розглядається як елемент загальної соціалізації (політичної ідентифікації в межах вторинної соціалізації) людини, що відбувається впродовж усього життя. Ідентичність неможливо підтримувати без участі інших людей. Аналіз специфіки конструювання політичної ідентичності, як елемента суб'єктивної реальності, є неповним без попередньої оцінки політичної реальності, її структури, механізмів конструювання та підтримки.

Соціальний конструктивізм пояснює принципи об'єктивації суб'єктивних процесів (та смислів), за допомогою яких конструюється інтерсуб'єктивний буденний світ. Вихідним пунктом є категорія «буденне життя» («буденна реальність») – реальність, що інтерпретується індивідами, набуваючи суб'єктивної значущості в ролі цілісного світу. Ще раз відзначимо, що феноменологічний аналіз буденного життя (і його суб'єктивного сприйняття), про що йтиметься далі, утримується від причинових гіпотез і тверджень щодо онтологічного статусу аналізованих феноменів.

На думку класиків соціального конструктивізму Т. Лукмана та П. Бергера, свідомість є інтенційною, тобто завжди спрямовується на об'єкти та передбачає їх. Об'єктивація – це конструювання за допомогою порядку уже означених об'єктів. Автори відзначають, що реальність буденного життя є об'єктивованою, тобто конституюваною порядком об'єктів, що були означені як об'єкти до появи конкретного індивіда. Оскільки різні системи об'єктів викликають у свідомості відмінні враження з відповідним рівнем уваги, автори роблять висновок, що ми можемо говорити не про одну реальність, а про їх велику кількість. Тож можемо виокремити і політичну реальність. Вона є цілісною і характеризується нормативними, емоційними та когнітивними компонентами. Політична реальність має свою інституційну структуру та передбачає апарат її легітимації, що супроводжується ритуальними та матеріальними символами [24, с. 37–52].

Серед великої кількості реальностей автори відзначають значення буденної реальності, що займає найвище місце і є природною установкою людини. Реальність буденного життя є впорядкованою, її феномени уже систематизовані у зразках, що здаються незалежними від розуміння індивіда і накладаються на нього. Центром організації буденного життя є категорії «тут» (тіло індивіда) і «зараз» (його теперішній час). Отже, реальність буденного життя постає як інтерсуб'єктивний світ, що індивід розділяє з іншими. П. Бергер та Т. Лукман вводять поняття «буденне знання» – знання, що індивід розділяє з іншими у звичній самоочевидності буденної реальності.

Реальність буденного життя – це факт, сам собою зрозумілий. Автори членують кожен реальність на сектори, складність для сприйняття яких є диференційованою – частину з них індивіди сприймають як буденні, в інших стикаються з різними проблемами. Буденна реальність володіє своєю просторово-часовою організацією. Просторова структура має соціальний вимір, завдяки факту, що зона практик одного індивіда перетинається із зоною практик інших. Темпоральність – властивість, характерна для свідомості, оскільки свідомість завжди упорядкована в часі. Часова структура є важливою характеристикою буденності, адже для індивіда вона постає як фактичність і все наше існування впорядковується часом [24, с. 39].

Прототипом соціальної взаємодії є сприйняття інших в ситуації «обличчям-до-обличчя» (тобто безпосередньої взаємодії), що з усією повнотою відтворює властивості суб'єктності. Проблематичним постає встановлення чітких зразків для взаємодії в ситуації «обличчям-до-обличчя», оскільки вони детермінуються різноманіттям взаємообміну суб'єктивними значеннями. Проте, з іншого боку, в ситуації «обличчям-до-обличчя» індивід розуміє іншого через схеми типізації, що безпосередньо впливають на взаємодію, впорядковуючи її. Дії, які спостерігає індивід, обов'язково підлягають типізації. В ситуації «обличчям-до-обличчя» індивід схоплює ознаки суб'єктивності іншого, як наслідок, жодна форма соціального взаємозв'язку не може з подібною повнотою відтворити властивості суб'єктивності. Усіх можливих суб'єктів взаємодії

П. Бергер та Т. Лукман поділяють на «партнерів» (взаємодія відбувається в ситуації «обличчям-до-обличчя») та «сучасників» (суб'єкти, що залишили певні спогади і взаємодія в ситуації «обличчям-до-обличчя» з ними навряд чи відбудеться).

Автори стверджують: що більше типізації соціальної взаємодії віддалені від ситуації «обличчям-до-обличчя», то більше зростає їх анонімність. Континіум типізацій будь-якої реальності (політичної зокрема) дозволяє нам зрозуміти її суть. В одній частині континіума знаходяться «інші», з якими індивід взаємодіє безпосередньо та часто, а в іншій – анонімні абстракції. Цей висновок можемо представити і в контексті проблематичності розуміння політичної реальності, коли ситуація «обличчям-до-обличчя» є рідкістю (за винятком передвиборчих зустрічей з електоратом), а відповідно, переважна більшість рефлексій стосовно типізації в політичній реальності набуває форми анонімних абстракцій [24, с. 55–58].

Головним елементом будь-якої реальності (зокрема й політичної) є її соціальна структура – сума типізацій і створених відповідно до них зразків взаємодій (котрі повторюються). Політична реальність для індивіда – це простір з певним набором якостей. Тлумачення і конструювання цього простору опирається на нагромаджений особистий досвід та засвоєння досвіду інших. Завдяки цьому відбувається типізація феноменів та упорядкування нового досвіду. Такий досвід перетворюється на певну схему, своєрідну єдність у формі запасу знання, що допомагає людині в інтерпретації конкретної реальності, а отже, предмети та події зазвичай постають у власній типовості [9, с. 246].

Наголосимо, що існування політичної реальності є можливим за рахунок об'єктивацій. Причому інструментальне та сигніфікативне їх використання є тісно переплетеним, адже існують інструменти, що згодом перетворились на символи (демократія), і символи, що від початку існують як символи (свобода).

Знання виступає серцевиною фундаментальної діалектики суспільства, адже виконує різноманітні функції: формує мотиваційну динаміку інституціоналізованої поведінки, визначає інституціоналізовану сферу поведінки

і все, що потрапило у її рамки, визначає та контролює ролі. Знання здобувається в процесі соціалізації й опосередковує об'єктивовані структури соціального світу, в процесі інтерналізації в рамках індивідуальної свідомості.

Знаки та знакові системи є універсальними об'єктиваціями, адже доступні іншим «індивідам» за межами прояву суб'єктивних інтенцій «тут-і-зараз». Для знаків характерна віддаленість від безпосередніх проявів суб'єктності та опосередкована присутність суб'єкта. У цьому контексті мова є найскладнішою і найдосконалішою системою знаків, що має примусовий характер. Мова дозволяє об'єктивувати велику кількість рефлексій і типізувати досвід, розподіляючи його по ширшим категоріям, у термінах, що отримують значення для групи індивідів. Причому мова, типізуючи досвід, робить його анонімним, адже досвід, що підлягає типізації, може відтворюватись будь-ким із представників певної групи. Соціальний запас знання є засобом для інтеграції розрізнених елементів власного знання індивіда (тобто те, що знає кожний, має свою логіку і її можна використовувати для впорядкування своїх знань) [24, с. 65–68]. Соціальне знання розподіляється нерівномірно – різні типи індивідів володіють ним різною мірою. Знання водночас є соціальним продуктом та джерелом соціальних змін – тут спостерігається фундаментальний діалектичний зв'язок.

Структурними елементами політичної реальності є інститути. Об'єктивність інституційного світу створена людиною і є сконструйована об'єктивністю. Процес, через який екстерналізовані продукти людської діяльності набувають характеру об'єктивності, називається *об'єктивацією*. Власне, взаємозв'язок між людиною-«творцем» та політико-соціальним світом – його продуктом, є завжди діалектичним. Адже людина у своїй спільноті та інституційний вимір цієї спільноти взаємодіють один з одним так, що «продукт» чинить зворотну дію на «виробника».

Політична реальність, що може бути сприйнята індивідом, конструюється за допомогою трьох процесів – екстерналізації, об'єктивації та інтерналізації. Екстерналізація – це процес накладання суб'єктивних значень на простір реальності, своєрідний процес іменування. Екстерналізація як така є

антропологічною необхідністю, адже людське існування є неможливим у закритій сфері внутрішньої бездіяльності.

Екстерналізація та об'єктивація є основними процесами безперервного діалектичного процесу творення політичної реальності. Третьою ланкою цього процесу є інтерналізація – процес, через який об'єктивований політичний світ відображається у свідомості індивіда під час соціалізації.

На прикладі конструювання соціальної реальності можемо простежити фундаментальний діалектичний взаємозв'язок вказаних вище процесів: суспільство – людський продукт; суспільство – об'єктивна реальність; людина – соціальний продукт. Аналогічно можемо ілюструвати такий взаємозв'язок на політичній реальності: політична система – людський продукт, політична система (політика) – об'єктивна реальність, людина політична – продукт політичної системи.

Оскільки політика виникає в суспільстві, необхідною умовою існування політичної реальності є сформований соціальний порядок. П. Бергер та Т. Лукман наголошують, що соціальний порядок – це людський продукт, безперервне людське виробництво [24, с. 14]. Людська природа є соціокультурною змінною, тобто існує лише в сенсі антропологічних констант, що визначають кордони і можливості людських соціокультурних утворень. Постає логічне запитання щодо факторів стабільності порядку, що твориться людиною в процесі екстерналізації.

Соціальний порядок у своїх емпіричних проявах не є біологічно даним і не походить від людського природного середовища, хоча певні його риси можуть бути соціальними факторами.

У межах соціального конструктивізму пояснюють причини виникнення, підтримки та передачі соціального порядку крізь призму процесів інституціоналізації. Будь-яка типізація є інститутом, а відповідно, інституалізація має місце всюди, де є типізація. Всі інститути є продуктом історії і завжди передбачають контроль, причому соціальний контроль властивий інститутам через сам факт існування. Інститути контролюють

людську поведінку, встановлюючи певні зразки. Сформовані інститути сприймаються як такі, що володіють власною реальністю, з якою індивід зіштовхується як із зовнішнім та примусовим фактом [24, с. 89–90].

Процесу інституалізації передує процес хабітуалізації (озвичайнення), завдяки якому зникає необхідність визначати кожен подібну ситуацію знову. Отже, хабітуалізація – направлення та спеціалізація діяльності, що не є біологічно даними, з метою послаблення акумуляції напруги, що виникає внаслідок ненаправлених спрямованостей.

Важливим аспектом інституціоналізації постають соціальні ролі, за допомогою яких інститути втілюються в індивідуальному досвіді. Вони виникають, коли типізація зустрічається в контексті об'єктивованого запасу знання, спільного для певної сукупності акторів. Ролям властивий контролюючий характер інституціоналізації.

Виділяють широкі і вузькі межі інституціоналізації. Широкими межі будуть у випадку, якщо велику частину релевантних структур розділяє більшість членів суспільства, якщо ж це лише деякі релевантні структури, то межі інституціоналізації вузькі. Інституціоналізація є незворотним процесом. Інституційний порядок об'єктивується за допомогою процесу реіфікації соціальної реальності. Інституційний порядок будь-якої політичної реальності набуває ознак фактичності шляхом процесу реіфікації, що є сприйняттям продуктів людської діяльності як речей, які абсолютно з нею не пов'язані. Отже, реіфікація означає те, що людина забуває про своє авторство у справі творення соціального світу. Реіфікаційний світ є дегуманізованим. Його людина сприймає як чужу фактичність, а не як продукт власної діяльності.

Реіфікація є заключним етапом процесу об'єктивації, завдяки чому об'єктивованій світ більше не сприймається як продукт людської діяльності, натомість за ним остаточно закріплюється якість нелюдської, дегуманізованої та інертної фактичності. П. Бергер і Т. Лукман пропонують представити реіфікацію в ролі модальності свідомості, тобто модальність об'єктивації людиною людського світу [24, с. 96]. Навіть усвідомлюючи світ у реіфікованих термінах,

індивід продовжує творити його (парадокс полягає в тому, що людина творить реальність, яка заперечує її).

Головний механізм реіфікації інститутів – наділення їх онтологічним статусом, незалежним від людської діяльності та сигніфікації. Отже, сама ідентичність може бути реіфікована. Тоді, власне, відбувається повна ідентифікація індивіда із соціально приписаними типізаціями. Індивід сприймається суто як тип. Подібне сприйняття може позитивно чи негативно акцентуватись у термінах цінностей. Аналіз реіфікації є важливим, оскільки служить для постійного коригування схильності теоретичного мислення до цього процесу.

П. Бергер та Т. Лукман виділяють об'єктивації «першого» та «другого» порядку. Інституціоналізація – об'єктивація «першого порядку», а легітимація – об'єктивація «другого порядку» [9, с. 352].

Уже створеній інституціональній сфері необхідна легітимація. Легітимація (інституційного світу) постає як спосіб означення та своєрідного виправдання реальності, що створюється інститутом. Між логікою, мовними практиками та легітимацією інститутів існує певний зв'язок. Мовні практики передбачають фундаментальне накладання логіки на об'єктивованій соціальний світ. Система легітимації побудована на основі мовних практик і використовує їх як свій головний інструмент. Зазвичай, логіка, що приписується інституційному порядку, є частиною соціального доступного запасу знання, тобто такою, що сама собою розуміється.

Процес легітимації розглядається як смислова об'єктивація «другого порядку». Вона виконує функцію своєрідного нагляду за об'єктивно доступними та суб'єктивно імовірними уже інституціоналізованими об'єктиваціями «першого порядку». Проблема легітимації актуалізується, коли виникає необхідність передати об'єктивації інституційного порядку іншому поколінню. Загалом процес легітимації має декілька рівнів. На першому рівні передача досвіду відбувається переважно у формі дотеоретичного знання. Другий рівень містить теоретичні твердження, але у примітивній формі. Третій рівень легітимації містить теорії, за допомогою яких інституційний сектор

легітимуються в термінах диференційованої системи знання. На цьому рівні легітимація виходить за межі практичного використання, перетворюючись на «чисту теорію», що пов'язано з розвитком її спеціалізованих теорій та їх використанням експертами цієї сфери. На цій стадії легітимація починає досягати відносної самостійності, що приводить до формування власних інституційних процесів.

Четвертий рівень легітимації складають символічні універсуми, що здійснюють вичерпну інтеграцію всіх розрізнених інституційних процесів. Завдяки **символічним універсумам** все суспільство отримує певний сенс. Символічний універсум – система теоретичної традиції, що поглинає різні сфери значень і передбачає інституційний порядок у всій його символічній цілісності [24, с. 154–159].

Символічні процеси – процеси сигніфікації (означення), що мають відношення до реальностей, відмінних від реальностей буденного життя. Символічна сфера пов'язана з усебічним рівнем легітимації, вона виходить за межі практичного застосування (раз і назавжди). Легітимація здійснюється через символічні структури, що не можуть сприйматись у буденному житті. На рівні символічного універсуму відбувається смислова інтеграція секторів інституційного порядку в широку систему відліку.

Символічний універсум – матриця усіх соціально об'єктивованих та суб'єктивно реальних значень, ціле історичне суспільство розглядається як явище, що відбувається в межах універсуму. Символічний універсум конструюється за допомогою соціальних об'єктивацій та є соціально-історичним продуктом. Він впорядковує і в такий спосіб легітимуює ролі, пріоритети та чинні правила, поміщаючи їх в контекст найбільш загальної з усіх систем відліку. Подібна функція легітимації має місце у випадку «правильності» суб'єктивної ідентичності індивіда. Реальність своєї ідентичності не обов'язково легітимувати постійним знанням себе – для легітимації достатньо, щоб ідентичність була вписана в універсум (визнавалась богами, психіатрією, партією).

Символічний універсум формує ієрархію сприйняття ідентичності – від найбільш реальних до найбільш миттєвих. Символічні універсуми у своїй соціальній значущості виступають в ролі захисних механізмів для інституційного порядку, а також передбачають визначення соціальної реальності, встановлюючи кордони, що відносяться до сфери асоціальної взаємодії.

Символічні універсуми класифікують різні феномени у певних категоріях ієрархії буття. Різним типам людей також передбачені власне місце в ієрархії буття. За допомогою цього рівня легітимації впорядковується історія, колективні дії пов'язуються в одне ціле, що охоплює минуле, теперішнє і майбутнє. Отже, смисловий універсум формує своєрідну протяжність буття, тож емпірична спільнота стає цілком незалежною від індивідуальної долі.

Смисловий універсум здійснює цілковиту інтеграцію усіх розрізнених інституційних процесів, відповідно, все суспільство набуває змісту. Окремі інститути і ролі легітимуються через їх включення у смисловий світ. Наприклад, політичний порядок легітимуються завдяки його співвіднесенню з космічним порядком влади і справедливості, а політичні ролі легітимуються в ролі репрезентацій цих космічних принципів. Інститут божественного походження монархічної влади у стародавніх цивілізаціях – найкращий приклад того, як діє межева легітимація такого роду.

Необхідність у розробці механізмів підтримки універсуму виникає в процесі суб'єктивної рефлексії, що призводить до встановлення певних зв'язків між значущими темами, що містяться в різноманітних інститутах. Виділяють такі типи концептуальних механізмів – міфологія, теологія, філософія та наука. Також учені виділяють терапію і заперечення як основні типи застосування концептуальних механізмів підтримки універсуму. Терапія полягає в утриманні в рамках інституціоналізованих визначень реальності потенційних девіантів. Заперечення – це пояснення усіх визначень, що відкидаються, на основі принципів власного універсуму. Усі вищезазначені положення прямо стосуються конструювання політичної реальності як об'єктивної фактичності.

Теорії створюються для легітимації уже наявних інститутів, проте трапляється так, що інститути змінюються у відповідності з теоріями для вищого рівня легітимації.

Для розуміння сутності політичної реальності потрібно усвідомити її соціальні підстави (тобто зміщення акценту від питання «що?» на «хто каже?»). Ще раз наголосимо, що спеціалізація знання і супутні їй організації персоналу розвиваються в результаті поділу праці. З розвитком складних форм знання та ростом господарських надлишків експерти повністю присвячують себе предмету своєї експертизи, що з розвитком концептуальних механізмів щораз більше віддаляється від прагматичних потреб буденного життя [24, с. 161–174].

У будь-якому випадку у вищій мірі абстрактні символізації (тобто вкрай віддалені від конкретного досвіду буденного життя теорії) обґрунтовуються соціально, а не емпірично. Для такої конкуренції існує певне соціально-структуроване підґрунтя, що детермінує її.

Коли між експертами різних визначень реальності виникає не лише теоретична, але й практична конкуренція, теорія знову прагматизується, накладаючись на соціальні інтереси тієї групи, що є тепер уже «носієм» теорії.

Монополія в аспектах визначення реальності та підтримки символічного універсуму передбачає високий рівень соціально-структурної стабільності (сама монополія відіграє роль структурного стабілізатора). Консервативні політичні сили схильні підтримувати монополістичні претензії універсальних експертів, чий монополістичні організації є політично консервативними.

У ситуації, коли конкретне визначення реальності з'єднується з конкретним владним інтересом, – маємо справу з ідеологією. Специфіку ідеології можемо простежити в ситуації, коли цілісний універсум інтерпретується по-різному залежно від конкретних інтересів у суспільстві. Досить часто ідеологія приймається групою, оскільки специфічні теоретичні елементи ідеології відповідають її інтересам. Звичайно, ідеологія піддається змінам відповідно до інтересів групи, яка її приймає, тож тепер вона спрямована на легітимацію цих інтересів. Проте в ідеології містяться й елементи, ніяк не

пов'язані з легітимованими інтересами. Такі елементи енергійно стверджуються групою-носієм лише тому, що вона віддана цій ідеології [9, с. 189].

Сучасні суспільства є плюралістичними, тож поєднуються центральний універсум (що вважається таким і сам собою розуміється) та різноманітні одиничні універсуми, що співіснують один з одним, перебуваючи в стані взаємного пристосування. Одиничні універсуми також мають певні ідеологічні функції, проте прямий конфлікт між ідеологіями тут замінений ступенем терпимості і навіть кооперації. Плюралістична ситуація змінює соціальне положення традиційних визначень реальності і той спосіб, яким вони утримуються у свідомості індивідів. Експерти щодо головного символічного універсуму, тобто які керують традицією з багатовіковими монополістичними претензіями, змушені шукати способи теоретичної легітимації демонополізації, що відбулась.

Плюралізм характерний для міського суспільства з високою диференціацією соціальної структури та економічними надлишками. Його необхідною умовою є динамічні соціальні зміни, причому сам плюралізм є фактором пришвидшення через підрив традиційних визначень реальності, що становлять спротив ефективним змінам. Плюралізм сприяє і скептицизму, і нововведенням, і має підривний характер для традиційної реальності, що сама собою розуміється [24, с. 206–208].

Тепер перейдімо до питання політичної ідентичності, тобто специфіки інтерналізації політичної реальності індивідом.

Формування політичної ідентичності в межах соціального конструктивізму розглядається як елемент загальної соціалізації, що формується в рамках вторинної соціалізації. Фактично, соціалізація виступає процесом побудови ідентичності, тому необхідно докладніше розглянути цей процес.

Соціалізація – послідовне та цілковите входження індивіда в об'єктивний світ суспільства чи його окрему частину. Виокремлюють дві фази соціалізації: первинну і вторинну. Завдяки первинній соціалізації індивід стає членом суспільства, тобто відбувається його входження в буденну реальність, вторинна

соціалізація являє собою кожний наступний процес, що дозволяє уже соціалізованому індивідові входити в нові реальності та їх сектори. Як уже зазначалось вище, політична ідентичність вибудовується в межах вторинної соціалізації. Проте варто пам'ятати, що вторинна соціалізація неможлива без первинної, тому потрібно проаналізувати основні моменти первинної соціалізації.

У межах первинної соціалізації відбувається абстрагування від ролей і установок конкретних «інших» до ролей і установок взагалі. Вирішальною фазою первинної соціалізації є формування у свідомості узагальненого «іншого». З цього моменту індивід стає членом суспільства, отже, з'являється ґрунт для вторинної соціалізації. Проте подібна інтерналізація суспільства не є однозначним та остаточно завершеним процесом, адже процес соціалізації не завершується ніколи [24, с. 212].

Існують вкрай різноманітні системи вторинної соціалізації у складних інститутах, що можуть пристосовуватись до вимог різних категорій інституційного персоналу. Характер вторинної соціалізації залежить від статусу пов'язаної з нею системи знання, у межах символічного універсалу загалом.

Формальні процеси вторинної соціалізації детерміновані її фундаментальною проблемою, яка полягає в тому, що вторинна соціалізація завжди передбачає передуючий їй процес первинної соціалізації. Це означає, що потрібно мати справу з уже сформованим «Я» і уже інтернаціоналізованим світом.

Суб'єктивна реальність не конструюється з «нічого», а тому постає проблема узгодженості інтерналізацій. Уже інтерналізована реальність має тенденцію до продовження власного існування, тож новий зміст, що тепер необхідно інтерналізувати, накладається на уже наявну інтерналізовану суб'єктивну реальність і зумовлює проблему узгодження між початковою та подальшими інтерналізаціями. Для встановлення і підтримки логічності (послідовності та узгодженості) вторинної соціалізації передбачається використання концептуальних процедур, що інтегрують різні системи знання.

Вторинна соціалізація протікає на тлі взаємної ідентифікації, що є складовою частиною комунікації. В процесі побудови політичної ідентичності (проходження вторинної соціалізації), як правило, засвоюється інституційний контекст, проте це не означає глибокого розуміння усіх його проявів. При цьому ролі характеризуються високим рівнем анонімності, адже досить віддалені від індивідуальних виконавців. Тобто важливими характеристиками є формальність та анонімність.

Зміст знання, яке засвоюється в процесі вторинної соціалізації, за якістю є менше суб'єктивно невідворотним, аніж зміст знання на рівні первинної соціалізації. Тому акценти реальності, що інтерналізується в процесі вторинної соціалізації, набагато легше не брати до уваги (тобто суб'єктивне відчуття того, що ці інтерпретації є реальними, менш стійке). Отже, можна викликати сильний шок, зруйнувавши масивну реальність, інтерналізовану в дитинстві, проте набагато легше зруйнувати реальності, що інтерналізовані в межах вторинної соціалізації. З цього випливає така ознака політичної ідентичності, як пластичність.

Вторинна соціалізація супроводжується емоційним навантаженням в тій мірі, в якій занурення у нову реальність і відданість їй інституційно визначені як необхідні. Ставлення індивіда до соціалізуючого персоналу, відповідно, стає значущим, тобто цей персонал набуває характеру значущих інших (феномен політичного лідерства). Тепер індивід цілком занурений у нову реальність. Важливою обставиною, що може сприяти подібній інтенсифікації, є конкуренція між персоналом різних інститутів, відповідальних за визначення реальності, тобто наявність політичної конкуренції та опозиції.

Оскільки соціалізація ніколи не буває повною, існує проблема збереження симетрії між об'єктивними та суб'єктивними реальностями. «Штучний» характер вторинної соціалізації робить суб'єктивну реальність з її інтерналізаціями досить вразливою, оскільки така реальність не так глибоко вкорінена у свідомості індивіда і більшою мірою піддається зміщенням [24, с. 225–239].

Цікаво, що в рамках конструювання політичної ідентичності неоднозначною є актуальність маргінальних ситуацій (смерть). Варто зазначити, що для реальності вторинних інтерналізацій маргінальні ситуації є не актуальними, оскільки переважно вони не мають до них стосунку. Така реальність сприймається як тривіальна саме тому, що виявляється її безвідносність до маргінальних ситуацій.

Особливістю є те, що в окремих випадках конструювання політичної ідентичності (наприклад, на ґрунті націоналізму) від вторинних інтерналізацій соціально очікується високий рівень реальності перед маргінальними ситуаціями, а відповідно, вимагаються додаткові процедури соціалізації задля їх закріплення та інтенсифікації.

Конструктивісти виділяють два типи підтримки суб'єктивної реальності – рутинний і кризовий. Перший механізм використовують для підтримки інтерналізованої реальності в буденному житті, другий – у кризових ситуаціях. Кожна реальність постійно підтверджується у взаємодії індивіда з іншими. Суб'єктивна реальність завжди повинна перебувати у взаємозв'язку із соціально визначеною об'єктивною реальністю.

Найважливішим засобом підтримки ідентичності є спілкування. Мовні практики та конструкти постійно підтримують, змінюють, реконструюють політичну ідентичність як елемент суб'єктивної реальності. Більша частина лінгвістичної підтримки реальності є не експліцитною, а імпліцитною. Потенціал спілкування є заданим фактом лінгвістичної об'єктивації, адже мова об'єктивує світ, перетворюючи досвід на послідовний порядок. Причому мова реалізує світ у подвійному значенні – водночас усвідомлює і творить.

У широкому значенні ті, хто використовує спільні мовні конструкти, підтримують реальність. Для ефективної підтримки політичної ідентичності, як елемента суб'єктивної реальності, необхідний послідовний та узгоджений апарат спілкування. Певні види спілкування можуть експліцитно визначатись та легітимізуватись як такі, що мають привілейований статус. Авторитет тут

визначається вищим когнітивним та нормативним статусом, що приписується цьому спілкуванню.

Також ми використовуємо певні аспекти фрейм-аналітичного підходу у версії Д. Яноу та М. Хульст. Фрейми – конструкти, що структурують увагу індивіда до різних сегментів соціального світу. Отже, вони лежать в основі взаємодії індивідів, визначають її способи, специфіку сприйняття соціальної та політичної реальності, форми репрезентації оточуючим.

Фреймінг – процес, у якому актори одночасно створюють значення (подій/ситуацій) і регулюють поведінку відповідно до присвоєних значень. Фреймінг передбачає (ре)конструювання проблеми через відбір, категоризацію, іменування та розповідь. Фреймінг закладає когнітивні підстави, умови можливості майбутніх дій. Він передбачає дві операції: організацію минулого досвіду й орієнтацію майбутніх дій, причому ці операції здійснюють синхронно, а їх розділення можливе лише теоретично. Тобто в процесі фреймінгу одночасно конструюється і модель світу, що базується на результатах раніше здійснених операцій смислотворення, і модель для дії в такому світі [170, с. 90–91].

Отже, політичну ідентичність можемо визначити як елемент суб'єктивної реальності індивіда, що виникає внаслідок інтерналізації структури політичної реальності, її інституційного та легітимаційного компонентів у свідомість індивіда, через процес вторинної соціалізації.

Седиментація – процес збереження людського досвіду у свідомості. П. Бергер і Т. Лукман переконані, що до моменту, поки не відбувся цей процес, індивід не може надати сенсу своїй суб'єктивній реальності, компонентом якої є політична ідентичність [24, с. 265]. Мова об'єктивує досвід, що розділяється певною кількістю індивідів, і робить його доступним для всіх, хто належить до певної лінгвістичної спільноти, будучи основою та інструментом колективного запасу знання. Більше того, поняття, що відображені в мовних практиках певної реальності, передбачають засоби об'єктивації нового досвіду, дозволяючи ввести його в уже наявний запас знання, і є одним з найважливіших засобів, за допомогою яких об'єктивовані седиментації передаються в традиції цієї

спільноти. Політична ідентичність, як елемент суб'єктивної реальності, завжди залежить від специфіки імовірних структур, тобто від соціального базису і необхідних для її підтримки соціальних процесів. Звичайно, індивід зберігає в пам'яті реальності минулого, проте «освіжити» цю пам'ять можна лише у спілкуванні з тими, хто розділяє відповідні спогади. У кризових ситуаціях процедури підтримки ідентичності є експліцитними та інтенсивними. Тут часто застосовують техніки ритуалу.

Політична ідентичність у складі суб'єктивної реальності піддається трансформаціям. Саме трансформаційний потенціал політичної ідентичності є предметом нашого дослідження, що вимагає окремого аналізу механізмів трансформації суб'єктивної реальності в рамках соціального конструктивізму.

П. Бергер та Т. Лукман виділяють інстанції тотальних видозмін – альтернації. Альтернація можлива лише після процесу вторинної соціалізації. Отже, альтернація постає як процес, що радикально по-новому розставляє акценти реальності. Під час такого процесу необхідно відтворити сильну емоційну ідентифікацію з персоналом альтернації (що характерна для процесів первинної соціалізації в ранньому дитинстві). Ці процеси відбуваються вже на ґрунті певних завершених процесів вторинної соціалізації, тому тут актуальною постає проблема демонтажу попередньої структури суб'єктивної реальності [24, с. 227].

Успішна альтернація охоплює соціальні та концептуальні аспекти (де соціальні є своєрідною матрицею для концептуальних). Важливою соціальною умовою є наявність ефективної імовірної структури, що слугує своєрідною лабораторією для трансформації. Імовірна структура опосередковується значущими іншими, з якими індивідові необхідно встановити сильні афективні ідентифікації. Без такої ідентифікації будь-яка радикальна трансформація ідентичності як елемента суб'єктивної реальності є неможливою. Подібні значущі інші представляють імовірну структуру, перетворюючись на посередників між індивідом та новою реальністю. Відбувається інтенсивна концентрація усіх значущих взаємодій у групі, що втілює імовірну структуру,

передовсім взаємодія з персоналом ресоціалізації. Яскравим історичним прототипом альтернації є релігійне навернення.

Імовірна структура стає реальністю індивіда, заміщуючи попередню. Теоретично альтернація передбачає сегрегацію індивіда від «мешканців» «старої» реальності. Ідеальним, звичайно, у такій ситуації є фізичне відділення, проте якщо його реалізувати неможливо, то відокремлення встановлюється за визначенням персоналу, що проводить альтернацію. Отже, індивід, що підлягає альтернації, розлучається з попередньою реальністю та її структурою ментально, а по змозі і фізично. Така сегрегація особливо важлива на ранніх етапах альтернації (так званій фазі «послушництва») [24, с. 235].

Будь-який процес альтернації передбачає реорганізацію апарату спілкування, змінюються значущі інші і так трансформується суб'єктивна реальність. Імовірна структура зазвичай володіє певними варіативними терапевтичними процедурами для вирішення ситуацій можливих рецидивів.

Найважливішою концептуальною умовою альтернації є наявність апарату легітимації для всього ходу трансформації. Легітимується не лише нова реальність, але і всі стадії її конструювання та підтримки, аналогічно як і стадії покидання чи заперечення усіх альтернативних реальностей. Стара реальність, а також колективи та значущі інші заново тлумачаться в рамках апарату легітимації нової реальності. Досить часто застосовується механізм перенесення в минуле теперішніх схем інтерпретації і мотивів, перетлумачення подій та структури в минулому. Відбувається радикальна реінтерпретація минулих подій та значущих інших. Часто також застосовується і процедура фабрикації, оскільки вигадати якусь значущу ситуацію, що стане стійким елементом структури нової реальності, набагато простіше, аніж цілком зруйнувати структуру старої реальності через процес забування. У рамках ресоціалізації питання взаємоузгодження минулого та теперішнього не є актуальним.

Звичайно, існує і проміжний тип між розглянутою ресоціалізацією та вторинною соціалізацією, що вибудовується з первинних інтерналізацій. Мають

місце і часткові трансформації суб'єктивної реальності чи окремих її секторів. Такі трансформації є звичними для сучасного суспільства у зв'язку із зростанням рівня індивідуальної соціальної мобільності. Подібні трансформації не є настільки радикальними, як процес ресоціалізації, адже індивід стикається лише з проблемою узгодження ранніх та пізніх елементів суб'єктивної реальності. Під час ресоціалізації фактично відбувається реінтерпретація минулого, а не співвіднесення його з теперішнім, як у межах вторинної соціалізації, а отже, що яскравішою є подібна тенденція, то ближче вторинна соціалізація наближається до ресоціалізації.

Соціалізація завжди відбувається в контексті специфічної соціальної структури. Зміст соціалізації та міра її «успіху» мають соціально-структурні умови і наслідки.

Як уже зазначалось, соціалізація не може бути абсолютною. Для оцінки рівня соціалізації використовують категорії «успішна» та «неуспішна». Під успішною соціалізацією П. Бергер та Т. Лукман розуміють встановлення високого рівня симетрії між суб'єктивною та об'єктивною реальностями [24, с. 228]. Тобто в нашому випадку – це відповідність між структурою політичної реальності (що охоплює інститути та способи легітимації) та їх суб'єктивним сприйняттям індивіда, тобто політичною ідентичністю. В ситуації, коли кожен індивід зіштовхується з однією інституціональною програмою для свого життя в суспільстві, інтерналізованій реальності надається характер примусової масивності. У такому випадку ідентичність виявляється високою мірою профільованою, тобто цілком представляє об'єктивну реальність, в яку вона поміщена. При цьому неуспішна соціалізація відзначається повною асиметрією між об'єктивною та суб'єктивними реальностями. Варто відзначити, що абсолютно успішна соціалізація є неможливою, а абсолютно неуспішна є досить рідкісним феноменом, зазвичай такі моменти пов'язані з невідповідністю та суперечністю між первинною та вторинною соціалізаціями. У суспільствах із простим поділом праці соціалізація досягає максимального успіху, оскільки в таких умовах вона виробляє соціально передбачені і високо профільовані

ідентичності. Неуспішна соціалізація може бути результатом гетерогенності соціалізуючого персоналу (що досить добре накладається на сучасні реалії).

Отже, ми з'ясували, що між об'єктивною (соціально даною) та суб'єктивною ідентичністю може бути асиметрія.

У питанні успішності соціалізації потрібно розглянути питання індивідуалізму. Явище індивідуалізму, тобто індивідуального вибору між різноманітними реальностями та ідентичностями, прямо пов'язане з можливістю неуспішної соціалізації. «Індивідуаліст» виникає як специфічний соціальний тип, у якого є потенціал для міграції по багатьох доступних реальностях. Він добровільно і свідомо конструює «Я» з «матеріалу» різноманітних доступних йому ідентичностей, проте подібний конгломерат досить часто не має підкріплення з боку конкретної структури, що й провокує його швидке розсіпання.

На прикладі проблем успішності соціалізації можемо спостерігати динаміку відчуження. На рівні вторинної соціалізації в ролі суб'єктивної можливості вибору з'являється велика кількість альтернативних реальностей та ідентичностей. Звичайно, можливості вибору є обмеженими соціально-структурним контекстом індивіда. Коли диференційованість вторинної соціалізації досягає моменту, де можливий суб'єктивний відрив ідентичності від власного місця в суспільстві, а соціальна структура в той же час не дозволяє реалізувати суб'єктивно обрану ідентичність, формується певний тип відчуження. Суб'єктивно обрана ідентичність стає фантастичною – вона об'єктивується у свідомості індивіда як дійсне «Я» (основою для них виступають, для прикладу, нереалізовані мрії). Проте, як зазначалось вище, індивіди займають соціальні позиції згідно із суб'єктивним досвідом і тільки, як наслідок, вони можуть бути абсолютно соціально байдужими до різних соціально-політичних перетворень. Широке поширення такого феномену привносить у соціальну структуру неспокій, загрожує інституційним програмам з побудованою ними реальністю, що сама собою розуміється [24, с. 255–263].

На рівні вторинної соціалізації можлива представленість індивіда одночасно у протилежних реальностях, адже у вторинній соціалізації

інтерналізація необов'язково супроводжується емоційно навантаженою ідентифікацією зі значущими іншими. Індивід може інтерналізувати різноманітні реальності без ідентифікації з ними. Тому при появі альтернативного світу у вторинній соціалізації індивід може здійснювати вибір на його користь маніпулятивним чином.

Інтерналізуючи нову реальність, він використовує її для реалізації специфічних цілей. Оскільки це пов'язано з виконанням певних ролей, індивід зберігає щодо них суб'єктивну дистанцію, направлено та довільно «одягаючи» їх. Інституційний порядок загалом набуває характеру мережі взаємних маніпуляцій, якщо такий феномен досить поширений.

Сучасний індивід стикається із суспільством, в якому світи, що розходяться, стають загальнодоступними, як на ринку. Зростає загальне усвідомлення релятивності усіх світів (реальностей), зокрема і власного, що тепер усвідомлюється як один зі світів, а не як Світ (власний). Внаслідок цього інституційна поведінка розуміється як «роль», від якої можна віддалятися у свідомості і яку можна програвати за допомогою маніпулятивного контролю (аристократ тепер не є аристократом, а грає роль аристократа, очевидно, як і демократ грає роль демократа). Тобто відбувається своєрідна гра з роллю того, ким тебе вважають. Така ситуація є типовою для сучасного постіндустріального суспільства.

Ідентичність є ключовим моментом суб'єктивної реальності і знаходиться у діалектичному взаємозв'язку із суспільством. Політична ідентичність формується соціально-політичними процесами. Викристалізована одного разу вона підтримується, видозмінюється та переформатовується взаємодіями у площині політичної реальності. Процеси, що пов'язані з формуванням та підтримкою ідентичності, детермінуються соціальною структурою. І навпаки, ідентичності, створені через взаємодію індивідуальної свідомості та соціальної структури, реагують на цю соціальну структуру, підтримуючи її, модифікуючи або навіть ґрунтовно змінюючи. Саме історія творить специфічні ідентичності, але історію творять люди, наділені специфічними ідентичностями. У

концептуальному плані поняття колективної ідентичності є не ефективним, адже особливі історичні соціальні структури конструюють типи ідентичності, що «впізнаються» в індивідуальних випадках.

Ідентичність – феномен, що виникає з діалектичного взаємозв'язку індивіда та суспільства. Типи ідентичності – соціальні продукти, відносно стабільні елементи об'єктивної реальності (звичайно, рівень стабільності соціально детермінований). Ідентичність як така представляє собою тему для певної форми теоретизації в будь-якому суспільстві, навіть там, де ідентичність є стабільною і її формування відбувається без особливих проблем. П. Бергер та Т. Лукман теорії ідентичності називають «психологіями». «Психологія» – теорія ідентичності, що претендує на цілісне пояснення емпіричного феномену, тобто специфіка співвіднесення суб'єктивної й об'єктивної реальності в конкретній точці (незалежно від того, наскільки таке пояснення є важливим для сучасної наукової дисципліни психології) [24, с. 282].

Теорії ідентичності завжди включені в ширшу інтерпретацію реальності, вони «вбудовані» у символічний універсум з його теоретичними легітимаціями і змінюються з характером останніх. Ідентичність є незрозумілою доти, доки вона не займе свого місця в реальності. Будь-яке теоретизування щодо ідентичності і її типів здійснюється в рамках теоретичних інтерпретацій, в яких вони знаходяться.

Теорії ідентичності завжди включають у ширші теорії реальності, тому й розуміти їх потрібно в термінах логіки цих теорій (демократія, тоталітаризм тощо). Рівні такої теоретизації можуть бути цілком відмінними, як і у випадку легітимації, тобто присутній дотеоретичний рівень, примітивна теоретизація та складні теоретичні схеми. Зазвичай теорії ідентичності відносяться до того виміру реальності, що володіє досить сильною і тривалою суб'єктивною релевантністю для всіх індивідів (у нашому випадку це політична реальність).

Діалектика теорій та реальності впливає на індивіда безпосередньо та інтенсивно. Такі теорії досягають високого рівня інтелектуальної складності під керівництвом спеціально підготовленого для цієї системи знання персоналом.

Такі психології забезпечують теоретичний взаємозв'язок реальності та ідентичності, поки вона соціально визначається і засвоюється.

Найпоширенішим типом психологій, що стосується політичної реальності, є політичні доктрини. Такі теорії можуть бути емпірично адекватними чи неадекватними, проте мова не йде про адекватність у термінах процедурних канонів емпіричної науки, а про схеми інтерпретації, які застосовує експерт чи нефахівець до емпіричних феноменів цієї реальності (у нашому випадку поля політики).

Психологічні теорії адекватні настільки, наскільки вони відображають реальність, що пояснюється. Потенціал реалізації психології є наскрізь діалектичним. Оскільки такі теорії є елементами соціального визначення реальності, вони розділяють з іншими легітимуючими теоріями характерну здатність до конструювання (творення) реальності. Такий потенціал цих теорій є особливо важливим, оскільки він актуалізується через емоційно заряджені процеси формування ідентичності.

Якщо психологія перетворюється на загальновизнану, тобто постає як адекватна інтерпретація об'єктивної реальності, вона схильна примусово реалізовуватись у тих феноменах, яка вона інтерпретує (комунізм, неолібералізм в окремих випадках). У такому сенсі інтерналізація просувається прискорено, оскільки вона властива внутрішній реальності, так що індивід реалізує її самим актом інтерналізації. Оскільки психологія має відношення до ідентичності, її інтерналізація супроводжується ідентифікацією, формуючи ідентичність. Саме таким тісним зв'язком інтерналізації та ідентифікації психологічна теорія значно відрізняється від інших типів теорій.

Психології впливають на соціалізацію. Вони створюють реальність, що слугує основою для їх верифікації – утворюється діалектичний зв'язок між ними. Від рівня соціальної вкоріненості психології залежить кількість феноменів, на інтерпретацію яких вона спрямована.

Психології змінюються історично, оскільки з певних причин ідентичність стає проблематичною. Причиною цього є зв'язок психологічної реальності та

соціальної структури. Радикальні зміни в соціальній структурі (наприклад, зміни, викликані промисловою революцією) можуть спровокувати зміни психологічної реальності. У такому випадку виникають нові психологічні теорії, оскільки старі більше не дають адекватного пояснення наявним емпіричним феноменам. Теоретизування ідентичності спрямоване до виявлення трансформацій ідентичності, які відбулись, причому саме теоретизування в процесі трансформується.

З іншого боку, ідентичність може стати проблематичною на рівні самої теорії, тобто внаслідок внутрішнього теоретичного розвитку. У такому випадку психологічні теорії будуть передувати фактам, які вони пояснюють. Їх подальше соціальне зміцнення і супутній потенціал творення реальності можуть бути викликані багатоваріантним зближенням персоналу, що теоретизує з різними соціальними інтересами. Однією з історично можливих форм є свідомо ідеологічна маніпуляція політично зацікавленими групами [24, с. 280–289].

За позицією К. Келхоуна, потрібно враховувати, що есенціалістське трактування ідентичності зберігається на рівні буденного дискурсу [176]. Зазвичай найяскравіший конструктивізм містить есенціалістські припущення, адже акцентує увагу лише на зовнішніх обставинах конструювання ідентичності, фактично, залишаючи без вибору самого суб'єкта ідентичності. Отже, односторонній соціальний конструктивізм передбачає варіативність у категоріях, що співвідносяться – «чоловічого» та «жіночого», але при цьому трактує індивідів, що підпадають під категорії, як схожих один на одного з погляду основоположної ідентичності чи стандарту рівноцінності. Д. Харвей демонструє те, що опозиція між есенціалізмом та конструктивізмом часто використовується для поглиблення розмежування між природою і культурою, проте в ідеалі має сприяти реконструкції подібного. К. Келхоун переконаний в неправомірності розгляду есенціалізму лише як історичної сходинки чи помилки в загальній парадигмі мислення XVIII–XIX ст., адже шлях до глибокого усвідомлення ідентичності полягає у збільшенні теоретичних і практичних інструментів її дослідження. Отож, ідеальним методологічним конструктом

щодо дослідження ідентичності може стати поле, де взаємодіють можливі стратегії ідентифікації, поряд з відходом від постійної акцентуації на опозиції конструктивізму та есенціалізму [104].

Отже, соціальний конструктивізм відкриває широкі можливості для вдосконалення аналітичного інструментарію в питаннях сутності і принципів конструювання політичної ідентичності індивіда. Цей методологічний напрям засновується на феноменологічних, а не онтологічних підставах, що ідеально накладається на специфіку предмета нашого дослідження.

Вихідним пунктом соціального конструктивізму є твердження щодо автономності соціального актора, який здатний вільно інтерпретувати цінності і норми. Соціальний конструктивізм пояснює принципи об'єктивації суб'єктивних процесів (та смислів), за допомогою яких конструюється інтерсуб'єктивний світ.

Оскільки свідомість індивіда є інтенційною, різні системи об'єктів викликають у свідомості відмінні враження з відповідним рівнем уваги, що дає можливість говорити про велику кількість реальностей, серед яких можемо виокремити і політичну. Політична реальність є цілісною і характеризується нормативними, емоційними та когнітивними компонентами, має свою інституційну будову та передбачає апарат її легітимації, що супроводжується ритуальними і матеріальними символами. Головним елементом політичної реальності є її структура – сума типізацій і створених відповідно до них зразків взаємодій (які повторюються).

Політична реальність та політична ідентичність – діалектично пов'язані між собою та конструюються через процеси екстерналізації, об'єктивації та інтерналізації. Екстерналізація – процес накладання суб'єктивних значень на простір реальності, своєрідний процес іменування. Об'єктивація – процес, через який екстерналізовані продукти людської діяльності набувають характеру об'єктивності.

Політична ідентичність постає як елемент суб'єктивної реальності індивіда, що виникає внаслідок інтерналізації структури політичної реальності,

її інституційного та легітимаційного компонентів у свідомість індивіда, через процес вторинної соціалізації.

Фундаментальним фактом підтримки політичної реальності є постійне використання одного й того самого набору категорій для об'єктивації досвіду індивіда (та його групи), а для підтримки політичної ідентичності необхідний послідовний та узгоджений апарат спілкування.

Ідентичність виступає конкретно обумовленою інтерпретацією і реалізацією *соціального запасу знання* в рамках практик. Причетність до такого запасу організовує «розміщення» індивідів у політичному просторі, зумовлюючи відповідне ставлення до них. Соціальний запас знання включає знання ситуації та її меж, надаючи схеми типізації, що є необхідними для оцінки інших індивідів, подій та досвіду.

Висновки до розділу 2

У другому розділі розкрито основні концептуальні положення та теоретичні підходи щодо розуміння ідентичності та ідентифікації, а також політичної форми їх інтерпретацій. Ідентичність постає рухомою категорією, що завжди вписана в соціокультурний контекст і зберігає певний інваріантний зміст, набуваючи ознак відкритої системи.

Проаналізовано різні варіанти використання поняття «ідентичність», що залежить від контексту і наукової традиції. Відповідно, вона постає як основа соціальної чи політичної дії, або ж її продукт, як особливий колективний феномен, що означає фундаментальну і закономірну схожість членів певної групи, або ж як глибока, базисна, стійка умова соціального буття чи, зрештою, динамічний продукт численних і конкуруючих дискурсів.

Розглянуто вихідні положення основних методологічних підходів до аналізу феномену: примордіалізм, есенціалізм та конструктивізм. Примордіалізм акцентує на тому, що риси ідентичності є даними, незмінними і традиційними. Вказано на необхідність підтримки таких ознак кожним новим поколінням.

Есенціалізм головню апелює до факту існування певної сутності (есенції), наприклад, долі, призначення, природи людини, які й визначають конкретні ідентичності. Конструктивізм підкреслює автономність соціального актора, що вільно інтерпретує соціальний запас знання. Будь-яка ідентичність постає результатом інтерпретацій індивідом соціальної реальності.

Оскільки принциповою ознакою політичних наук є негерметичність пропорованих пояснень, у межах аналізу ідентичності використовують окремі аспекти та загальну логіку соціологічних підходів – символічного інтеракціонізму, постструктуралізму, теорії соціальних ролей. Окремо досліджено основні положення психологічного підходу, що утвердив міждисциплінарний статус поняття, синтезувавши психоаналітичний, філософський та соціологічний підходи.

У рамках психологічного підходу (Е. Еріксон, Д. Марсія) поняття «ідентичність» охоплює взаємодію між внутрішнім розвитком окремого індивіда і розвитком почуття індивідуальності внаслідок взаємодії із суспільством, під час якої відбувається інтерналізація культурних норм, засвоєння статусів та програвання ролей. Виокремлюють особистісну (індивідуальну) та колективну ідентичності. Розглянуто схему чотирьох станів ідентичності, що базується на двох критеріях – ступінь кризовості ідентичності і прийняття зобов'язань індивідом у двох сферах своєї діяльності – професії та «ідеології» (релігія і політика). Відповідно до схеми виокремлюють: дифузійну ідентичність, попередню визначеність, мораторій, досягнення ідентичності.

У межах символічного інтеракціонізму ідентичність постає як соціальне утворення комунікативного характеру, процес побудови якого проходить дві стадії – спочатку вона існує у вигляді окремих установок інших стосовно індивіда, як наслідок виконання певних соціальних дій, на основі чого потім відбувається прийняття установок «узагальненого іншого» як певної цілісності. З'ясовано, що соціальна група чи організоване співтовариство надають особистості цілісну ідентичність «узагальненого іншого», в ролі якого можуть виступати і абстрактні спільності (соціальні класи), і цілком конкретні

інститути. Отже, у свідомості фіксується два компоненти: рефлексивне «Я» (*Me* – суспільний аспект ідентичності) та імпульсивне «Я» (*I* – унікальність особистості).

Постструктуралізм розглядає ідентичність через співвіднесення індивідом себе з іншими членами групи, що володіють подібними габітусами. Політична ідентичність, раціональна і рефлексивна за своєю природою, виступає автономним видом соціальної ідентичності і виконує функцію об'єднання та дистанціювання з агентами поля політики. Основним принципом аналізу виступає дослідження конкретних практик, адже головним структурним елементом політичного простору є практичні стратегії агентів поля політики. В основі побудови практичних стратегій політичного простору лежить боротьба символічних капіталів. Символічний капітал – ранги, порядки, градації, тобто комплекси систем розрізнення, що в підсумку і виявляються візуалізацією ідентичності, яка постає як реальність відмінностей, а процес ідентифікації – процесом розрізнення.

Також у другому розділі на засадах соціального конструктивізму досліджено специфіку формування політичної ідентичності та її трансформаційний потенціал.

Обґрунтовано необхідність виокремлення політичної реальності, що є цілісною і характеризується нормативними, емоційними та когнітивними компонентами, має інституційну будову та апарат її легітимації, який супроводжується ритуальними і матеріальними символами. Базовим елементом політичної реальності визначається структура – сума типізацій і створених відповідно до них зразків взаємодій (які повторюються).

З'ясовано, що політична реальність та політична ідентичність – діалектично пов'язані між собою та конструюються через процеси екстерналізації, об'єктивації та інтерналізації. Екстерналізація – процес накладання суб'єктивних значень на простір реальності (іменування). Об'єктивація – процес, через який екстерналізовані продукти людської діяльності набувають характеру об'єктивності і який передбачає

інституціоналізацію та легітимацію. При цьому інституціоналізація визначається як об'єктивація першого порядку і передбачає створення інститутів внаслідок процесів типізації та хабітуалізації. Завершальним етапом цього процесу є реіфікація – наділення інститутів онтологічним статусом, незалежним від людської діяльності та сигніфікації. Легітимація – смислова об'єктивації другого порядку, що створює нові значення для інтеграції значень, що уже властиві інституціональним процесам. Необхідність легітимації виникає під час передачі інституційного порядку новому поколінню. Інтерналізація – процес, через який об'єктивованій політичний світ відображається у свідомості індивіда під час соціалізації.

Політичну ідентичність визначено як елемент суб'єктивної реальності індивіда, що виникає внаслідок інтерналізації структури політичної реальності, її інституційного та легітимаційного компонентів у свідомість індивіда, через процес вторинної соціалізації.

З'ясовано, що знання є серцевиною фундаментальної діалектики суспільства і виконує різноманітні функції: формує мотиваційну динаміку інституціоналізованої поведінки, окреслює інституціоналізовану сферу поведінки та її межі, визначає і контролює виконання ролей. Знання здобувається під час соціалізації й опосередковує об'єктивовані структури соціального світу, під час інтерналізації в межах індивідуальної свідомості.

Досліджено, що ідентичність виступає конкретно обумовленою інтерпретацією і реалізацією *соціального запасу знання* в межах практик. Причетність до такого запасу організовує «розміщення» індивідів у політичному просторі, зумовлюючи відповідне ставлення до них. Соціальний запас знання охоплює знання ситуації та її меж, надаючи схеми типізації, що є необхідними для оцінки інших індивідів, подій та досвіду. Політична ідентичність є частиною Я-концепції і впливає зі знання індивіда своєї належності до групи та емоційного переживання властивих групі цінностей.

З'ясовано, що фундаментальним фактом підтримки політичної реальності є постійне використання одного й того самого набору категорій для об'єктивації

досвіду індивіда (та його групи), а для підтримки політичної ідентичності необхідний послідовний та узгоджений апарат спілкування.

Проаналізовано можливості дослідження в межах соціального конструктивізму трансформаційного потенціалу політичної ідентичності індивіда крізь призму процесів альтернації та ресоціалізації, внаслідок яких відбувається радикальна реінтерпретація минулих подій та значущих інших, а не співвіднесення їх з теперішнім, як у межах вторинної соціалізації.

Результати другого розділу дисертації були апробовані у двох наукових статтях у фахових виданнях України:

1. Кірієнко О. Д. Теоретико-методологічні аспекти дослідження феномену політичної ідентичності / О. Д. Кірієнко // Вісник Львівського університету. Сер. : філософсько-політологічні студії. – Львів, 2015. – Вип. 6. – С. 164–172.

2. Кірієнко О. Д. Принципи побудови політичної ідентичності в теорії соціального конструктивізму / О. Д. Кірієнко // Вісник Львівського університету. Сер. : філософсько-політологічні студії. – Львів, 2015. – Вип. 7. – С. 162–171.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: СПОСОБИ КОНСТРУЮВАННЯ У КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

3.1 Сучасні тенденції у структурі соціальної та політичної реальності – глобалізація, інформаціональне суспільство, суспільство ризику – як контекст трансформації політичної ідентичності індивіда

Дослідження змін у структурі ідентичності індивіда, особливостей її трансформації з позицій соціального конструктивізму неможливі без розуміння особливостей змін соціальної реальності. У цьому розділі ми розглядаємо сучасні тенденції в соціальній і політичній реальностях індивіда, зумовлені, передовсім, впливом глобалізації. Важливими тенденціями, з нашого погляду, виступають і процеси становлення суспільства ризику та інформаційного суспільства. Ми не ототожнюємо цих феноменів, проте, враховуючи низку методологічних застережень, розуміємо їх як тісно взаємопов'язані і взаємозалежні між собою, що зумовлюють одне одного і певною мірою живлять, формуючи унікальний контекст політичної і соціальної реальності, що інтерналізується індивідом, на основі чого і конструюється політична ідентичність нового зразка.

Глобалізацію розглядаємо як об'єктивний процес системного характеру, що охоплює всі сфери життя суспільства у світовому масштабі. У найзагальнішому варіанті глобалізацію можна визначити як процес, в результаті якого світ стає щораз більше взаємозалежним. Виникає своєрідна система, наслідком функціонування якої є те, що проблеми окремих суб'єктів міжнародних відносин з'єднуються в один цілісний комплекс. Посилення взаємозалежності можна спостерігати в більшості сфер суспільного життя, зокрема в економіці, культурі, політиці тощо.

Термін «глобалізація» у науковий дискурс ввів американський соціолог Р. Робертсон у 80-х роках минулого сторіччя. Він визначив глобалізацію як процес, що відноситься одночасно і до компресії (стиснення) світу, і до

інтенсифікації взаємодії його частин, тобто відбувається становлення світу як єдиного простору, в якому долаються обмеження, що накладалися географією, а просторово роз'єднані елементи інтенсивно взаємодіють між собою (стискання світу) [196]. Одну з головних ролей у цьому процесі відіграв розвиток комунікаційних технологій, які суттєво змінили якість людського існування. Важливою характеристикою стає інтеграція ринків, національних держав і технологій (тією мірою, з якою людство ще не стикалось).

У зв'язку з поширенням впливів глобалізації на всі сфери життя немає єдності у тлумаченні сутності цього феномену між представниками різних наукових дисциплін.

В економіці образи глобалізації головно побудовані на ідеї постіндустріалізму та інформаційного суспільства, які визначають її в контексті моделі цілком інтегрованих ринків, що веде до вільного пересування товарів, послуг і робочої сили. Досить часто глобалізацію ототожнюють із функціонуванням єдиної світової економічної системи, проте це не зовсім коректно, адже економіка у цьому процесі лише компонент, що задає динаміку, темп, імпульс, але не є тим критерієм, що своєю специфікою вичерпує сутність глобалізації. Зміни відбувається у всіх сферах, проте соціальна, культурна, політична сфери є більш інерційними і зміни стають помітними лише згодом. Адже економічна і правова сфери легше піддаються формалізації з боку системи уніфікованих норм, аніж, наприклад, політичний і культурний простір. Тому економіка і право виступають первинними інформаційними чинниками глобалізації й одночасно тією матеріально-формальною силою, що найшвидше поширюється в просторі [13].

У межах культурологічного підходу глобалізацію розуміють, з одного боку, як тенденцію до створення певної світової культури-цивілізації, а з іншого – як взаємодію різноманітних культур, що не породжують нічого нового, проте будують зв'язок, який заснований на домінації однієї культури над іншою. З погляду К. Омає, В. Рістон, Д. Гуєнно, економічні і політико-правові процеси, які відбуваються в межах глобалізації, викликають переміщення не тільки

товарів і послуг, а й ідей та цінностей [21, с. 14]. Внаслідок тотальної інтерналізації індивідами продуктів масової культури національні культури, своєю чергою, поступаються місцем новим культурним гібридам, позбавленим етнічної та історичної автентичності.

У соціології глобалізацію трактують як багатосторонній процес взаємопов'язування структур, культур і суб'єктів у світовому масштабі. Також її характеризують як процес, що веде до розмивання географічних кордонів, соціокультурних нормативів та інтенсифікації суспільних відносин у світовому масштабі, в такому варіанті, що події в різних куточках земної кулі виявляються взаємопов'язаними. Інтенсифікація процесів у світі тлумачиться через зміну методів, форм, структур людської діяльності, що істотно впливає на трансформацію самого суспільства, його своєрідну уніфікацію. Такі погляди розділяють Е. Гобсбаум, М. Дубовскі, Ж. Жіро, Г. Гутман, Дж. Сапеллі, Р. Хаймен [150].

У поглядах Х. Булла глобалізація постає чинником утвердження «міжнародного суспільства» у формі усвідомленої системи взаємодій, що існує завдяки органічній цілісності, яка внаслідок глобалізації формує загальні інтереси й загальні цінності та утверджує універсальні для всіх суб'єктів міжнародних відносин норми, створюючи єдину систему міжнародних організацій, загальну культуру і цивілізацію [175].

На думку трансформістів Е. Гіденса, Дж. Розенау, глобалізація комплексно впливає на суспільство й культуру та породжує новий тип взаємодії. Інтенсивність й ускладнення зв'язків перетворюють індивідів на людство, окремі держави на мегадержави, політичні та економічні системи на мегасистеми з уніфікованими виявами. Глобалізація трансформує «острівну свідомість», заперечуючи її артикуляційну роль. Світ стає дедалі взаємозалежнішим та взаємовразливішим [53]. Вчені, аналізуючи наслідки глобалізації, констатують, що на сучасному етапі людство стикається з існуванням нової реальності. Успіх цієї реальності багато в чому залежить від того, наскільки економіка, політика та право зуміють «культуроцентруватися»,

тобто вписатися у загальної логіку процесу розробки нових універсалій, символів та цінностей. Глобалізація як довготривалий процес несе в собі перехід до нового глобального стану світу, при якому взаємопов'язані мережі роблять традиційні кордони малозначними.

Основними характеристиками глобалізації є:

- посилена міграція капіталу, людських та виробничих ресурсів у масштабах всієї планети;
- стандартизація законодавства, економічних та технологічних процесів;
- посилене використання комунікативних технологій та ріст туризму;
- прискорення динаміки фізичної і символічної мобільності;
- поєднання в межах одного процесу тенденцій до гомогенізації та диференціації процесів і перспектив, фрагментарності та інтеграції;
- зміна конфігурації та інформаційного змісту політичного, економічного, культурного просторів;
- актуалізація глобальних проблем, що пов'язані з ризикогенністю середовища, фізичною та інформаційною безпекою людини, розмиванням державного суверенітету;
- девальвація різного характеру кордонів у просторі та часі.

У межах глобалізації ми вирізняємо плинність та широку диференціацію перспектив як тенденції, що фундаментально змінюють структуру соціальної та політичної реальності. Плинність має універсальний характер для явищ і реляцій у межах глобальних трансформацій. Вона характеризує динаміку суспільних процесів. У цьому контексті З. Бауман відзначає: «...багато сучасників погоджуються з тим, що з підходом новочасних умов колись непохитна суспільна структура стала розмитою, розплилася в щораз живіших, багатовекторних, розпорошених і zdeцентралізованих процесах структуризації» [16, с. 92–93]. З позицій соціального конструктивізму, процеси об'єктивації (інституціоналізації та легітимації) та екстерналізації соціальної реальності прискорюються. Розпізнаними характеристиками цієї зміни є зростання мобільності індивідів та капіталу в географічному просторі. Спостерігається

постійне зменшення часу, потрібного для подолання певної відстані, проте у ХХ ст. кількісні зміни переходять у зміни якісні. Технологія принципово трансформує всі суспільні реальності, змінюючи кардинально суспільний досвід часу і простору. Відповідно, рівень мобільності стає індикатором сучасності чи знаком відсталості і несвободи. Як зазначає З. Бауман, «вхідним квитком в нову глобальну еліту є саме готовність жити серед хаосу і здатність процвітати в умовах невлаштованості; клубною карткою стає вміння позиціонувати себе у сплетінні можливостей, а не залишатися паралізованим однією довічною спеціальністю; візитною карткою стає згода зруйнувати створене своїми руками...» [15, с. 143]. У цьому контексті ще одним важливим аспектом глобалізації є символічна мобільність. Подібним типом мобільності володіють зіндивідуалізовані індивіди. Індивідуаліст з'являється як специфічний суспільний тип, який, передусім, характеризується здатністю до переміщення поміж численними доступними йому реальностями і світами (у формі символічного універсуму, культурних систем, світогляду). Саме символічна мобільність є безпосередньою причиною динаміки процесів об'єктивної соціальної та політичної реальностей. Ми спостерігаємо за появою символічної мобільності без географічних переміщень.

Динаміка фізичної та символічної мобільності закорінена в об'єктивних умовах середовища, що стосується передусім сучасних комунікаційних технологій (переважно міжлюдської, символічної комунікації). Отже, динаміка суспільних явищ є базовою властивістю сучасного світу, що зумовлює інші риси.

Ще однією рисою глобалізації є тотальна диференціація перспектив (зростання різноманітності світу). Така особливість була властивим і попереднім етапам історії, проте сьогодні вона набуває нового контексту. Різноманітність постає як властивість стану суспільної дійсності, враховуючи динаміку цієї дійсності.

Причому різноманітність одночасно наявна на двох рівнях – мікрорівні – світогляд індивіда (його суб'єктивна реальність) та на макрорівні – символічний універсум. Такі два рівні диференціювання діють за принципом зворотного зв'язку. Різноманітність може мати зовнішній і внутрішній характер. Зовнішній

аспект різнорідності – коли в межах території або культури проявляються «зовнішні» (поза етнічною, локальною культурою) символи, цінності, значення. «Внутрішній» аспект проявляється у різнорідності як результаті «автономізації» індивіда. Культура позбавляється гомогенності через часткові і селективні індивідуальні вибори та інтерпретації.

У такому контексті актуалізується проблема характеру структури політичної і соціальної реальності в процесі глобалізації. Тобто постає питання, чи наслідки глобалізації конструюють якісно нову соціально-політичну реальність чи вводять додаткові елементи у структуру без фундаментальних змін? У межах цього питання існують різні думки. Д. Белл зазначає, що «нова форма» соціуму не заміщує його індустріального чи навіть аграрного типу, а лише вводить додатковий інформаційний вимір, розглядаючи керування даними й інформацією як необхідні елементи складного за структурою суспільства, відповідно, «постіндустріальні тенденції не заміщують попередніх соціальних форми як «стадії» суспільної еволюції, вони часто співіснують, поглиблюючи комплексність суспільства і природу соціальної структури». Д. Белл підсумовує: «Поняття постіндустріального суспільства – це парадигма соціального дослідження, що визначає нові осі громадської організації і нові напрями соціального розшарування в розвинених суспільствах Заходу» [150, с. 128].

У цьому контексті протилежною є позиція Е. Тоффлера. На його думку, «третья хвиля» історичної трансформації припиняє розвиток індустріального суспільства у визначеному напрямі і радикально змінює його, найчастіше заперечуючи попередній досвід. Ця глобальна трансформація така ж революційна, як і промисловий переворот триста років тому, результатом якої постане не розширений великомасштабний варіант сучасного суспільства, а цілком нове суспільство [140, с. 20].

Поряд з посиленням глобалізаційних тенденцій у другій половині 60-х років ХХ ст. стрімко зростає кількість інформації, що циркулює в суспільстві. Багато вчених заговорили про те, що адекватно сприймати та опрацювати

подібну лавину інформації людина не здатна. До 1980 р. у найрозвиненіших країнах світу сфера інформаційного бізнесу та інформаційних послуг починає різко зростати. Коцептуалізація цих тенденцій відображена в понятті «інформаційне суспільство». Спеціалісти, котрі запропонували термін, пояснювали, що він характеризує суспільство, в якому у надлишку циркулює інформація високої якості, а також наявні усі необхідні засоби для її зберігання, розподілу і використання [9, с. 39].

М. Кастельс запропонував концепцію «інформаціонального суспільства», яку ми й використовуємо в дослідженні. Концепції «інформаційного суспільства» підкреслюють визначальну роль інформації в суспільстві. Проте, на думку М. Кастельса, інформація та обмін інформацією супроводжували розвиток цивілізації впродовж усієї історії людства і мали велике значення у всіх суспільствах. «Інформаціональне суспільство» будується так, що генерування, обробка та передача інформації стали фундаментальними чинниками продуктивності та влади» [69, с. 42–43]. Подібний тип суспільства розвивається на тлі динамічних та суперечливих процесів глобалізації, що залучають чи відкидають усі точки земної кулі із загального соціального, символічного та економічного обміну. Під поняттям «інформаційні технології» М. Кастельс розуміє «сукупність технологій у мікроелектроніці, створення ЕОМ та програмного забезпечення, телекомунікації та оптико-електронну промисловість» [69, с. 40]. Отже, ядро трансформацій, що переживає сучасний світ, пов'язане з технологіями обробки інформації та комунікацією. Фундаментом інформаціонального суспільства виступає інформаційно-технологічна парадигма, що базується на таких засадах:

1) інформація виступає сировиною технології, яка передовсім впливає на інформацію, а не навпаки. Іншими словами, технологія використовується для впливу на інформацію, а не інформація призначена для впливу на технологію, як було у випадку попередніх технологічних революцій;

2) ефекти нових технологій охоплюють усі види людської діяльності, оскільки інформація є інтегральною частиною будь-якої людської діяльності, всі

процеси індивідуального і колективного існування безпосередньо формуються (хоча зрозуміло, що не детермінуються) новим технологічним способом;

3) інформаційна технологія ініціює мережеву логіку зміни соціальної реальності, оскільки морфологія мережі добре пристосована до постійно зростаючої складності взаємодій і до непередбачуваних моделей розвитку. Мережа – як конфігурація – завдяки новим інформаційним технологіям матеріально забезпечена у всіх видах процесів та організацій, адже без них мережева логіка була б надто громіздкою для матеріального втілення. Мережева логіка потрібна для структурування неструктурованого при одночасному збереженні гнучкості;

4) парадигма базується на гнучкості, коли здатність до реконфігурації стає необхідністю в суспільстві. Процеси постають не лише зворотними, а й виростає можливість модифікувати і фундаментально змінювати організації та інститути шляхом перегрупування їх компонентів. Здатність до реконфігурації – необхідна риса соціальної реальності, що постійно піддається змінам та організаційній текучості. Причому гнучкість може мати і регресивний характер, формуючи певну репресивну тенденцію, якщо ті, «хто переписує правила», завжди при владі;

5) важливою характеристикою інформаційно-технологічної парадигми є конвергенція конкретних технологій у високо інтегрованій системі (так звана NBIC-конвергенція), коли, наприклад, мікроелектроніка, телекомунікації, оптична електроніка і комп'ютерні технології інтегровані в єдину систему [69, с. 50].

Важливо відзначити, що інформаційно-технологічна парадигма еволюціонує не до типу закритої системи, а до своєї відкритості як багаторівневої мережі. Вона характеризується адаптивністю та відкритістю у своєму історичному розвитку, всеохопністю та складністю.

Отже, виникає нова універсальна соціальна структура, що проявляється в різних формах залежно від різноманітності культур та інститутів. Така соціальна структура і пов'язана з виникненням нового способу розвитку –

інформаціоналізмом, що формується внаслідок перебудови способу виробництва наприкінці ХХ ст.

В інформаціональному способі розвитку джерелом продуктивності є технологія генерування знання, обробки інформації та символічної комунікації. Специфічним для такого способу розвитку є вплив знання на саме знання як головне джерело продуктивності.

Нові інформаційні технології розглядаються не лише як засоби для використання, а й процеси для розвитку, адже через їх посередництво певною мірою зникає відмінність між користувачами і розробниками. Отже, користувачі можуть контролювати технологію, як, наприклад, у випадку з Інтернетом. Така тенденція породжує нове співвідношення між соціополітичними процесами творення й обробки символів та здатністю виробляти і розподіляти товари та послуги. Вперше в історії людства ідея (думка) прямо є виробничою силою, а не просто певним елементом виробничої системи.

Принципова відмінність інформаційно-технічної революції в порівнянні з її історичними попередниками полягає у швидкому поширенні інформаційних технологій на простір усієї планети. Проте швидкість технологічної дифузії є вибірковою – і соціально, і функціонально. Критичним джерелом нерівності в сучасному світі є відмінність у рівні доступу до нових технологій.

Однією з ключових рис інформаціонального суспільства є специфічна форма соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, що виникли у цей історичний період, генерування, обробка та передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності та влади. В цьому суспільстві технологічні форми соціальної організації пронизують усі сфери діяльності – від доміантних (економіка, політика) до побуту. Це перша ключова риса інформаціонального суспільства.

Другою важливою рисою є мережева логіка нової структури соціальної реальності. Постає мережеве суспільство, що твориться мережами виробництва, влади та досвіду, які формують культуру віртуальності в глобальних потоках, що пронизують час і простір. М. Кастельс наголошує на тому, що не всі

соціальні виміри та інститути відповідають логіці мережевого суспільства, подібно тому, як індустріальні суспільства протягом довгого періоду включали доіндустріальні форми людського існування: «... усі суспільства інформаційної епохи пронизані – із відмінною інтенсивністю – логікою мережевого суспільства, динамічна експансія котрого поступово абсорбує і підкоряє раніше існуючі соціальні форми» [69, с. 505].

Інформаціональне суспільство (як і будь-яке інше суспільство нового типу) виникає «тоді (і якщо) спостерігається структурна реорганізація у виробничих відносинах, відносинах влади та відносинах досвіду. Подібні перетворення приводять до однаково вагомих модифікацій суспільних форм простору і часу і до виникнення нової культури» [69, с. 496]. Залежність суспільства від нових способів поширення інформації надає останнім великий обсяг влади, приводить до ситуації, коли «суспільство контролює їх, а вони суспільство» [69, с. 493].

Отже, одночасно зі змінами в матеріальній технології революційних змін зазнала соціальна і політична реальність: відносно жорсткі й вертикально орієнтовані інститути заміщуються гнучкими і горизонтально орієнтованими мережами, через які здійснюється влада та обмін ресурсами. Усі сфери життя, від геополітики потужних національних держав і до буденного досвіду людини, змінюються, занурюючись в інформаційний простір і глобальні мережі. Технологія постає як ресурсний потенціал розвитку суспільства, що надає різні варіанти соціальних змін. Суспільство при цьому є відносно вільним у виборі альтернатив свого розвитку.

Одним з важливих наслідків становлення інформаціонального суспільства є, за визначенням Е. Тоффлера, процес демасифікації, що означає рефлексивну індивідуалізацію потреб і підлаштовану під неї індивідуалізацію виробництва. Сучасна технологія дозволяє максимально знизити вартість виробництва індивідуалізованих товарів, а споживач більше не є простим об'єктом рекламно-маркетингових політичних маніпуляцій. Він свідомо формує себе, усвідомлюючи свій неповторний «стиль життя». «Стиль життя» є специфічною

рисую інформаціонального суспільства, що передбачає можливість широкого вибору серед великої кількості альтернатив, а також опосередкування етичного (ціннісних смаків) й економічного (можливості їх матеріальної реалізації) контекстів. Індивіди солідаризуються на підставі певних стилів життя; у сучасному світі вони стали одним із чинників ідентифікації. Ще раз наголосимо, що якісний перехід виникає з появою нових комунікативних технік, що роблять інформаційні потоки інтерактивними. Єдність професійної самореалізації, творчої активності та формування унікального стилю життя – характерні компоненти ідентичності індивіда інформаціонального суспільства [59].

В умовах інформаціонального суспільства система національної держави і її національної економіки отримує подвійний удар. З одного боку, від глобалізованих економічних організацій, що конкурують з національною державою; іншого – від індивідів, включених у процес всесвітнього та неієрархічного взаємообміну інформацією. Формування «стилю життя» як нової екзистенційної парадигми імплікує формування «політик життя», тобто політик, що стосуються «проблем, породжених процесами самоактуалізації у посттрадиційних контекстах, де глобалізовані впливи глибоко проникають в індивідуалізований проект самості і, навпаки, де процеси самореалізації впливають на глобальні стратегії» [59].

Отже, на перший план у сфері політики виходить процес самоформування індивіда і локальних, об'єднаних стилями життя груп у глобальних комунікативних контекстах, а політична влада перетворюється на інструмент такого самоформування. Це означає, що поняття політики стає дедалі розмитішим, межі між політичним, громадянським і приватним стають менш помітними, а у сферу політичного дискурсу можуть бути введені будь-які питання, враховуючи й ті, що ніколи не вважались політичними. У тих суспільствах, де не відбувається такої зміни, а влада замкнена в межах традиційних політичних тем і локально-національних контекстів, створюються передумови політичного відчуження.

Звичайно, модель функціонування інформаціонального суспільства є досить абстрактною і ми усвідомлюємо той факт, що далеко не всюди політика

«стилю життя» виходить на перший план щодо політики емансипації. Проте стає явною тенденція зміни специфіки структури політичної реальності, що тягне за собою зміну специфіки процесів інтерналізації цієї реальності індивідом.

Поряд з інформаційними чинниками важливими постають і безпекові аспекти політичної реальності, що кардинально впливають на індивідуальні механізми інтерналізації. Безпека сьогодні є однією з необхідних умов повноцінного існування індивіда, а її гарантування – головною функцією більшості політичних інститутів. Тому необхідною стає оцінка рівня безпеки індивіда в нових умовах, які диктує глобалізація, що інтенсифікує процеси соціального виробництва. Зростає складність соціальних систем і відносин, а відповідно, і збільшується кількість «ненавмисних наслідків» соціальних дій. Сьогодні людина оточена ризиками, що походять від технологічних та соціальних систем. Загрозливі ризики виходять не лише з-під контролю індивідів, а й спеціалізованих організацій та, зрештою, держав. Неминучість таких ситуацій ставить під питання онтологічну безпеку людини.

Ризик – частина об'єктивної реальності, з якою стикається людство. Сучасні ризики, породжені високими технологіями, територіально не локалізовані, їхні наслідки не калькуються та не компенсуються традиційними способами, а персональна чи навіть групова відповідальність не піддається визначенню в силу їх природи. Е. Гіденс відзначає, що відтворення ризиків є наслідком не аварій та катастроф, а рішень – економічних, політичних, соціальних. Принциповим є те, що сучасні ризики зазвичай не сприймаються органами чуття людини, їх усвідомлення приходить лише у формі знання [41]. Сам ризик може бути визначений як систематична взаємодія суспільства із загрозами та небезпеками, що з'являються внаслідок процесу модернізації, і не може бути повністю обмежений ані часом, ані простором [18]. «Суспільство ризику» – це соціальна структура, що виробляє технологічні та соціальні ризики, причому виробництво ризиків виникає у всіх сферах суспільства – економічній, політичній, соціальній. Виробництво ризику передбачає такі фази, як поширення та споживання. Система виробництва, поширення і споживання ризику є

замкнутим циклом, тому споживання приводить до виробництва ризиків нового характеру, тобто не до поглинання ризику, а його акумуляції. Кінцева фаза – споживання ризику, одночасно веде до накопичення ризику і зростання його «маси». Концентрація ризиків призводить до так званого «ефекту бумеранга», тобто універсалізації та глобалізації ризиків, які здатні руйнувати класові і національні кордони. «Ефект бумеранга» породив потужний зворотний зв'язок, що позначатиметься на наступних поколіннях, адже споживання ризику є одночасно і початком його виробництва. Сучасні ризики мають латентний характер (стійкий легітимаційний компонент будь-якої соціальної реальності, що має характеристики латентності, є, з одного боку, потужним маніпулятивним інструментом, а з іншого – посилено інтерналізується). Більшість технологічних ризиків не сприймаються органами чуття людини та не піддаються математичній калькуляції [50]. Отже, специфіка сучасного ризику полягає в тому, що «небезпечна реальність прихована від сприйняття» [23, с. 41]. Якщо індустріальне суспільство відрізнялося «культурою видимості» (culture of visibility), а його фактори стратифікації (багатство, влада, престиж) були очевидними, то в суспільстві ризику така очевидність зникає. Невидимі ризики відіграють істотну роль у соціальному сенсі. У. Бек зазначає: «У гонці між багатством, що піддається сприйняттю, і ризиками, котрі не відчуваються, порушена логіка. Видиме не може змагатися з невидимим. Однак парадокс полягає у великій ймовірності перемоги останнього» [23, с. 17].

Однією з причин становлення суспільства ризику є модернізація, що охоплює не тільки технологічні зміни, а й зміни відносин між соціальними структурами і соціальними агентами. Соціальні структури стають рухливішими в порівнянні з попереднім історичним етапом. Соціальні агенти, своєю чергою, виявляються менш прикріпленими до соціальної структури. Отже, зменшується рівень взаємозалежності соціальної структури та соціальних агентів, посилюючи їхню свободу. За словами У. Бека, «ефектом структурних змін можливостей та впливів соціальних агентів стає велика свобода від структури. І для успіху модернізації необхідно, щоб ці агенти самі звільнилися і активно брали участь в модернізаційному процесі» [23, с. 2].

Отже, у соціальній сфері ризику трансформують соціальну структуру. Суспільство ризику не може бути представлене в категоріях класового, оскільки під впливом чинників ризикогенного середовища вони набувають відносного характеру. Як іронічно відзначає уже згадуваний У. Бек, бідність – ієрархічна, проте смог – демократичний. Ризики об'єктивно зрівнюють тих, хто до них причетний. І в цьому сенсі суспільство ризику не є класовим суспільством.

Тож разом із генералізацією модернізаційних ризиків звільняється соціальна динаміка, яку не можна осмислити в класових категоріях. Вихідною точкою в такій трансформації є зміна принципу володіння. Початково володіння містить в собі «не-володіння» і передбачає соціальну напруженість та конфлікти, в яких впродовж тривалого часу виникають і закріплюються соціальні ідентичності – хтось нагорі, а хтось знизу. Зовсім по-іншому складається ситуація при загрозі ризику. Хто потрапив у зону ризику – відчуває на собі його наслідки, але він нічого не забирає в тих, кому пощастило більше. Ризики не розподіляється полярно як багатство і бідність, отже, «класу» схильних до ризику не протистоїть «клас» несхильних.

Змінюються установки в соціальному виробництві, передусім у виробництві нового знання і нових моделей соціальної взаємодії. Модернізація стає «політично рефлексивною», тобто впливає на політичні інститути та соціальні процеси [50]. Такі процеси призводять до зміни логіки соціального виробництва. Суть зміни полягає в тому, що «логіка виробництва багатства» сьогодні поступається «логіці виробництва ризику», що перетворює сучасне суспільство на «суспільство ризику».

За словами Е. Гіденса, ризик творить власне середовище, що впливає на велику кількість індивідів (приклад – мегаполіс). Безпека в такому середовищі, на думку вченого, визначається як специфічний набір мінімізованих небезпек [41].

Отже, ризики долають кордони держав й отримують глобальне значення. Універсальні для всіх спільнот небезпеки супроводжують постіндустріальне соціальне виробництво незалежно від географії і статусу. «Ефект бумеранга»

руйнує кордони національних держав. Техногенні катастрофи та промислові аварії впливають на стан екології цілих регіонів і материків, оминаючи формально визначений національний вимір, що створює додаткові труднощі у ліквідації наслідків. На відміну від бідності, викликане ризиками зuboжіння третього світу загрожує і забезпеченим. Наростання ризиків звужує світове співтовариство до розмірів громади. «Ефект бумеранга» торкається, передовсім, тих розвинених країн, які позбулися шкідливого виробництва, але продовжують вигідно імпортувати продукти харчування. У. Бек відзначає: «З фруктами, бобами, какао, кормом для худоби, чайним листям і под. пестициди повертаються на свою високоіндустріалізовану батьківщину. Крайня нерівність світової спільноти та економічна інтеграція зближують бідні квартали в периферійних країнах з багатими житлами в індустріальних центрах» [23, с. 41]. Проте У. Бек вбачає і позитивні моменти у становленні суспільства ризику, наголошуючи, що саме майбутнє у своєму кризовому і загрозовому варіанті виступає потужним інтегратором сучасного суспільства.

Актуальним постає питання про перспективи політики в «суспільстві ризику». За словами У. Бека, політична теорія суверенітету базується на формулі «людина людині вовк», а теорія суспільства ризику виходить з тези «людство людству вовк» – хижак тут ототожнюється не з людиною, а з людством. Отже, легітимність у суспільстві ризику створюється вірою в можливість запобігти загрозовій небезпеці [22, с. 13]. Головна відмінність між досучасними типами суспільства та суспільством ризику – факт визнання пересічними громадянами наявності ризику в різноманітних формах людської діяльності.

З позиції теорії «макдональдизації» суспільства Дж. Рітцер проблематизує тотальну раціональність та ефективність усіх галузей соціального виробництва, що призводить до розгортання зворотного процесу – «ірраціоналізації раціональності». У межах цієї теорії окреслено негативний вплив компактизації сучасних соціальних ризиків, адже така властивість спрощує виробництво, поширення і споживання ризиків, а головне – ускладнює боротьбу з ними. Наголосимо: сучасне суспільство продукує не лише блага, а й ризики –

небезпеки для життя людини і навколишнього середовища. Виробництво ризиків – частина суспільного виробництва з тією лише різницею, що воно не підпорядковується лише соціальним законам. В умовах глобалізації кожен індивід піддається впливу інституціоналізованої системи виробництва ризику, незалежно від того, чи є він членом цієї системи. Яскравим прикладом інституціоналізованої системи виробництва ризику є глобальна економічна та фінансова системи. Відмінність між інституціоналізованими системами виробництва ризику та іншими його формами полягає в тому, що в першому випадку ризик є радше основою побудови цих систем, аніж випадковістю (індивідуальні життєві можливості або рівень економічної безпеки сьогодні безпосередньо пов'язані з небезпеками, породжуваними динамікою глобальної економіки та фінансової системи) [50].

Отже, ми окреслили основні тенденції у структурі соціальної й політичної реальності, що пов'язані з процесами глобалізації, функціонуванням інформаційного суспільства та суспільства ризику. Ці тенденції безпосередньо впливають на структуру політичної ідентичності та механізми її конструювання, оскільки кардинально трансформують процеси екстерналізації, об'єктивації, а відповідно, й інтерналізації соціальної і політичної реальності. Глобалізація постає як система взаємозв'язків і взаємних впливів (позитивного і негативного характеру), що репрезентують світ як цілісну систему, у якій спостерігається динамічна уніфікація економічних, політичних, соціально-інституційних, культурних сфер життя. У нових умовах чинник мобільності – і символічної, і фізичної – відіграє ключову роль. Загалом структура соціальної і політичної реальності набуває характеру плинності. Плинність фактично перетворюється на універсальний імператив для явищ і реляцій у межах глобальних трансформацій та трансформації ідентичності індивіда також.

Інформаційне суспільство також істотно трансформує структуру соціальної і політичної реальності. Серед його характеристик: поява технології впливу на інформацію; формування процесів індивідуального і колективного існування новим технологічним способом; мережева логіка соціальної

реальності; гнучкість і здатність до реконфігурації соціальних та політичних інститутів. Фундаментальними джерелами продуктивності і влади стає генерування, обробка та передача інформації.

Єдність професійної самореалізації, творчої активності та формування унікального стилю життя – характерні компоненти ідентичності індивіда інформаційного суспільства. У сфері політики на перший план виходить процес самоформування індивіда і локальних, об'єднаних стилями життя груп у глобальних комунікативних контекстах, а політична влада перетворюється на інструмент такого самоформування. У сферу політичного дискурсу можуть бути введені будь-які питання (враховуючи ті, що ніколи не вважались політичними).

3.2 Політична ідентичність: принципи конструювання у межах «індивідуалізованого суспільства»

Оскільки політична ідентичність індивіда діалектично пов'язана зі структурою соціальної реальності, є необхідність звернутися до контекстів останньої, які формуються під впливом індивідуалізації як найпомітнішої тенденції в період модерну і постмодерну. З нашого погляду, індивідуалізація фундаментально трансформує механізми інтерналізації реальності конкретного індивіда (частково торкаючись процесів екстерналізації та об'єктивації, що формують структуру соціальної і політичної реальності).

На думку У. Бека, індивідуалізація не є винаходом ХХ ст., адже індивідуалізовані стилі життя властиві різним епохам. Проте ХХ ст. ознаменувалось «потрійною» індивідуалізацією, що характеризується такими ключовими аспектами:

- звільнення від історично заданих соціальних форм і зв'язків (аспект звільнення);
- втрата традиційної стабільності з погляду чинного знання, віри та норм (аспект дестабілізації);
- новий тип соціальної інтеграції (аспект «реінтеграції»).

Отже, позаісторичну модель індивідуалізації складають три основні моменти – «звільнення» індивіда (через втрату традиційних соціальних зв'язків), втрата стабільності та новий тип інтеграції. Відзначимо, що феномен індивідуалізації є ключовим елементом модернізації. У. Бек додатково вводить у це поняття ще один аспект – об'єктивну життєву ситуацію і суб'єктивне її усвідомлення (ідентичність) [23, с. 66–67].

Можемо стверджувати, що в межах індивідуалізації спостерігається розмивання стійких соціальних структур попередніх періодів, зокрема класу, сім'ї, професії (децентралізація робочого місця тощо). Такі особливості створюють нові життєві ситуації і зразки розвитку біографії. Тепер власне індивід перетворюється на одиницю відтворення соціального елемента. Варто зазначити, що паралельно з індивідуалізацією існують ще дві тенденції – стандартизація та інституціоналізація.

«Звільнений індивід» одразу потрапляє в залежність від ринку праці, освіти, споживання, соціально-правового регулювання тощо, що вказує на інституційно залежну структуру контролю індивідуальних ситуацій. Індивідуалізація на етапі розвиненого модерну демонструє яскраву суперечність – індивідуальна самостійність, що виступає сутнісною ознакою цього феномену, не може бути реалізованою – індивід, хоч і звільняється від класових та сімейних умовностей, натомість отримує примус ринку праці і споживацького образу життя разом із властивими їм стандартизаціями і контролем. Місце класу та сім'ї займають вторинні інстанції та інститути, що накладають свій відбиток на біографію індивіда, незважаючи на індивідуальне вирішення, що реалізується як форма свідомості, узалежнюють його від моди, кон'юктур та ринків. Саме індивідуалізоване існування є абсолютно залежним від обставин та умов, що йому не підконтрольні. Індивідуалізація торкається рамкових соціальних умов, що найменш ніж будь-коли допускають індивідуальний самостійний спосіб життя. Отже, важливою рисою соціальних форм життя на етапі розвиненого модерну є цілковите переплетіння індивідуалізованої приватності з нібито обмеженими інституційними сферами і виробничими секторами (освіта,

споживання тощо). Як вдало зазначає У. Бек, через посередництво інституційних і життєво-історичних заданостей виникає біографічний конструктор, блоки якого допускають велику кількість варіантів збору [23, с. 71].

З. Бауман також переконаний, що сучасне суспільство радикально відрізняється від усіх попередніх форм людського існування. Цією особливістю постає принципове невизнання потреби в діалозі між суспільним та приватним. «На «сучасній» стадії... ми ступили на територію, котра ніколи раніше не була населена людьми, – на територію, котру культура минулого вважала непридатною для життя» [15, с. 281]. Отже, відбувається розмивання стійкості соціального порядку через втрату балансу між суспільним, політичним та приватним.

Індивідуалізація постає як радикальне заперечення форм соціальності, відомих з минулих періодів, що виступає одночасно і причиною, і наслідком фрагментації соціальної дійсності індивіда.

До наслідків (й одночасно ознак) індивідуалізації соціальної реальності можемо віднести:

1. *Втрату індивідом контролю над більшістю значущих соціальних процесів.* Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується, з одного боку, стрімким ускладненням соціальних структур різного рівня (особливо економічних), а з іншого – щораз більшою фрагментацією людського існування. Суперечність між вказаними процесами становить глибоку проблему сучасного суспільства. Враховуючи вектори «індивідуалізації», у суспільстві домінує бачення самодостатності економічних процесів, тоді як соціальне начало стає менш значущим. У такому порядку речей З. Бауман вбачає причину антигуманного характеру сучасного суспільства, дезорієнтації та обмеженості індивіда.

Суспільства, які організовували власний простір за принципом максимальної прогнозованості і стійкості до небезпек, виявляють, що їх потенціал залежить від сил, що є анонімними. У цьому полягає втрата контролю

над важливими соціальними явищами і процесами. «Виходячи з-під контролю», такі процеси паралізують політичну волю і переконання, що колективний спосіб є ефективним, а солідарні дії здатні змінити стан справ індивіда [15, с. 59, 60]. Аналізуючи втрату суспільством контролю над явищами, важливими для його нормального функціонування, З. Бауман протиставляє, з одного боку, раціональні та усвідомлені індивідами стратегії, які він об'єднує в поняття «політика», а з іншого – сліпі економічні та соціальні сили, що не допускають над собою індивідуального чи групового контролю. Розглядаючи природу цих сил, відзначимо, що вони діють без обмежень, не регулюються жодними етичними принципами, просторовими обмеженнями, не несуть відповідальності [15, с. 143]. Завдання політики в таких умовах ускладнюються через відсутність адекватних методів впливу на подібні сили: «Час і простір по-різному розподілені між суб'єктами глобальної владної піраміди, що стоять на різних рівнях. Ті, хто може собі дозволити, живуть виключно в часі, решта – у просторі. Для перших простір не має жодного значення. Другі борються за визнання його значущості» [15, с. 45].

2. Прогресуючу невизначеність та незахищеність людини перед неконтрольованими змінами. Свободою в індивідуалізованому суспільстві користуються не лише індивіди, а більшою мірою і глобальні сили, що визначають умови життя суспільства. «Ціною свободи виступає невпевненість та ризику. Індивід стикається сьогодні із сукупним досвідом невпевненості щодо доступності засобів існування, невизначеності щодо майбутньої стабільності, відсутності безпеки для фізичного тіла, особистості та їх продовжень – майна, соціальної спільноти» [15, с. 173].

3. Прагнення індивіда (детерміноване попередніми умовами) відмовитись від досягнення перспективних цілей заради отримання негайного результату, що приводить до дезінтеграції і соціального, і індивідуального життя.

Ознакою сучасного суспільства є радикальний перегляд системи цінностей. Індивід відмовляється від довготермінових цілей і завдань. Відповідно, якщо людина втрачає (віру в) можливість послідовно рухатись до

певних цілей, то для неї втрачає своє значення соціальна стійкість. «Наша культура вперше в історії не винагороджує довгостроковість, вона розділяє життя на епізоди, що проживаються із наміром запобігти будь-яким довгостроковим наслідкам і ухилитись від жорстких обов'язків, котрі б змусили прийняти подібні наслідки», – стверджує З. Бауман [15, с. 280]. Так руйнується наступність і спадковість поколінь. У такому аспекті перегляду цінностей присутні деструктивні впливи на мораль – втрата моральних орієнтирів веде до втрати орієнтації в часі. Разом з тим, визнавши нормою ставлення до себе подібних як до предметів зовнішнього світу, люди позбавляються можливості використовувати колективні дії з метою протистояння зовнішнім об'єктивним обставинам, адже інший член взаємодії сприймається не як партнер, а як представник зовнішнього об'єктивного світу.

Зазначимо, що індивідуалізоване суспільство сформувалось не внаслідок дій окремих індивідів, а в результаті впливу об'єктивних, деперсоніфікованих сил і тенденцій. Для індивіда та його самоусвідомлення це несе низку наслідків. В індивідуалізованому суспільстві індивід є автономним *de jure*, тобто здатним активно інтерналізувати політичну реальність і вибудовувати на основі цього власну ідентичність, незалежно від того, чи наявні ресурси такої автономності (тобто чи є індивід автономним *de facto*): вирішення завдання самовизначення, самоуправління та самоствердження стає обов'язком індивіда, вимагаючи самодостатності [15, с. 118].

Такий порядок речей нагадує замкнене коло: аби бути автономним індивідом (З. Бауман вживає поняття «особистість»), потрібно лише опинитись в індивідуалізованому суспільстві, проте ресурси й можливості, потрібні для становлення такої автономії, заперечуються наявним порядком. Для того щоб вважатися автономним індивідом *de jure*, достатньо опинитись у деструктурованому соціальному середовищі і бути здатним розділити своє життя на епізоди, уникаючи залежності від інших людей. Проте *de facto* для такої автономності необхідні контроль над ситуацією, ресурси, що забезпечують такий контроль, та відносно надійні уявлення щодо майбутнього.

Індивідуалізація суспільства тісно пов'язана зі «ситуацією непевності» – ще однією характеристикою структури соціальної реальності сьогодення. Прискорення темпів соціальної динаміки, трансформація уже наявних і поява нових соціальних структур, суспільних ідеалів і цінностей дестабілізують суспільний розвиток, що кваліфікується як «соціальна непевність».

Ситуація непевності задає нові параметри протікання соціалізації, висуваючи до суб'єкта нові вимоги щодо формування моделей соціальної і політичної поведінки, конструювання ідентичності. Криза ідентичності є однією з головних проблем, що постає перед індивідом та суспільством загалом в ситуації соціальної нестабільності. Кризу соціальної ідентичності (політичної включно) в широкому значенні можемо окреслити як ситуацію, в умовах якої більшість соціальних категорій, через які людина визначає себе і своє місце в суспільстві, втрачають межі та цінність [19, с. 35].

Ситуація непевності характеризується:

– труднощами процесу соціальної категоризації (об'єктивними та суб'єктивними) у конструюванні ідентифікаційних структур;

– недостатністю, суперечністю інформації, що формує основу інтерналізованих індивідом структур інститутів соціальної реальності;

– несумісністю двох чи більше когніцій (когніції можуть стосуватися й актуального знання, й актуального минулого знання), а також невідповідність когніцій та поведінки (концептуалізовані в теоріях когнітивного дисонансу Л. Фестінгера, комунікативних актів Т. Ньюкома);

– неможливістю контролю з боку суб'єкта; непевність виникає тоді, коли перцептивна установка людини настовхується на певний інформаційний бар'єр, що виявляється в недостатності знання ситуації або у відсутності навичок ефективно діяти в ній. Готовність людини діяти в ситуації непевності розглядається у зв'язку з когнітивним параметром «прийняття ризику», що є когнітивно-особистісним зусиллям, через яке потенційні наслідки ситуації «приміряються» до можливостей власного «Я»;

– варіативністю можливих результатів, що об'єктивно підвищує ступінь ризику ухвалюваних рішень.

Зростання кількості невизначених соціальних ситуацій – важлива ознака сучасної епохи. Така щоденна «розірваність» соціального буття робить процеси рефлексії надлишковими, вимагаючи від людини лише інсценування своєї індивідуальності.

Згідно з М. Мамардашвілі, зростання ситуацій непевності є антропологічною катастрофою сучасності, адже порушуються умови, за яких людська діяльність має сенс [19, с. 42]. Кожна зовнішня ситуація непевності активізує прагнення суб'єкта «знайти точку опори в собі». На зміну «зовнішній» детермінації приходить процес самодетермінації. Тобто механізми інтерналізацій в рамках вторинної соціалізації, входження індивіда в різні реальності (зокрема політичну) детермінуються тепер не суто об'єктиваціями цієї реальності, тобто інститутами та їх легітимаціями. Суттєве зміщення відбувається до імперативів, сконструйованих в рамках первинної соціалізації (входження індивіда в буденну реальність). Отже, центральним моментом активності в ситуації «непевності» є самодетермінація, що розуміється як усвідомлене прагнення зайняти певну позицію.

Фактична відсутність у сучасному суспільстві, з погляду постмодерної перспективи, абсолютних, універсальних цінностей, відносно яких людина може відчути внутрішню стійкість, визначеність, великий обсяг особистої свободи від рольових «прив'язок», обертаються відсутністю підстав солідарності, з одного боку, та відсутністю самототожності – з іншого.

Дослідники схиляються до різноманітних перспектив такої ситуації – від визнання тотальності антропологічної кризи сучасності в силу принципової втрати людиною свого справжнього «Я» до постулювання «багатоманітної» ідентичності. Ситуація непевності в сучасному світі – результат нової логіки претензій на владу та нових методів самозахисту. Така ненадійність є основним матеріалом для будівництва глобальної владної ієрархії та основним інструментом соціального контролю [19, с. 53].

Супутньою до індивідуалізації тенденцією є фрагментація. Фрагментація соціальної і політичної дійсності передбачає фрагментацію політичної

ідентичності індивіда (зокрема соціально-політичної поведінки). Фрагментація зумовлена ускладненням структури сучасного суспільства: адаптація індивідів, соціальних груп та інститутів до реальності, що швидко змінюється і розсипається на велику кількість цілком автономних реальностей; адаптація до змін, породжених бурхливим технологічним розвитком, що володіє критичним трансформативним потенціалом стосовно суспільства та індивіда (зокрема цінностей, етики, відношення до політики і світу взагалі).

Зворотною стороною процесів фрагментації є глибока ерозія системи інститутів, пов'язаних з колективною соціальною і політичною дією, кризою громадянства і проблемою конструювання сучасної «агори» – місця, де громадяни обговорювали б суспільні питання, існував би діалог між суспільним і приватним [15, с. 137]. Поряд з розмиванням соціальних інститутів присутня і протилежна тенденція – постійна побудова та зміцнення кордонів. Єдиний простір як такий зникає, попри те, що глобалізований світ постійно розмиває межі. Причому такі кордони встановлюються не для збереження уже наявних ідентичностей, адже розділені «общинні» ідентичності є побічним продуктом постійної розмітки кордонів.

Для цілісного розуміння суті трансформації політичної ідентичності індивіда в період глобалізації (плинної епохи, згідно з З. Бауманом) потрібно повернутись до її особливостей в епоху модерну («твердої» епохи), зіставивши принципи їх конструювання. Звернення до модерну є цілком логічним, оскільки більшість науковців сходиться на думці, що дискурс самості є цілком модерним, пов'язуючи це з механізмами, за допомогою яких цей період відкриває проблематику ідентичності.

Зв'язок між епохою модерну та спекулятивним зверненням до ідентичності чітко простежує М. Фуко в дослідженнях дисциплінарних практик модерну, що сформували якісно інший, аніж у традиційних суспільствах, тип ідентифікації. Адже саме ця епоха породила ідею проектування нових *гідних* людини умов існування і демонтажу колишніх, застарілих порядків. Комуністичний проект «нової людини» – прямий наслідок таких установок.

Модерний суб'єкт, за М. Фуко, є продуктом суто владних відносин. Як зазначає З. Бауман, самовизначення індивіда в епоху модерніті стає обов'язковим і навіть примусовим [15, с. 114].

Перехід від модерну до постмодерну ознаменувався зміною уявлень щодо суб'єкта. Довгий час панувала саме картезіанська модель суб'єкта, у межах якої індивід претендував на знання істини і можливість побудови раціонального суспільства. Саме по такому «суб'єкту» нанесли вирішальний удар Ф. Ніцше та З. Фройд. Адже Ф. Ніцше, радикально відкинувши проблеми класичної моральної і політичної філософії, звільнив ідентичність від правил колективного життя, а З. Фройд, своєю чергою, стимули до повної реалізації самості помістив у людську психіку і пов'язав історію цивілізації з їх витісненням. На такому тлі Г. Зіммель та Дж. Г. Мід звертаються до способів формування ідентичності в рамках соціальної взаємодії і демонструють спроби концептуалізувати варіанти самоформування в різних соціальних контекстах. Отже, на перший план виходить соціально сконструйована природа ідентичності, що уже не спирається на існування певної сталої і раціональної «сутності» людської природи [104].

Перехід до постмодерну вносить значні корективи до розуміння феномену ідентичності. Постмодернізм відкриває простір для радикальної рефлексивності в сучасних культурних трансформаціях, відображаючи проблемність явища в силу складності і нестійкості. Демонстрація того, що наша мова і соціальне знання містять приховані сліди боротьби за владу і ніщо соціальне не є даним від природи, є важливим виміром аналізу практик конструювання ідентичності. Руйнування «великого наративу» Ж.-Ф. Ліотара (тобто єдиної мовної гри модерну) приводить до появи безлічі мовних ігор, що конституюють соціальний зв'язок і задають множинність ідентичностей [94, с. 139].

Епоха модерну, «приводячи світ у рух», демонструвала крихкість речей, відкриваючи можливість та необхідність їх зміни. У цей час руйнуються «твердині», що сковували творчий потенціал людини, внаслідок чого людська природа втрачає «божественну даність». Принцип «долі» замінюється

«покликанням», а «природа людини» – вроджена константа – «ідентичністю», змінною, що перманентно підтримується індивідом.

Епоха модерніті визнала за індивідом можливість визначення та відтворення умов свого існування, відкриваючи широкий простір для спротиву будь-яким обставинам, що вважалися незручними і важкими. Тобто будь-які умови життя відтепер, не залежно від того, чи були вони частиною традиції, чи модерного порядку, піддавалися критиці. Іншими словами, соціальна структура з її інституційним і легітимаційним компонентами динамізувалась – стала абсолютно і перманентно рухомою (відмінність між «твердою» та плинною сучасністю полягає у швидкості зміни інституційного та легітимаційного компонентів).

У таких умовах постає закономірна проблема використання такого обсягу свободи. Актуалізуються питання щодо інституцій, спрямованих на створення й утвердження принципів розуму, які й гарантуватимуть правильність та належність реалізації свободи індивідом. Ідея людського самоформування та самоствердження, як підкреслює З. Бауман, несла в собі не лише зерна демократії, але й спори тоталітаризму [15, с. 178].

Незавершеність ідентичності й індивідуальна відповідальність за її усунення нерозривно пов'язані з рештою аспектів модерну. З. Бауман відзначає, що ідентичність не є «особистою справою кожного». Індивідуальність (у контексті соціального конструктивізму – автономність індивіда у способах інтерналізації реальності та конструювання суб'єктивної реальності) є продуктом суспільства, а відповідно, форма соціальності, як і форма суспільства, в якому ми живемо, залежать від того, як відбувається постановка і вирішення завдання індивідуалізації [15, с. 185]. Ще раз наголосимо, що змістом індивідуалізації постає звільнення індивіда від продиктованої спадкової і вродженої визначеності його соціальної ролі, що є однією з базових рис епохи модерну.

Повертаючись до П. Бергера та Т. Лукмана, повторно зазначимо, що ідентичність є конкретно обумовленою інтерпретацією та реалізацією

соціального запасу знань у рамках практик. Причетність до такого запасу структурує індивідів у соціальному просторі, формуючи відповідне поводження з ними і типи взаємодії. Соціальний запас знання охоплює знання ситуації суб'єкта та її меж, надаючи схеми типізації, необхідні для більшості щоденних справ повсякденного життя – типізації людей, досвіду і подій, і соціальних, і природних. Ці знання не викликають жодних сумнівів, допоки успішно сприяють розв'язанню проблем. Однак коли руйнуються принципи конституювання подібного запасу знань, суспільство стає хаотичним, типізації та вихідні з них перспективи вступають у конфлікт. Саме такий механізм є характерним для соціальної трансформації – різні суб'єкти виходять з різних запасів знання [24, с. 52].

Як відзначає З. Бауман, індивідуалізація полягає в перетворенні ідентичності індивіда з «даності» на «завдання» [15, с. 177]. Власне, така підстава розкриває широкі можливості дослідження феномену ідентичності крізь призму соціального конструктивізму та її трансформативний потенціал. При цьому індивід відповідальний за вирішення подібного завдання, його наслідки і побічні ефекти виконання соціальних ролей. Соціальна позиція більше не виступає як даність – необхідно її зайняти, інтерналізувавши повною мірою соціальну реальність з мінімальною асиметрією об'єктивної та суб'єктивної реальностей.

Індивідуалізація замінює напередвизначеність соціальної позиції примусовим та обов'язковим самовизначенням. Наприклад, стійким інститутом соціальної реальності модерну виступає клас. Класова належність формувалась в результаті власних зусиль. На відміну від стану, до класу потрібно було приєднатись, а членство підтримувати і доводити щоденними практиками. Перед індивідом стояла необхідність використовувати нові можливості і право на самовизначення під час пошуку свого місця в новій реальності. Проте класова належність, хоч і могла обговорюватись та формуватись, не була даною від народження, а поступово перетворювалася на стійку соціальну фактичність (подібно до станів). Відповідно, поряд з визнанням автономії індивіда

зберігається чіткість і стійкість структури соціальної реальності. Ефективна реіфікація таких інститутів, як клас і держава, сприяє продуктивності інтерналізації індивідом соціальної реальності, звужуючи моделі самоствердження до конкретних визначених варіантів, на основі яких і конструюється високопрофільована (стійка) соціальна ідентичність (зокрема й політична).

Наголосимо, що ознаки соціального інституту (класу, держави) домінують над можливостями індивідуального вибору. З позиції практичних намірів і цілей, інститути в період модерну наближаються до «природних констант» соціального середовища, а завдання більшості індивідів, що нібито самостверджуються, – вписатись у відведену нішу, демонструючи моделі поведінки, що характерні для її представників.

Стойкість структури соціальної реальності, її інститутів, які інтерналізує індивід, відрізняє індивідуалізацію попередніх періодів від форми, яку вона набуває сьогодні в межах протікання процесів глобалізації і становлення плинної сучасності (З. Бауман) [17, с. 18]. Особливість сучасного етапу в тому, що не лише суб'єктивна реальність індивідів є змінною, а й сама структура соціальної реальності характеризується трансформативним потенціалом, з яким людство досі ще не стикалось. Проблемою є динамізм трансформації інститутів соціальної (зокрема і політичної) реальності, який перевищує динамізм механізмів інтерналізації реальності окремого індивіда. Індивід не здатний сконструювати стійку політичну ідентичність, яка опирається на інститути (наприклад, державу чи демократію), що постійно трансформуються і піддаються ерозії з боку транснаціональних сил переважно анонімного характеру. Такі тенденції – критична трансформативність, «крихкість» структури соціальної (зокрема і політичної) реальності – однаковою мірою впливають на всіх індивідів. Глобалізація накладає обмеження на національну політику, в її умовах «локальний», «національний» і навіть «континентальний» простори (політичний, соціальний, економічний) перебудовуються і не збігаються з юридично закріпленими територіальними кордонами. Проектується

нове поняття, що втілює в собі національна держава. Більшість науковців виходить з того, що глобалізація звужує компетенцію національних держав. Вона обмежує поле діяльності національних урядів у можливості суверенного формування стратегії розвитку своїх суспільств, автономного вирішення проблем, що стосуються національної території. У такий спосіб відбувається розмивання національного суверенітету.

Особливо драматичними є процеси, пов'язані з руйнуванням національної ідентичності, що довгий час вважалася невід'ємним атрибутом сучасної національної держави, активно культивувалась та розглядалась як домінуюча в ієрархії ідентифікацій сучасної людини. Очевидно, що сьогодні наявність такої ієрархії та її доцільність поставлені під сумнів. Сучасні держави у прагненні відстояти своє право на збереження і відтворення єдиного національного культурного простору нашоухуються на спротив, з одного боку, процесів глобалізації у сфері культури та інформації, уніфікації ідентифікаційних зразків, а з іншого – процесів розкладання громадянської (національної) солідарності під натиском сепаратистських прагнень етнічних, конфесійних, мовних, субкультурних спільнот [92].

Криза моделі національної держави гостро, хоч і цілком по-різному, відчувається і в країнах «світової периферії», багато з яких з різним успіхом намагались адаптувати модель нації-держави до власної соціокультурної природи, і в розвинених країнах Заходу.

Втрата чіткого місця в суспільстві постає як досвід, що повторюється в житті кожного індивіда, тривале перебування в одному визначеному соціальному статусі є практично недоступним. Індивіди постійно перебувають у русі, аналогічно як і структура політичної реальності. Особливість такого періоду полягає в тому, що сама перспектива «стабільного притулку» відсутня, адже бути в дорозі – це новий загальний тренд, продиктований глобалізацією.

Тобто проблема полягає не в тому, як сконструювати ідентичність та примусити оточення її визнати, а яку ідентичність обрати і коли вчасно від неї відмовитись (якщо вона втратить цінність). Індивіда постійно хвилюють

побоювання, що соціальна реальність, яку він інтервалізує, розпадається. Раціональна поведінка в такій структурі соціальної реальності вимагає постійної можливості вибору, відкритості до вибору з якомога більшою кількістю варіантів, тоді як конструювання стійкої ідентичності, що характеризує зовнішнє середовище крізь призму «цілісності» та «послідовності», закриває низку можливостей.

Ми погоджуємося з З. Бауманом, що розв'язання проблем, які виникли в сучасному політичному житті, потрібно шукати (і знаходити) через усунення причин, що обумовили неефективність наявних інститутів колективної політичної дії [15, с. 125]. Особливо це помітно на тлі проблем сучасної демократії. Доля і перспективи демократії постають важливою проблемою в контексті фрагментації суспільства та ерозії публічної сфери. Демократія в індивідуалізованому суспільстві піддається загрозам з двох боків. З одного боку, зростає неефективність суспільних структур та інститутів, котрі втрачають здатність до узаконення того, що слугує потребам та інтересам більшості населення, а також реалізації узаконеного (подібна тенденція чітко простежується в українських реаліях). Другою небезпекою демократії є деградація здатності громадян співвідносити суспільні питання та особисті, усвідомлювати зв'язок між ними, що приводить до аполітичності, байдужості до всіх суспільних проблем. Демократія, за словами З. Баумана, перетворюється на інститут без народу і без громадян, виродившись у форму охлократії. Зростаюче безсилля соціальних інститутів руйнує інтерес індивіда до суспільних проблем і спільних позицій, причому деградація здатності і бажання проектувати приватні труднощі у площину суспільних проблем сприяють цьому безсиллю [15, с. 147].

Індивід сьогодні є залежним від глобальних чинників, проте його дії залишаються локальними. Сили, що формують нові умови, знаходяться за межами досяжності будь-яких політичних інститутів. Як відзначає М. Кастельс, справжня влада екстериторіальна, глобальна влада вільно протікає (у просторі), а політика, замкнута в рамках національної держави, залишається прив'язаною до певної місцевості [69, с. 368].

Ринкові сили у взаємодії з «приватизованою політикою» живлять одне одного. Глобалізація фактично підриває можливості наявних політичних інститутів діяти ефективно, масовий відхід від «великої політики» до вузьких проблем буденної реальності перешкоджає ефективній інтерналізації політичної реальності, утруднюючи формування моделей колективної дії, що відповідає за своїми масштабами глобальній мережі взаємозалежностей.

Якщо людина не вірить у можливість діяти ефективно в межах політичної реальності, вона апелює до менш сутнісних завдань, які вона здатна реалізувати, тобто відбувається цілковитий відхід у буденну реальність. Самі собою такі дії не є негативними, проте у випадку, коли вони піднімаються на рівень життєвої програми в контексті риторики достовірності та усвідомлення, це свідчить про цілковитий відхід від політики – політичне відчуження.

Хаотичний пошук ідентичності розділяє спільноту, акцентує увагу на індивіді. Чинниками солідаризації та об'єднання виступають суто спільні страхи та занепокоєння, а відповідно, постає актуальне запитання, чи здатні вони забезпечити колективне страхування від ризиків, що індивідуально переживаються.

В ситуації світу, що глобалізується, головний акцент і в теоретичному, і в політико-практичному плані зміщується від уже готових ідентичностей до процесів ідентифікації, що є прийнятнішим для сучасних реалій (так звана концепція слабкої ідентичності). Важливим аспектом ідентичності виступає її процесуальна сутність, відповідно, завдяки тому, що соціальні ідентичності концептуалізуються поняттям процесу, можемо уникнути гострого розриву між діяльністю та структурою. За словами З. Баумана, сам процес ідентифікації завжди є незавершеною відкритою, спрямованою в майбутнє діяльністю, в яку ми всі чи з необхідності, чи за власним бажанням є включеними. Новий тип мультикультурної людини – це тип, що не вкорінений у певній культурі і має здатність змінювати власну ідентичність і властивості задля функціонування між культурами [104].

Відзначимо: в індивідуалізованому світі політика – жорстка необхідність відстоювати власні права, зокрема базове право – на життя. Сучасне суспільство

виробило систему інститутів, які автоматично гарантують громадянам економічні, політичні, соціальні та інші права. Зворотна сторона цього – виключна увага громадян до свого особистого життя і різке падіння інтересу до політики, суспільних справ загалом. Проте серія терористичних актів (починаючи від 11 вересня 2001 р. і закінчуючи терактами в Парижі в листопаді 2015 р.) продемонструвала, що право на життя кожного окремого індивіда навіть у найрозвиненіших суспільствах не гарантується, політичні інститути не виконують визначених функцій. Отже, в епоху глобальних змін індивід опиняється на самоті зі своїми проблемами і страхами.

Як відзначає П. Бурдьє, претензії щодо майбутнього навряд чи можуть висувати ті, хто не контролює свого теперішнього (при цьому можливості контролю позбавлена більшість індивідів у глобалізованому світі). З. Бауман застерігає, що «ненадійність», яка використовується основним інструментом соціального контролю для більшості населення планети може обернутися ненадійністю становища всього людства, зокрема і глобальної еліти. Адже глобалізація – поняття, що описує стихійні та незалежні від волі індивіда процеси. Це – новий світовий хаос, що стирає характерний для індустріального суспільства тип порядку [15, с. 174].

Отже, з'ясовано, що дискурс ідентичності є цілком модерним явищем. Його актуалізація пов'язана з руйнуванням моделі картезіанського раціонального суб'єкта. На перший план виходить соціально сконструйована природа ідентичності, що вже не опирається на існування сталої і раціональної «сутності» індивіда.

Досліджено феномен індивідуалізації, як помітну тенденцію у структурі соціального середовища, від структури якого безпосередньо залежні механізми конструювання політичної ідентичності індивіда. Головними ознаками індивідуалізації виступають: звільнення від історично заданих соціальних форм і зв'язків, новий тип соціальної інтеграції, втрата традиційної стабільності з погляду наявного знання, віри та норм. Такі стійкі елементи соціальної структури попередніх періодів, як клас і держава, розмиваються під дією індивідуалізації. Індивідуалізація постає як радикальне заперечення форм

соціальності минулих періодів. Цей процес передбачає автономію індивіда у сфері конструювання своєї соціальної та політичної ідентичності.

Стійкість структури соціальної реальності відрізняє індивідуалізацію попередніх періодів від форми, що продиктована глобалізацією. Адже не лише суб'єктивна політична реальність індивідів є змінною, а й структура об'єктивної (політичної) реальності характеризується критичною трансформативністю. Індивід не здатний сконструювати стійку політичну ідентичність, яка опирається на інститути (наприклад, державу чи демократію), що постійно трансформуються та піддаються ерозії з боку транснаціональних сил переважно анонімного характеру. Отже, глобалізація нівелює ефективність наявних політичних інститутів, розмиваючи структуру політичної реальності. Відбувається масовий відхід від «великої політики» до вузьких проблем буденної реальності, що перешкоджає продуктивній інтерналізації політичної реальності індивідом та побудову стійкої політичної ідентичності. Акцент переноситься не на стійкість ідентичності, а на її пластичність та можливості до змін, що відповідає характеру політичної реальності.

3.3 Стратегії побудови політичної ідентичності індивіда

У цьому підрозділі ми продемонструємо, як загальні тенденції у структурі соціальної реальності, описані в першому і другому підрозділах, формують стратегії побудови політичної ідентичності індивіда, тобто втілюються в конкретних типах. Для цього використаємо концепцію уже згаданого З. Баумана та Д. Вояковського.

В аналізі політичної ідентичності індивіда ми відштовхуємось від базових рис загальних життєвих стратегій епохи модерну і постмодерну, що втілені в метафоричних конструкціях З. Баумана – «паломник», «гравець», «турист», «бродяга», «фланер». Відзначимо ще раз, що основні проблеми конструювання соціальної ідентичності, зокрема й політичної, детермінуються загальними життєвими стратегіями конкретної епохи.

Як ми уже визначили в попередньому підрозділі, дискурс ідентичності є цілком модерним. Відповідно, головним предметом нашого дослідження є сутність трансформації ідентичності на етапі глобалізації. Продовжуючи логіку попереднього підрозділу, ми розглянемо і порівняємо стратегії побудови ідентичності в період модерну і постмодерну. Оскільки в основі цього підрозділу лежить теорія З. Баумана, потрібно відзначити деякі методологічні особливості його наукового доробку. Істотною рисою творчих пошуків науковця є постійний діалог із традиційними поняттями соціології та політології, своєрідна перманентна критика закостенілої структури розуміння понять цих наук, що й за об'єктом, і за предметом дослідження вимагають динаміки. Одним із способів подолати уже звичну статичність є застосування метафор. Цей підхід має неабияку цінність, адже здатен у декількох словах ілюструвати досвід цілого покоління без зайвої теоретизації та обтяженості термінологією [174].

У своїх оцінках базових принципів побудови та функціонування ідентичності постмодерну – плинної епохи, вчений відштовхується від аналізу її ознак у період модерну. Якщо модерна проблема ідентичності полягала в тому, як створити її та зберегти стійкою (головне занепокоєння викликає її довговічність), постмодерна, передусім, – у тому, як уникнути фіксації і зберегти свободу вибору. У сфері ідентичності – ключовим моментом «твердої» епохи (модерн) є творення (*creation*), а плинної (постмодерн) – повторне використання (*recycling*).

Загалом, як стверджує З. Бауман, ідентичність є винаходом модерну. Індивід звертається до ідентичності в момент, коли існує невпевненість щодо типів і моделей поведінки, які зрозуміло б оточення, відтак обидві сторони мали б уявлення, як потрібно діяти в присутності один одного. Саме «ідентичність» є способом подолання такої невпевненості, що має виключно онтологічний статус своєрідного проекту. З. Бауман відзначає, що соціальна ідентичність епохи модерну – це критична проекція того, що варто знайти чи уже знайдено (точніше – опосередковане твердження недостатності і неповноти останнього). Соціальна ідентичність є компонентом свідомості та практики модерну як індивідуальне

завдання і використовується індивідом, що шукає вихід з окресленої вище «невизначеності» [174].

3. Бауман відштовхується від того, що життя в період модерну набуває рис своєрідного «паломництва» – модерн надає нового значення цій християнській традиції. Для «паломників» істина завжди в іншому місці, істинне місце завжди знаходиться на певній відстані, певному часовому проміжку. У контексті модерного суспільства «паломництво» більше не є героїчним чи святим вибором способу життя – бути «паломником» означає не просто «йти», а «йти до чогось». Призначення, окреслюючи напрям руху «паломника», надає форму, ще не сформованому, створює ціле із фрагментів, неперервність з епізодів. Усі значення та смисли такої соціальної реальності формуються її «паломниками», а точніше – їхнім рухом до фінальної межі, де знаходиться значення «паломництва». Таке введення «значення» і є побудовою ідентичності. «Паломник» (індивід) та пустельний світ (соціальна реальність), по якому він рухається, набувають свого значення один через одного. Існує відстань між метою (ідентичністю «паломника») та теперішнім (стан «паломника»).

Смисли і соціальна ідентичність існують як проекти, відповідно, існує й певна дистанція, що створює можливість їхньої реалізації. Те, що в суб'єктивних психологічних термінах означається як незадоволеність «тут-і-тепер», на «об'єктивній» мові простору З. Бауман означив як дистанцію. Дистанція та незадоволеність мають один і той самий референт, обидва терміни набувають смислу в межах життя, що проживається за принципом «паломництва». Насамперед, модерний «паломник» орієнтується на стійкість світу, по якому він простує. Тож соціальна реальність, з одного боку, набуває рис лінійності та кумулятивності, а з іншого – гнучкості, щоб ідентичність могла бути сформована «за бажанням», але систематично. Отже, й головна проблема епохи модерну полягає не в побудові ідентичності, а в можливості її збереження [13].

Однак постсучасність втрачає власну стійкість, визначеність і безперервність. Плинна сучасність демонструє радикальну індивідуалізацію на протипагу дисциплінованості, характерної для модерну. У плинній сучасності люди звільнені від культури в сенсі того, щоб бути підданими визначеному

державою проекту гомогенізації. Плинна сучасність живе в умовах посткультури, де культура більше не означає культивування з певних визначених цінностей, проте дорівнює ринку культурного плюралізму (як і решта соціальних сфер).

У такому світі ідентичність може бути прийнята чи відкинута на зразок зміни костюма. Криза нової ситуації, що продиктована глобалізаційними трансформаціями, полягає в тому, що старанна робота, спрямована на конструювання соціальної і політичної ідентичності, може виявитись марною, адже вибір завжди є відкритий. Отже, «паломництво» як життєва стратегія втрачає власне значення і стає малоуспішним.

У новій реальності правила змінюються навіть під час гри. Як уже було зазначено в попередньому розділі, сама структура соціальної реальності є надзвичайно рухомою. Керівним принципом раціональної поведінки є вимога жити одним днем, роблячи в такий спосіб «гру» максимально короткою, остерігаючись довготермінових домовленостей та можливостей бути фіксованим тим чи іншим способом. Отож необхідністю постає своєрідне відсікання «теперішнього» з обох кінців.

З. Бауман наголошує, що в нових умовах більше не стоїть завдання виявити, сформулювати і підтримувати соціальну ідентичність, адже головний наголос отримує дилема – як убезпечити її від «застрягання», оскільки стійка ідентичність перетворюється з ціннісної якості на перешкоду. Отже, стрижнем постмодерної стратегії життя є не побудова соціальної ідентичності, а уникнення фіксації. Відбувається своєрідне дроблення на епізоди, де кожний є відрізанним від свого минулого і майбутнього, набуваючи ознак автономності та самодостатності [174].

«Паломник», що переймається створенням ідентичності, є найвдалішою метафорою загальної моделі життєвої стратегії часів модерну. Для постмодерну такими метафорами є «гравець», «бродяга», «турист» та «фланер». Базовим рушієм цих життєвих стратегій, відповідно до яких і вибудовується ідентичність, виступає страх зв'язаності та «фіксації». Причому жодний з названих типів не є винаходом постмодерну і був відомий ще задовго. Проте

аналогічно до модерних умов, які сформували фігуру «паломника», що успадкована із християнства, постмодерний контекст пропонує нову якість типам, що були відомі і до нього, рухаючись при цьому двома шляхами. Перший – стилі, одного разу реалізовані маргіналами в маргінальних місцях і в маргінальні часи, тепер реалізуються більшістю в основний час їхнього життя та місцях, що є найважливішими для їх життєвого світу, створюючи основу для стилю життя. Другий шлях – для більшості ці стилі не є предметом вибору (або/або), адже через плинність постмодерну, надто складно застосувати певну стійку раціональну модель до вибору. Кожний стиль є лише частиною історії, що не інтегрується в тотальну цілісність.

Перший тип – «фланер» (з англ. *flaneur* – «той, хто прогулюється») – характеризується такими рисами постсучасності: епізодичність, фрагментованість та індивідуалізованість. З. Бауман вказує на те, що бути «фланером» означає опинитись серед незнайомих і бути незнайомцем стосовно них, бути в натовпі, проте не бути натовпом. Прогулянка, власне, і представляє повтор людської реальності як послідовності епізодів, що є подіями без минулого та без явних наслідків для майбутнього. Цей тип характеризується повною фрагментованістю. «Фланер», здавалося б, практикує життя і цікавиться життям інших. Він займає позицію між «видимістю» та «реальністю», таким чином частково сприймаючи принади життя, але без супутніх йому проблем. Якщо говорити мовою конструктивізму, то такий індивід частково інтерналізує певний сегмент соціальної і політичної реальності. Тобто інтерналізований інституційний компонент виявляється в поведінці, проте аж ніяк не є стійким компонентом суб'єктивної реальності індивіда, на основі якого конструюється політична ідентичність. Для цього типу характерна тенденційність. «Життя як прогулянка» – далеке відлуння «життя як паломництва»: те, що «паломник» робить зосереджено і серйозно, «фланер» фактично пародіює. В умовах плинної сучасності прогулянка стає самим життям. Слово «*mall*» спочатку позначало алею для прогулянок. Тепер більшість «молів» – торгові центри, якими прогулюються під час «шопінгу» і ходять по магазинах під час прогулянки. Торгові центри – світи, що проектувальники сконструювали на замовлення та

замірами «фланера»; це місця випадкових епізодичних зустрічей, де теперішнє відірване від минулого і майбутнього. У подібних світах кожний є об'єктом впливу, що є необтяжливим та непомітним (проте досить суттєвим). Відповідно, залучаються і різні маскувальні механізми, внаслідок яких приманка сприймається як щире бажання, тиск як намір, спокушання як прийняття рішення. Отже, у торгових центрах, у житті, де «роблять покупки, щоб прогулятися» і «прогулюються, щоб зробити покупки», залежність помилково приймається за свободу, а свобода тяжіє до залежності. Торгові центри – світи, що існують на поверхні, де все в тенденції і перетворюється на об'єкт пильної уваги. Через «прочитання» знаків на поверхні виникає можливість більш інтенсивної і динамічної емпатії «у» і «за межами» ідентичності.

«Бродяга» – тип, як наголошує З. Бауман, був лихом раннього модерну, що спонукало боротися з ним. Свобода пересування, непередбачуваність давали змогу уникнути «наслідків минулого» і контролю [174]. Для «бродяг» не існує жодного чіткого маршруту, адже траєкторія є фрагментарною. Всюди, де зустрічається «бродяга», він є чужим. Тобто, як виглядає, найадекватнішою його стратегією є плекання власної «відсутності місця». З. Бауман ще раз наголошує, що «бродяга» раннього модерну блукав по осілих місцях», осілими була більшість, «бродяг» – одиниці. Постмодерн вносить суттєві корективи – тепер «бродяга» обирає такий спосіб життя не через відразу до осілого способу чи труднощі, а у зв'язку з дефіцитом осілих місць (наприклад, через відсутність роботи та засобів до існування у країнах, що розвиваються). Для «бродяг» (індивідів виключених з глобального процесу) він є тюрмою з жорсткими обмеженнями на свободу пересування. Такими «бродягами» є претенденти на отримання політичного захисту, нелегальні мігранти та біженці (категорії, що найбільш безпощадно стикаються з наслідками плінної сучасності) [197, с. 36–42]. Оцінюючи цей тип з позиції соціального конструктивізму, відзначимо, якщо траєкторія руху є фрагментарною, то й інтерналізація політичної реальності є також фрагментарною. «Бродяга» через різні обставини (наприклад, часті зміни соціальної реальності чи альтернації) інтерналізує лише окремі інститути або ж їхні фрагменти (або взагалі не інтерналізує політичної реальності). На такому тлі

не може сформуватись цілісна суб'єктивна реальність, відповідно, можемо зробити висновок про відсутність механізмів формування цілісної і стійкої політичної ідентичності. «Бродяга» інтерпретує суспільну дійсність як мандрівку, проте досвід її не є виразним та чітко окресленим приводом для втіхи чи задоволення. Досвід подорожі постає нав'язаним із ззовні. Водночас не вистачає прив'язаності до конкретних місць. «Бродяга» не заперечує самої ідеї місця, проте цей тип не має «власного місця», що може бути означене як дім. Він демонструє байдужість щодо власного розміщення в суспільно-політичному і фізичному просторі, що з огляду на життєву мандрівку є випадковим. У цій стратегії виокремлюється плинне сприйняття власного життя й відсутність прив'язаності до місць та людей, а також недовіра до оточення. Соціальна реальність для «бродяги» постає мінливою та малопередбачуваною, наслідком чого є фрагментарна траєкторія його руху. Відчуття непевності у цій стратегії спровоковане вимушеністю подорожі, що керована випадком і не має чіткого плану, а цілі її постають важкими до реалізації. Тут важливе місце відіграє випадок. Проте такий тип прагне статичної упорядкованості (ідеї дому, батьківщини) [37, с. 207]. Тобто суб'єктивний світ «бродяги» поєднує в собі дві різні візії світу – статичну та динамічну. Проблема полягає в тому, що індивіди цього типу постають вирваними з контексту уже інтерналізованої соціальної реальності, опиняючись у вирі «плинної глобальної течії», що не дає змоги повною мірою інтерналізувати нову соціальну реальність.

Подібно до «бродяги», «турист» також колись перебував на межі «соціальної» діяльності (тоді як «бродяга» був маргінальною особистістю, туризм був маргінальною діяльністю). «Турист» постійно перебуває в русі. Його мета – новий досвід. «Турист» – свідомий і систематичний шукач досвіду – нового і різноманітного.

На відміну від «бродяги», «турист» має дім (у всякому разі, повинен мати). Наявність дому – своєрідна частина туристичного набору безпеки: щоб подорож була дійсно захопливою, необхідне «власне» місце, щоб повернутися туди, коли пригода закінчиться, або ж якщо вояж виявиться не настільки захопливим, як очікувалося. Проблема, однак, полягає в тому, що саме життя перетворюється на

одну велику туристичну пригоду, оскільки поведінка «туриста» стає способом життя і туристична позиція перетворюється на репутацію, стає все менш очевидно, яке з місць відвідування є домом.

Цінність власного дому для «туриста» полягає в тенденції завжди залишатися в майбутньому. Відтоді, як «туризм» перетворюється на спосіб життя, коли попередній досвід розпалює прагнення наступних вражень – можливість мрії про дім, навіть якщо вона коли-небудь здійсниться, лякає, подібно як і можливість, що вона ніколи не стане реальною. Істотними є побоювання бути зафіксованим вдома, бути пов'язаним місцем, закритим для виходу. «Дім» зберігається на горизонті життя «туриста» як дивна суміш укриття і в'язниці [174]. «Турист» інтерналізує соціальну реальність у категоріях мінливості (плинності). Життя його – це подорож, що складається зі станцій – місць, у яких присутність «туриста» завжди є тимчасовою. Вони колекціонуються, укладаються в наступні розділи життя. Місця мають значення як елементи біографії, власної ідентичності. Для цього типу вони існують у зсуб'єктивованій формі. «Турист» сприймає місце з глобальної перспективи через універсальні, а не локальні властивості. Часта зміна місця є способом самоекспресії й індивідуального розвитку. Тому «турист» завжди підкреслює тимчасовість своєї ситуації, а також автономію індивідуального вибору обраного стилю життя. Досвід життя «туриста» є змінним, проте контрольований ним у такій сфері, у якій його власна свобода може й повинна бути реалізованою. Внаслідок реалізації цієї стратегії вибудовується глобальна, космополітична ідентичність. Відбувається ідентифікація зі світом як цілістю та позиціонування себе громадянином світу. Подорож, зміна, міграція виступають позитивними аспектами цієї стратегії. Вони представляються у формі об'єктивної, історичної необхідності. Відповідно, розумно не нарікати, а користатись з неї. Якщо розглядати життя як мандрівку, то в ній є більше спонтанних елементів, аніж планованих. Незважаючи на нетиповість кожної наступної мандрівки, «турист» відчуває спокій щодо її нормального проходження, що виразно демонструє лінійне сприйняття часу свого життя. Відвідання місця інтерпретується як враження й досвід, а не фізичні реальності,

розміщені в структурі об'єктивних зв'язків. «Турист» почувається зв'язаним тільки зі світом як цілістю і йому найлегше розміщувати себе в контексті світу. Окремі мотиви взаємонакладаються: мандрівка – отримання досвіду. Отримавши досвід, «турист» інакше дивиться на кожне наступне місце, в якому знаходиться. Набуті знання приводять його до висновку, що він є громадянином світу і це найсуттєвіше місцезнаходження у світі.

«Турист» є цілком відкритий до чужого, що є змістом рецептованих ним вражень та переживань. Відзначимо, що важливою ознакою сучасності постає позиція, орієнтована на схвалення різнорідності. Проте «бродяга», навпаки, плекає недовіру до чужого, ґрунтуючись на тому, що особистість є самотньою в недоброзичливому світі. «Туристи» перебувають у русі з власного бажання, «бродягу» ж змушують життєві обставини. Отже, свобода вибору в сучасному суспільстві є важливим стратифікуючим фактором. Ці стратегії побудови ідентичності інтерпретують саме динаміку суспільного життя. Вагомим елементом суб'єктивної реальності індивідів, що конструюють і використовують подібні стратегії, є досвід суспільної релятивності, що виростає з мобільності. Фактично, «турист» трактує зміни як шанс, а «бродяга» – як фатум [37, с. 204–205].

Четвертим типом загальної життєвої стратегії індивіда плинної сучасності, що виводить З. Бауман, є «гравець». Соціальна реальність, на яку впливають сили глобального характеру зі своїми можливостями та небезпеками, нагадує своєрідне тло, на якому щодня розгортається нова гра. Індивід, що інтерналізує таку реальність, перетворюється на «гравця». Світ гри – гнучкий і невловимий. Вправність «гравця» – єдина суттєва річ. Головна проблема полягає в необхідності передбачити і запобігти ходам супротивника. Правила, за якими грає суб'єкт, можуть мати суто евристичний характер, а не бути алгоритмічними командами. Світ «гравця» – це світ ризику, інтуїції, обережності. Ті, хто відмовляється виконувати правила, не виступають проти гри (гра триває). Вона має свій початок і кінець [174]. «Гравець» переймається тим, що кожна гра справді починається з початку (з «чистого аркуша»), додатково потрібно бути впевненим, що гра має також очевидний, незаперечний кінець. Проте жодна попередня гра не повинна надавати привілей чи в інший спосіб впливати на

гравців. Яким би гучним не був попередній результат, він не анулює поразки та не повинен надавати жодних переваг. Знак постмодерної зрілості індивіда – готовність віддаватися грі щиро, як це роблять діти.

Отже, кожному з чотирьох окреслених вище типів властива певна амбівалентність, тому об'єднати їх в єдину цілісну модель способу життя видається неможливим.

Ще раз відзначимо, що теорію З. Баумана можна розглядати як своєрідний гібрид між соціальними науками і поетикою, через постійне апелювання до метафор. В основі лежить здатність науковця використовувати гострий метафоричний арсенал для комбінування аналітичних цілей. Проте, щоб не перебільшувати поетичного значення його праць та не применшувати наукового, варто сказати, що його метафори є досить обережними і завжди містять відповідне політико-соціальне наповнення й обґрунтованість, опираючись на оцінку конкретних фактів і статистики.

Д. Вояковський, вибудовуючи власну концепцію на основі опозиції життєвих стратегій «бродяги» і «туриста» З. Баумана, додатково вводить ще чотири проміжні типи – «кар'єрист», «національний місіонер», «новий європеєць», «локаліст» [37]. Такі типи виокремлюють як допоміжні, проте з нашого погляду, вони є цілком самостійними. Відзначимо, що життєві стратегії, а у варіанті Д. Вояковського – інтерпретаційні проекти дійсності, виступають не просто теоретичними моделями, вони є емпірично доведеними фактами в рамках його дослідження. Усі характеристики типів отримані внаслідок проведення соціологічних досліджень. Інтерпретаційні проекти постають як мережі символів і пов'язаних з ними значень. В основі типології, яку запропонував Д. Вояковський, лежить особливість сприйняття чинника мобільності, що продиктований глобалізацією. Саме досвід мобільності, у термінах ученого – «зміни», дає змогу простежити специфіку інтерналізації соціальних реальностей у ситуації постійної зміни простору (додатково з'являється можливість екстраполяції таких особливостей і на політичну реальність, адже механізм інтерналізації є однаковим, а іноді й спільним і для політичної, і для соціальної

реальності). Ще раз наголосимо, що інтерналізація реальності індивідом є основним механізмом конструювання його ідентичності (зокрема й політичної).

Перший тип Д. Вояковського – «кар'єрист» (цей термін не має негативного значення). Для цього типу досвід мобільності (міграція) є творенням кар'єри [37, с. 211]. Зміна місця виступає фактом минулим і завершеним. До цього типу відносяться індивіди, що здобули успіх, зробивши кар'єру. Наголосимо, що в такому контексті поняття «успіх» має досить суб'єктивне значення. У контексті життєвої стратегії «кар'єриста» мобільність (зміна) розглядається позитивно – як джерело успіху. Проте в межах типу не відкидається зміна місця проживання (контексту соціальної реальності) в майбутньому. Життя «кар'єрист» трактує не з позицій змінності та ситуативності, а з позицій поетапності. У межах життєвої стратегії «кар'єриста» присутня ідея «дому». Це означення вживається і щодо місця народження, і щодо місця теперішнього проживання. У другому випадку проявляється питання при звичаєння та ресоціалізації. Тобто індивід інтерналізує нову соціальну реальність, зберігаючи в суб'єктивній реальності компонент попередньої. Такий тип життєвої стратегії побудови ідентичності містить і динамічний, і структурний компоненти. Справді, з позиції «кар'єриста» життя є динамічним, проте сутність цієї динаміки полягає в переході з однієї структури в іншу. Ідентичність користувачів стратегії вибудовується як комплекс нашарувань, з першого погляду, не поєднаних інституційних компонентів. При цьому на перший план може виходити наднаціональна ідентифікація – космополітична (європейська). Досвід зміни для «кар'єриста» не призводить до дезінтеграції суб'єктивного відображення соціальної реальності, проте впроваджується лише як елемент, що модифікує бачення складних форм упорядкування. Отже, зміна не постає ситуативною чи перманентним станом. Вона констатується в житті індивіда як миттєвий, але вагомий чинник.

Стратегії «нового європейця» та «національного місіонера» є досить подібними в контексті специфіки інтерналізації соціальної реальності загалом та досвіду зміни, міграції зокрема [37, с. 213]. Проект «нового європейця» отримав назву через постійну апеляцію до європейськості. Концепція спільної Європи

створює індивідам в контексті їхньої просторової та символічної мобільності інтерпретаційні межі. Кожна із цих стратегій відводить на задній план проблеми зміни як такої. Вони змінюють соціальну реальність, входять у нові соціальні поля, з різного для кожного типу приводу, проте для індивідів це малоістотне. «Нові європейці» під час подорожі весь час знаходяться «у себе» – у Європі. Поняття дому, що структурує соціальну реальність, посідає важливе місце в обох нараціях. Специфікою «нового європейця» є потенційна множинність домівок, тобто структур соціальної і політичної реальності, що він успішно інтерналізує. У випадку «національного місіонера» дім часто асоціюється з національною державою чи регіоном у державі. У цьому типі спостерігаються декларації прив'язаності до суспільних місць і структур, соціальної реальності загалом. Індивіди цього типу декларують особливий зв'язок із місцем, з яким вони не пов'язані фізично, при цьому наголошуючи на необхідності повернення у власну соціальну реальність (тобто повернення додому). Існують й інші способи поєднання мобільності з візією структурно упорядкованого суспільного світу. По-перше, місце, в якому перебуває «національний місіонер», насправді не відмежовує його від головних сегментів попередньої соціальної реальності (наприклад, культури). Іншим способом пом'якшення дисонансу є позитивна програма, коли реальний, активний зв'язок зі своєю державою, тобто інтерналізація політичної реальності (що в цьому проекті є однією з найважливіших суспільних структур), переноситься у площину ідеалізації, життєвої місії. Тобто йдеться про переконання, що в межах іншої чужої соціальної реальності даний тип є представником свого народу (своєї соціальної реальності).

У випадку стратегії «нового європейця» проблема розбіжності його місця на землі, дому з досвідом мобільності не постає. Ці особи мислять у категоріях Європи, що ідентифікується з державами Європейського Союзу [37, с. 217]. Бачення місця, структури екстраполюється на широку соціально-політичну реальність під назвою Європа. Мобільність в межах цієї структури виступає чимось природним. «Новий європейець» дещо по-іншому, відмінно від «туриста», описує власні досвіди зміни. Головною категорією є фізичність місця, його

конкретність, за якою криється тривалість суспільних структур, що дозволяють описувати себе в європейських, національних, а також локальних категоріях. Водночас присутні й елементи волонтаризму та планування свого місця (а не подорожі) в соціальній реальності, майбутньому, що нагадує ознаки життєвої стратегії «туриста». У межах стратегії «нового європейця» наявне переконання, що існує кінцева мета пошуків і вона десь конкретно розміщена, що відповідає структурному баченню світу. В межах обох типів – «нового європейця» і «національного місіонера» – присутня зв'язаність індивідів з місцями свого походження, тобто інтерналізовані у свідомість структури соціально-політичної реальності є досить стійкими, витримуючи тиск мобільності та ресоціалізації. Ці стратегії сконструйовані на основі збору культурних артефактів, «уявних» спільнот, у яких індивіди беруть участь у власних переконаннях. Чітко простежується апеляція до конкретної структури соціальної реальності (або ж до соціальної реальності загалом). Для «національного місіонера» це власна національна держава чи народ, для «нового європейця» – Європейський Союз [37, с. 218]. Такі структури є місцем вкорінення, де всі інші досвіди мобільності накладаються на власну реляцію щодо спільноти. Зміна в межах обох стратегій представляється як інструмент організації життя, проте не як фатум чи мета.

Стратегія «локаліста» розвивається на тлі почуття ізоляції його користувачів. Причому почуття ізоляції не сприймається як особливий травматичний досвід, проте іноді навіть прирівнюється до якості принципу чи чесноти. Теперішнє місце перебування не асоціюється з домом (що тимчасово покинутий) [37, с. 219]. Цей тип виражає повну байдужість до оточення. Принциповою ознакою локалізму є те, що для цього типу вагомим суспільним оточенням є сім'я, локальна спільнота або коло знайомих. Декларується нейтральність до того, що знаходиться поза окресленим близьким оточенням. Індивіди цього типу передовсім використовують родинні категорії, індивідуальні ознаки, натомість вони слабо ідентифікують себе з національними чи ширшими структурами (наприклад, віднесення до роду людського). Дистанція до певних суспільних структур не означає загального заперечення структурного (проте нединамічного) бачення світу. Щоправда, опис

себе та інших у національних категоріях є дуже частим. Національність є важливою для користувачів цієї стратегії, водночас вона асоціюється з локально сприйнятим місцем. Такі індивіди постійно зорієнтовані лише на локальне середовище. Досвід мобільності для них є перехідним. Вони не цікавляться ширшими суспільними контекстами й водночас не сприймають міграції як суттєві зміни. Близькі (родина, друзі) і близькість (просторова культурна) – два основні аспекти, до яких апелює «локаліст».

Для окреслення загальних тенденцій у процесі побудови стратегії конструювання політичної ідентичності ми також виходимо з певних принципів дискурс-аналізу (що не суперечать принципам соціального конструктивізму, а взаємодоповнюються). З позиції Ш. Муфф, формування ідентичності має релятивістський, контекстуальний та поліваріантний характер. Вона конструюється під час позиціонування суб'єкта щодо інших значущих явищ. Суб'єкт завжди розщеплений, зберігаючи за собою можливість полярної ідентифікації. У такому контексті політика розглядається як сфера боротьби між різними дискурсами, що є способом конструювання соціальної реальності. Певна ідентичність здобувається суб'єктом через дискурсивне структурування соціального світу і здійснення процедур позиціонування всередині дискурсу. Дискурс політичної ідентичності не є остаточно сформованою цариною репрезентацій. Головну роль в упорядкуванні такої дискурсивної формації і конструюванні його межі відіграє соціальний антагонізм [106].

Отже, ідентичність постає як актуальна проблема сучасності, яка реконструюється та визначається заново, перетворюючись на своєрідну гру, театральну виставу, що вільно обирається. Головна проблема епохи модерну полягає не в побудові ідентичності, а в можливості її збереження.

І навпаки, в умовах плинної сучасності стрижнем постмодерної стратегії життя є не побудова ідентичності, а уникнення її «застрягання». Відбувається своєрідне дроблення на епізоди, які є відрізнаними від свого минулого та майбутнього, набуваючи ознак автономності та самодостатності.

Отже, як ми вже зазначали, «паломник», що переймається творенням ідентичності (та її фіксацією), є найбільш вдалою метафорою загальної моделі

життєвої стратегії часів модерну. Для постмодерну такими метафорами є «гравець», «бродяга», «турист» та «фланер». Базовим рушієм цих життєвих стратегій, відповідно до яких і вибудовується ідентичність, виступає страх зв'язаності та «фіксації». Серед спільних рис цих життєвих стратегій – тенденція до фрагментарності та непостійності, через виступи проти прив'язаності і віддалені наслідки взаємодії; індивіди в такий спосіб перешкоджають створенню тривалих контактів із взаємними зобов'язаннями, підтримуючи дистанцію між собою та «Іншим». Народжується відповідне сприйняття «Іншого», котрий постає, насамперед, як об'єкт естетичної, а не соціально-політичної чи моральної оцінки, як справа смаку, а не предмет відповідальності. У результаті переведення індивідуальної автономії в опозицію до громадянських та моральних зобов'язань величезні до цього значущі сфери людських відносин маргіналізуються. Кожне суспільство встановлює власні межі життєвими стратегіями, в такому контексті постає проблема втілення ідеї демократичного громадянства, адже виведені вище типи відкидають існування взаємозв'язків, де могло б вільно функціонувати це поняття.

Отже, політична неспроможність індивідів епохи постмодерну є наслідком естетичної акцентуації (що є базовою в усіх чотирьох типах) та орієнтується лише на атрибути суб'єкта по відношенню до об'єкта – афективний аспект, при цьому ігноруючи для орієнтації риси та якості самого об'єкта – когнітивний аспект. Отже, об'єкти, помічені побіжно та поверхово, не відформовуються у свідомості як сутності, тобто не інтерналізуються повною мірою.

Саме досвід мобільності вносить вагомі корективи і трансформує життєві стратегії побудови ідентичності. Досвід мобільності демонструє глибину та специфіку інтерналізації кожної наступної реальності. Тяжіння до структури чи посилена динаміка прямо впливають на стійкість ідентичності індивіда, її фрагментарність та еkleктику. На основі цього аспекту виділено декілька типів – «кар'єрист», «новий європеець», «національний місіонер», «локаліст». «Кар'єрист» інтерналізує нову соціальну реальність, зберігаючи в суб'єктивній реальності компонент попередньої (поєднуючи і динамічний, і структурний компоненти). Ідентичність, що вибудовується в результаті, постає як комплекс

нашарувань різнорідних інституційних компонентів – на перший план може виходити наднаціональна ідентифікація – космополітична (європейська). Досвід символічної та просторової мобільності не призводить до дезінтеграції суб'єктивного відображення соціальної реальності, проте впроваджується лише як елемент, що модифікує бачення складних форм упорядкування. Особливістю «нового європейця» є потенційна множинність домівок, тобто структур соціальної та політичної реальності, що він успішно інтерналізує, котрі об'єднані в межах єдиного культурного, політичного, економічного та символічного простору – ЄС (мобільність у таких межах виступає чимось природним). У випадку «національного місіонера» спостерігаються декларації прив'язаності до суспільних місць і структур, соціальної реальності загалом (національна держава чи регіон у державі). В обох типах інтерналізовані у свідомість структури соціальної реальності (залежно від їхньої попередньої конфігурації) є досить стійкими, витримуючи тиск мобільності та ресоціалізації. Чітко простежується апеляція до конкретної структури соціальної реальності (або ж загалом до соціальної реальності). «Локаліст» виражає повну байдужість до структури соціальної реальності. Індивіди цього типу використовують передовсім родинні категорії, індивідуальні ознаки, натомість вони слабо ідентифікують себе з національними або ж наднаціональними структурами. Представлені типи демонструють особливість переживання досвіду мобільності та його вплив на принципи конструювання ідентичності індивіда.

Висновки до розділу 3

Проаналізовано основні тенденції у структурі соціальної й політичної реальності, що пов'язані з процесами глобалізації, функціонуванням інформаційного суспільства та суспільства ризику. Такі тенденції прямо впливають на структуру політичної ідентичності та механізми її конструювання. Глобалізація постає як система взаємозв'язків та взаємних впливів (позитивного і негативного характеру), що репрезентують світ як

цілісну систему. У нових умовах фактор мобільності (символічної та фізичної) відіграє ключову роль. Загалом структура соціальної та політичної реальності набуває характеру плинності. Плинність фактично перетворюється на універсальний імператив для явищ і реляцій у межах глобальних трансформацій.

З'ясовано, що інформаційні технології суттєво трансформують структуру соціальної та політичної реальності. Серед характеристик інформаціонального суспільства: поява технології впливу на інформацію; формування процесів індивідуального і колективного існування новим технологічним способом; мережева логіка соціальної реальності; гнучкість і здатність до реконфігурації соціальних інститутів, фундаментальними джерелами продуктивності та влади стали генерування, обробка та передача інформації.

Досліджено нове співвідношення між соціальними процесами творення та обробки символів. У такому контексті інформаційні технології є не лише засобами для використання, а й процесами для розвитку, адже через їх посередництво певною мірою зникає відмінність між користувачами та розробниками (Інтернет).

Обґрунтовано, що у сфері політики на перший план виходить процес самоформування індивіда та локальних, об'єднаних стилями життя груп у глобальних комунікативних контекстах, а політична влада перетворюється на інструмент такого самоформування. У сферу політичного дискурсу можуть бути введені будь-які питання (враховуючи ті, що ніколи не вважались політичними). У тих суспільствах, в яких влада замкнута у межах традиційних політичних тем і локально-національних контекстів, створюються передумови політичного відчуження.

Досліджено феномен індивідуалізації як тенденцію в структурі соціального середовища, що безпосередньо впливає на механізми конструювання ідентичності. Її головні ознаки – звільнення індивіда від історично заданих соціальних форм і зв'язків, новий тип соціальної інтеграції, втрата традиційної стабільності з погляду наявного знання, віри та норм.

Індивідуалізація постає як радикальне заперечення форм соціальності минулих періодів, передбачає автономію індивіда у сфері конструювання своєї соціальної та політичної ідентичності.

Індивідуалізація в період модерну все ж залишає можливість для формування стійкої структури соціальної реальності, що уможливорює конструювання стійкої соціальної та політичної ідентичності на основі інтерналізації таких інститутів, як клас і держава, що постійно піддаються реіфікації. Саме стійкість структури соціальної реальності відрізняє індивідуалізацію попередніх періодів від форми, що продиктована глобалізацією. Адже не лише суб'єктивна політична реальність індивідів є змінною, а й структура об'єктивної (політичної) реальності характеризується критичною трансформативністю. Індивід не здатний сконструювати стійку політичну ідентичність, котра опирається на інститути (наприклад, державу чи демократію), що постійно трансформуються і піддаються ерозії з боку транснаціональних сил переважно анонімного характеру.

Проаналізовано основні життєві стратегії побудови ідентичності модерну та постмодерну. Головна проблема епохи модерну полягає не в побудові ідентичності, а в можливості її збереження. В умовах плинної сучасності стрижнем постмодерної стратегії життя є не побудова ідентичності, а уникнення її «застрягання». Серед спільних рис цих життєвих стратегій побудови ідентичності в епоху глобалізації – тенденція до фрагментарності та непостійності, виступи проти прив'язаності та віддалених наслідків взаємодії; індивіди в такий спосіб перешкоджають створенню тривалих контактів із взаємними зобов'язаннями, підтримуючи дистанцію між собою та «Іншим». Народжується відповідне сприйняття «Іншого», котрий постає, насамперед, як об'єкт естетичної, а не соціально-політичної чи моральної оцінки, як справа смаку, а не предмет відповідальності. Отже, політична неспроможність індивідів епохи постмодерну є наслідком естетичної акцентуації й орієнтується лише на атрибути суб'єкта відносно до об'єкта – інтерес, хвилювання, задоволення, при цьому ігноруючи для орієнтації риси та якості самого об'єкта. Отож об'єкти,

помічені побіжно та поверхово, не відформовуються у свідомості як сутності, тобто не інтерналізуються повною мірою.

Окремо досліджено вплив досвіду мобільності на специфіку інтерналізації соціальної та політичної реальності, адже саме досвід мобільності вносить вагомі корективи і трансформує життєві стратегії побудови ідентичності. Тяжіння до структури чи посилена динаміка прямо впливають на стійкість ідентичності індивіда, її фрагментарність та еkleктику. На основі цього аспекту виділено декілька типів – «кар'єрист», «новий європеець», «національний місіонер», «локаліст», кожен з яких по-різному інтерналізує соціальну та політичну реальність, на основі чого й вибудовується соціальна і політична ідентичність.

Результати третього розділу дисертації були апробовані у трьох наукових статтях у фахових виданнях України:

1. Кірієнко О. Д. Принципи побудови політичної ідентичності в теорії соціального конструктивізму / О. Д. Кірієнко // Вісник Львівського університету. Сер. : філософсько-політологічні студії. – Львів, 2015. – Вип. 7. – С. 162–171.

2. Кірієнко О. Д. Принципи побудови індивідуальної ідентичності в епохи модерну та постмодерну у поглядах З. Баумана / О. Д. Кірієнко // Вісник Львівського університету. Сер. : філософсько-політологічні студії. – Львів, 2014. – Вип. 5. – С. 271–279.

3. Кірієнко О. Д. Принципи трансформації політичної ідентичності індивіда в контексті індивідуалізації суспільства / // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Філософія. Політологія. Соціологія. – Вип.5 – С.148-155.

РОЗДІЛ 4

ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОГО ВІДЧУЖЕННЯ У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ІНДИВІДА

4.1 Політичне відчуження як процес руйнування механізмів інтерналізації політичної реальності у структурі політичної ідентичності індивіда

Глобалізація – складне та багатогранне явище, що впливає на індивіда і в межах, і зовні національної держави. Відкритий інформаційний простір, бурхливий розвиток мережевих взаємодій та висока мобільність радикально змінили уявлення людини про своє місце у світі. Національно-державна складова в системі ідентифікаційних орієнтирів індивіда втрачає минуле нормативне значення для позиціонування його як повноправного члена політичної спільноти. Все це провокує відсутність політичного мислення більшості членів у комплексних і заснованих на поділі праці суспільствах, наслідком чого є поява нового виду політичного відчуження та своєрідне інсценування демократії, орієнтоване на індивіда [59].

Існує низка принципово відмінних моментів щодо сутності феномену політичного відчуження в індустріальному та постіндустріальному суспільствах. Передовсім, у постіндустріальному суспільстві рівень економічного розвитку втратив статус основоположного індикатора, що впливає на ріст відчуження. Його замінив абстрактний показник солідаризації суспільства, його згуртованості, адже причиною відчуження в постіндустріальному суспільстві є неадекватність політичних інститутів новим формам суспільної солідарності. Головним носієм відчуження в індустріальну епоху є робітничий клас, у постіндустріальну – середній клас. В індустріальному суспільстві політичне відчуження мало суто екзогенний характер, тобто було результатом політики і рішень, здійснених над суб'єктом, у постіндустріальний період політичне відчуження набуває ознак ендогенності, більшою мірою будучи результатом

внутрішнього вибору. На протигагу «колективній безвідповідальності» індустріальної епохи постає індивідуальна відповідальність кожного в постіндустріальний час.

Людина політична як суб'єкт опосередковує свої владні амбіції контекстом загального горизонту відкритих можливостей та правил (політично інтегрований світ). Сфера політичного, на думку Х. Арндт, – це «бажання жити разом» (фактично визнання «спільного» є передумовою індивідуального) [59].

Ще раз відзначимо, зважаючи на методологічні передумови з позиції соціального конструктивізму, що підставою існування політичної ідентичності є інтерналізація інститутів політичної реальності індивідом. Тобто в основі сконструйованої політичної ідентичності містяться два компоненти. Перший – сфера приватної автономії конституїрована перед Іншим, іншими словами – визначений мінімум прав і свобод, на які не може зазіхати Інший. Ця характеристика з'являється в контексті «соціальності» людини. Друга ознака – політична автономія, на підставі якої адресат політичних рішень одночасно є автором цих рішень чи принаймні має змогу впливати на них. Така, на перший погляд, не зрозуміла структура пояснюється специфікою політичної реальності [157, с. 12]. Перш ніж говорити про специфіку політичного відчуження, відзначимо певні особливості політичної реальності як такої. Наголосимо, що «соціальність» людини, не залежно від її особливостей, порівняно з аналогічними феноменами в інших живих істот є природним станом людини, що обумовлений необхідністю життя. Політика ж виникає як «царство свободи», що переносить людське буття на якісно інший рівень існування. Сутність цієї свободи полягає в тому, що індивіди, включені в політичну реальність рефлексивно, реконституують свою соціальність. Основою політичної влади і є така рефлексивна розмаїтість, що виходить далеко за свої межі і творить принципово новий тип інтеграції всієї соціальної реальності – інтеграцію інститутів в єдину систему, а індивідів – в учасників спільної соціальної дії. В аспекті політичної практики це передбачає певні інституціоналізовані зусилля щодо підтримки структури всієї соціальної реальності, інтеграції різноманітних

її сегментів та інституційних практик, а також можливості трансформації подібних практик. Отже, політику можна визначити як метаінституційну рефлексію і виробництво рішень, що стосуються інтеграції і трансформації інститутів усієї соціальної реальності [155].

Основою політичної реальності є влада як медіум координації процесів екстерналізації, об'єктивації та інтерналізації в рамках цієї реальності. Порушення репродукції політичної влади викликане втратою мотивації індивідів до її легітимації. У такому випадку політична реальність не інтерналізується. Наголосимо, що стосовно політичної реальності процеси інтерналізації та об'єктивації її інститутів є тісно пов'язані. Якщо індивіди не легітимують політичної влади, що є частиною процесу інтерналізації, то об'єктивація її інститутів ускладнюється, а з часом й унеможлиблюється. Порушення циркуляції влади є одним з важливих чинників політичного відчуження. Зв'язок політичної влади та легітимації вказує на автономію сфери політичного, яка базується на дотичності політики (політичної реальності) та мотивацій індивіда, що інтерналізує подібну реальність [76, с. 5].

Політична реальність демонструє пряму залежність свого відтворення від динаміки інтерналізації, а «довіра» чи «недовіра» до політичної влади – це форми такої динаміки. Там, де такого опосередкування не існує, можемо говорити про «дополітичний» світ чи про політичне відчуження, в якому індивідуальне існування відокремлене від можливості впливати на свої інституційні передумови.

Феномен політичного конститується тоді, коли горизонт загальних можливостей соціальної реальності, освоєних у соціальних практиках, рефлексивно приймається умовою закріплення індивідуальної можливості. Відповідно, політичне відчуження постає як ситуація, в якій загальний горизонт можливостей не сприймається як умова закріплення індивідуальної політичної можливості чи волі. Відбувається розрив зв'язки автор-адресат політичного рішення, що призводить до фрагментації або ж повної самоліквідації політичної автономії. Проте політичне відчуження переживають не лише адресати

політичного рішення, але і його автори. Для політичного відчуження принциповим є руйнування зв'язки (автор-адресат). В результаті такого розриву людина стає неспроможною впливати на інституційну складову, а якщо й має змогу, то не бачить у цьому сенсу [86, с. 33].

Політичне відчуження може виявлятися у формі ігнорування політичного як такого і відходу в неполітичні реалії. «Влада сама по собі, народ сам по собі» – формула, що виражає такий ступінь політичного відчуження. Такий стан передбачає існування глибокого скепсису щодо будь-якого державного устрою чи режиму і стимулює існування неформальних інститутів. У такий спосіб індивід взагалі не інтерналізує політичної реальності. Однією із форм такого типу відчуження є ототожнення особистої і політичної автономії громадянина, що руйнує структуру політичної ідентичності. Фактично, здатність впливати на інституційний вимір політики та її структурованість зводиться до рівня визначеного мінімуму свобод і гарантій невтручання політичної влади в життя людини.

Ініціатива відчуження може виходити і від самої політичної влади, і зі сфери повсякденних інтеракцій громадян. Будь-яка конкретна політична влада завжди зацікавлена у самозбереженні (увіковіченні соціальних інститутів, на які опирається). Це здійснюється шляхом максимальної реіфікації інститутів у свідомості громадян. Реіфікація – процес перетворення абстрактних понять на інститути, що сприймаються як фактичність, незалежна від індивіда. Головний інструмент реіфікації – надання інститутам онтологічного статусу, незалежного від людської діяльності та сигніфікації, так, що конкретні соціальні і політичні інститути постають як універсальні. Разом з реіфікацією інститутів онтологізуються і соціальні ролі. Будь-яка соціальна влада апріорі прагне того, щоб в її інституційних межах людина цілком ототожнювала себе з об'єктивним смислом рольової соціальної дії. Реіфікація ролей зменшує суб'єктивну дистанцію, встановлену індивідом між собою і виконанням ролі.

Проте реіфікація інститутів і пов'язаних з ними соціальних ролей не є безпосередньою передумовою політичного відчуження. Політичне відчуження

розвивається в силу інших обставин. Передача інституційної структури від одного покоління до іншого, як правило, висуває необхідність її повторної легітимації. Інститути, отримані «у спадок», не вражають очевидністю своєї ефективності чи справедливості в очах нового покоління. Виникає потреба реконструкції їхніх смислів. І така реконструкція розсекречує псевдоуніверсальний статус інституційної системи (виявляється, що інститути створюють люди і вони можуть змінюватись у ситуації невідповідності суспільним запитам). При цьому спротив, що здійснюється «старою» політичною владою (неважливо чи має цей супротив інерційний характер чи здійснюється як стратегія влади, спрямована на самоконсервацію), породжує відчуження. Переважно в очевидностях функціонування інституційної складової приховуються репресивні відносини, пов'язані з нав'язуванням встановленої структури інститутів та розподілу соціальних ролей. Такий стан речей безпосередньо впливає на структуру ідентичності та процес її становлення. Адже політична ідентичність індивіда формується як певна сукупність уявлень щодо свого місця в суспільстві, цінностей і поведінкових моделей, що утверджуються на основі співвіднесення індивідом із суспільно значущими орієнтирами і рольовими функціями в публічній сфері, а також політичними інститутами і відносинами.

Основою ідентичності є своєрідна інтенційна спрямованість індивіда на політичний інститут чи роль. Так відбуваються незворотні зміни і в структурі політичної ідентичності, коли не просто змінюється якість об'єкта інтерналізації (політичного інституту чи ролі), а й ставиться під сумнів сама необхідність інтерналізації в принципі, що є наслідком індивідуалізації, з одного боку, та негативної глобалізації – з іншого, що вже не дозволяють здійснити повноцінну реіфікацію інститутів у свідомості.

Отже, у світі спостерігається якісно нова тенденція в політичному відчуженні, що походить саме від «неелітарної» частини суспільства. Сутністю цього феномену є відчуження від політичного як такого. Серед основних причин – зміна ролі держави, адже протягом попередніх століть політичне фактично

ототожнювалось зі сферою національної держави, а політична ідентичність головно вибудовувалась на основі інтерналізації політичної реальності, що мала чіткі національно-державні межі. Проте в сучасному світі держава поступається власними позиціями іншим акторам міжнародних відносин. Серед чинників – послаблення національної держави та розмивання її суверенітету:

- дедалі помітніша роль транснаціональних корпорацій (далі – ТНК) і транснаціональних мереж у міжнародних відносинах, які з часом можуть стати повноправними членами міжнародних організацій; відповідно, корпоративна ідентичність посилюється і конкурує з політичною ідентичністю;

- щораз більший обсяг претензій на владу та регулювання економічних і політичних процесів, що висуваються міжнародними інститутами;

- прогресуючий мультикультуралізм сучасних держав ставить під сумнів поняття домінантної національної культури, більше того, сам «мультикультуралізм» як гібридна форма культури стає панівним;

- неконтрольованість світових інформаційних потоків [59].

Отож, ці чинники є проявами явища глобалізації, основною рисою якої є корінна трансформація просторовості соціальної реальності, так зване «ущільнення мереж світових зв'язків» (Е. Гіденс) [41]. Важливо, що соціальна реальність перестає бути локальною, територіально обмеженою і перетворюється на певний комунікативний гіперпростір, що функціонує за допомогою сучасних засобів зв'язку, насамперед мережі Інтернет. Інформація стає основним ресурсом влади (особливо це пов'язано з посиленням впливу комунікативних мереж), вона трансформується у спільний знаменник таких класичних ресурсів влади, як «сила» і «багатство», проте, на відміну від них, володіє принципово невичерпним та неієрархічним характером, що й провокує зміну характеру розподілу знань. Знання стає обширнішим та плинним. Пропускна здатність інформаційних потоків визначає успішність будь-якої форми влади.

Особливості розмивання суверенітету демонструє модель М. Кастельса, в якій державний суверенітет містить три складові – економічний, військовий та

культурний «суверенітети». Якщо держава не опирається на здатність ефективно захищати власну територію (і ззовні, і зсередини), ефективно вести господарство і мобілізувати достатньо культурних ресурсів, щоб підтримати власну ідентичність і самобутність, то можемо констатувати неможливість реалізації її суверенітету. Під впливом глобалізації держава спочатку втрачає економічну суверенність, через що уряди уже не здатні вести господарство, керуючись лише інтересами населення. Держави ніби стають уповноваженими тих сил, які вони не можуть контролювати політично. Виходить, що через такі зміни національних економік глобальні фінансові ринки нав'язують свої закони. Якщо ж економічний базис є залежним від недержавної сили, то можна говорити про певну залежність усієї держави. Це зумовило вихід з-під державного контролю культурної сфери, а пізніше й військової. Під впливом глобальних процесів, з одного боку, посилюються факти, що об'єктивно зменшують функціональність суверенітету, а з іншого – більшість країн добровільно і свідомо рухаються в бік його обмеження [14, с. 86–87].

Через послаблення національної держави та розвитку інформаційних мереж особиста автономія людини тотально зросла. Такому розширенню відповідає прогресуюча децентралізація і розширення компаній, своєрідна деколонізація корпорацій в демасифікованому суспільстві, а також розмивання масових суспільно-політичних рухів на користь різноманітних локальних тимчасових фрагментів електорату, що мають на меті конкретні й короткотривалі цілі. Замість чітко стратифікованого суспільства, в якому декілька частин об'єднуються для формування більшості, ми маємо справу з конфігуративним суспільством, де виокремлюються тисячі меншин з короткотривалою діяльністю (у більшості випадків).

Впливи держави на сферу індивідуальної автономії стають мінімальними через втрату контролю над передумовами її розвитку – комунікативними потоками і пов'язаними з ними економічними чинниками. Через технічний прогрес й уже сформовані правила індивідуальна автономія стає самодостатньою, оминаючи політичний вимір. Тобто структура політичної

ідентичності руйнується через відсутність політичної автономії. Фактично, домінантним інститутом політичної реальності часів модерну була держава і стійка політична ідентичність вибудовувалась на основі її інтерналізації. Сьогодні її інтерналізація ускладнюється через глобальні впливи і з'являються конкурентні інститути неполітичного характеру, інтерналізуючи які індивід конструює альтернативну ідентичність, оминаючи при цьому політичний вимір. Вплив національної політики на трансформацію світових інститутів різко обмежується. Неможливість контролювати інформаційні потоки і формування різних трансдержавних утворень призвели до того, що людина дедалі більше асоціює себе саме з такими утвореннями, а не власним національним громадянством. Тут варто відзначити, що гібридні ідентичності виникають у процесі адаптації традиціоналістських структур до сучасності. Відповідно, вони можуть стати і джерелом модернізації, і джерелом регресу й дезорганізації спільноти.

З іншого боку, світ, що постійно ускладнюється, і розширений потік рішень приводять до кризи представницької демократії та дискредитації традиційних політичних еліт, котрі вже не в стані інтегрувати різновекторні групи, об'єднані різноманітними стильовими спільнотами. Зважаючи на ці обставини, влада не передається, вона є хаотичною і в кожний окремий момент нікому не відомо, хто має реальні повноваження (на відміну від номінальних), а головне – як довго ці повноваження існуватимуть. У такій своєрідній напіванархії індивіди стають озлоблено цинічними і до своїх «представників», і взагалі до можливості бути кимось «представленим». Тут маємо справу з так званим феноменом ресентименту. За Г. Шелером, ресентимент характеризується двома принциповими ознаками – почуттям безсилля й озлобленості, гальмування і перенесення відповідної реакції на інший час. Ціннісний ресентимент блокує механізми інтерналізації інститутів політичної реальності та конструювання на цій основі політичної ідентичності (див. [59]).

Ціннісний ресентимент постає як нездатність індивіда активно реагувати на несправедливість, пригальмовування реакції та перенесення її з конкретного

об'єкта на його ціннісні характеристики (відповідно, негачії підлягають підтримувальні їх соціальні і політичні інститути). Характерно, що стан ціннісного ресентименту є одночасно супутньою ознакою і наслідком негативної глобалізації – розмивання державного суверенітету, вибіркового та непропорційного розвитку ринків і капіталу, загрози тероризму, погіршення стану навколишнього середовища тощо. Знову спостерігаємо незворотні руйнівні зміни в структурі політичної ідентичності, адже саме у стані ціннісного ресентименту всі види відчуження переплітаються в єдиний елемент: екзистенційне відчуження викликає ціннісну негачію, а разом з нею і політичне відчуження, що руйнує структуру політичної ідентичності. Парадоксально, що найбільший потенціал ресентименту міститься в демократичному принципі рівності – коли з'являється можливість зрівнювати себе з іншими. Стимулювання конкуренції в усіх сферах життя орієнтує людину на дії, що розгортаються на тлі постійного порівняння себе з іншим. Така постійна орієнтація на порівняння породжує відчуження індивіда від самого себе, залишаючи актуальними лише співвідносні з іншим можливості буття [108].

Отож, політичне відчуження нового зразка є одним з наслідків кризи демократії, що лежить головно не в зовнішніх впливах, через «замахи на свободу та рівність», а в суперечності й некогерентності її структури та структури сучасного суспільства. Проблемність втілення повноцінної ідеї демократії на сучасному етапі виходить насамперед з неможливості повної реалізації принципу свободи, що є невід'ємною складовою цієї ідеї. Адже для постмодерного суспільства характерна можливість «купівлі» індивідуальності (головного засобу вираження свободи), що й перетворюється на пряму дію несвободи [15; 98]. Цю кризу можемо спостерігати на прикладах неефективності і нездатності урядів самотужки забезпечити добробут, стабільність та безпеку громадян.

Важливо врахувати такий аспект, як технологізація суспільно-політичних рішень, що приймаються глобалізованою елітою та вимагають високого професіоналізму. Таке явище усуває громадян від процесу ухвалення рішень і,

відповідно, суперечить демократичному принципу більшості. Поступова професіоналізація політичної і загалом публічної сфери загострює приховану протягом ХХ ст. суперечність між демократичним та елітарним принципами політики.

Гостро для демократії в умовах глобалізації стоїть проблема «капіталізму без праці» та «капіталізму без податків», що є наслідком існування постіндустріальних суспільств і характеризується постійним зменшенням витрат праці на виробництво і, відповідно, збільшенням безробіття або ж поширенням феномену тимчасової зайнятості, що не гарантують політичних і громадянських свобод. «Щоб наповнити життя політичними свободами, громадяни повинні тим чи іншим способом заробляти собі на життя. Праця завжди лежала не лише в основі особистого, але й політичного існування, ...політичної свободи не буває без матеріальної безпеки... а відповідно не буває і демократії», – стверджує У. Бек. Окремий аспект кризи демократії та проблеми політичного відчуження становить криза традиційних колективних форм самоорганізації [22, с. 72]. Ми уже розглянули детально сутність індивідуалізації в попередньому розділі. Тому відзначимо, що означений процес приводить до зростання індивідуальної автономії сучасної людини, фрагментації її соціально-економічної поведінки (зумовленої ускладненням сучасного суспільства), проблеми адаптації індивідів до умов невизначеності та швидкозмінності реальності, послаблення та розпаду соціальних зв'язків між особою та суспільством і його інститутами групових інтересів. З одного боку, індивідуалізація сучасних суспільств підживлюється безсиллям суспільних структур та інститутів, зокрема представницьких, з іншого – нездатністю громадян співвіднести особисті і громадські інтереси, усвідомлювати зв'язок між ними. Індивідуалізм підриває механізми представницької парламентської демократії, які можуть ефективно функціонувати на основі організованих групових інтересів та інститутів, що створюються для їхнього представництва, а також співвіднесення з ними індивідуальних інтересів громадян, розуміння цінності політичної участі, громадянської активності та відповідальності.

Знаковим у площині політичного відчуження є питання безпеки. Базуючись на міцному екзистенційному фундаменті – людських страхах – безпекова політика породжує низку технологій, що сприяють імітуванню реалізації політичного інтересу громадян, а відповідно, і їх залученості. Відзначимо, що сучасна людина не здатна оцінити потенціал ризику, опираючись лише на власний досвід. Через тиск інформаційного простору індивідові залишається лише вірити посадовцям та експертам, думку яких він не здатний цілком верифікувати. У публічному просторі існує стійка тенденція применшення реальних ризиків та перебільшення міфічних (так звана сек'юритизація безпеки). Вона демонструє, що влада не сидить склавши руки, а розв'язує проблеми, пов'язані з ризиком (безвідносно до того, наскільки виправданою є констатація такої ситуації як ризикової). Така активність є своєрідним ефектом показової вистави [16, с. 28–34]. Стимулювання страху нових і незрозумілих ризиків є чинником накопичення політичного капіталу.

Сучасний політичний процес і на глобальному, і на державному рівні протікає на тлі інтенсифікації міграційних процесів у ситуації уніфікації світового соціально-економічного, культурного, політичного просторів. Політична ідентичність мігрантів (особливо трудових) є найбільш нестійкою, оскільки ця категорія населення найчастіше через процеси ресоціалізації (іноді альтернації) яскраво демонструє динаміку політичного відчуження.

У цьому контексті потрібно окремо наголосити на значенні ступеня соціалізації мігрантів, що прямо впливає на цілісність ідентичності (тобто коли інститути політичної реальності інтерналізуються повною мірою, без значної асиметрії об'єктивної і суб'єктивної реальностей). Загалом Д. Акімов виділяє кілька типів такої соціалізації, що залежить від рівня адаптації мігрантів до місцевих громад та ринків праці [2, с. 14]. Перший тип – повна асиміляція, тобто абсолютно успішна інтерналізація нової соціальної і політичної реальності з мінімальною асиметрією (такий тип адаптації зазвичай супроводжується отриманням повноцінного громадянства нової держави). Другий тип – «зустрічна соціалізація». Це явище спостерігається на місцях, де присутня

значна кількість мігрантів, внаслідок чого формуються взаємоприйнятні норми поведінки, цінності, що негласно визнаються. З нашого погляду, в такому контексті конструюється «паралельна» соціальна реальність мігрантів, що синтезує чинні інститути та «імпортовані» мігрантами. Що ж до політичної реальності, то в таких умовах нам не видається можливим її повноцінне конструювання, з процесами екстерналізації, об'єктивації та подальшої успішної інтерналізації індивідом. Механізми реіфікації цієї реальності будуть досить слабкими. Причиною цього є процес ресоціалізації (в окремих випадках альтернації), що знижують здатність до ефективної інтерналізації, а з іншого боку, не існує ефективного нормативного компонента щодо об'єктивації цієї синтезованої політичної реальності. Третій тип адаптації – локалізація в умовах «застрягання» в анклавних ринках праці, що зазвичай стримує реальну соціалізацію і накопичує негативне поле стосовно мігрантів. Такий порядок провокує постійні конфлікти між мігрантами і населенням цього регіону. Саме в цьому випадку найяскравіше простежується повне політичне відчуження. Ресоціалізації щодо нової соціальної реальності не відбувається, це відкидає бодай часткову інтерналізацію інституційного компонента уже наявної (на конкретній території) політичної реальності, адже вона є абсолютно не зрозумілою і закритою, а конструювання паралельної політичної реальності на основі реіфікованих інститутів у «своєй» політичній реальності (наприклад, у рамках свого громадянства) нам також видається маловірогідним, оскільки явні суперечності, пов'язані із входженням у буденну реальність, унеможливають ефективну екстерналізацію та об'єктивацію цієї «нової» паралельної політичної реальності. Тобто індивід є абсолютно відчуженим від будь-якої політичної реальності.

Беручи до уваги такі наслідки, спробуємо оцінити глибину політичного відчуження з позицій явища трудової міграції, адже в найзагальнішому варіанті політичне відчуження постає як відсторонення частини свідомих громадян від дійсних процесів формування і функціонування влади, а також можливості її контролювати. Такий порядок речей у чистому вигляді демонструє феномен трудової міграції (зокрема і в Україні).

Особливості політичного відчуження трудових мігрантів (зокрема з позицій соціального конструктивізму) варто розглядати в термінах концепції «культурного шоку». Саме поняття в науковий обіг увів М. Оберг на позначення стану тривоги, що виникає в силу кардинальних змін оточення, внаслідок чого втрачається уявлення «як поводитися» [86, с. 33]. Досвід переживання «культурного шоку» в індивідів є різноманітним. Одним з головних індикаторів такого стану є емоційна дезорієнтація, що коливається від почуття тривоги до неконтрольованої розлюченості, відчуття ностальгічної ідеалізації минулих подій та повної залежності в нових обставинах. Н. Адлер у власному обґрунтуванні явища розглядає п'ять стадій «культурного шоку»: 1) початковий контакт; 2) руйнування старих звичних сигналів (дезінтеграція); 3) поява нових сигналів (реінтеграція); 4) формування нового уявлення про власну особистість; 5) можливість існування у двох культурах [45].

Проходження цього процесу в контексті явища міграції зазвичай відбувається на четвертій стадії, що набуває характеру відчуження. Найбільше нас цікавить саме друга стадія, що пов'язана з дезінтеграцією попередньої системи знайомих орієнтирів. Отже, на цій стадії особа, що виїхала за кордон, відчувається «збитою з пантелику» і пригніченою абсолютно невиразними вимогами нової суспільної системи. Це, власне, момент, коли не спрацьовує «поведінковий автоматизм» попереднього досвіду, тому індивід починає конструювати власну експериментальну буденну реальність, що приведе (або ж не приведе) до наближеного варіанта власної буденної реальності, до стандартів тієї соціокультурної системи, в яку він прагне інтегруватись. Під час такого конструювання відбувається криза ідентичності (культурної, політичної, екзистенційної) та витіснення звичного осмислення життєвого простору, побудова нового соціокультурного поля й осмислення свого місця в ньому. Отож, трудова міграція виникає як критика, вираження невдоволеності в ситуації, коли реальний побут не пропонує адекватних способів пристосування до уже наявних чи нових умов [29, с. 15].

Успішність експериментальної буденної реальності мігранта вимагає сміливої екстраполяції, іноді навіть повної відмови від минулого досвіду, спонтанного і переважно інтуїтивного вибору лінії поведінки.

Міграція одночасно є каналом імпорту та експорту досвіду інших соціокультурних систем, при цьому не зважаючи на його позитивний чи негативний характер та можливості актуалізації. В процесі створення експериментальної буденності неминучою є деформація свідомості мігранта, насамперед витіснення «зайвих» компонентів.

Причому свідомість індивіда, що стає трудовим мігрантом, є амбівалентною: з одного боку, він прагне розірвати зв'язки з наявною реальністю в межах національної держави, проте постійно «спокушається» її безпекою, порядком і спокоєм. На такому тлі розгортається дилема мігранта, що творить власну експериментальну буденну дійсність, виходячи переважно із ситуації, а не набутих попередньо знань. Відповідно, у цей механізм фактично не вписуються розвинена політична свідомість, високий рівень політичної культури та політичної участі (що передбачена, хоч і з великими застереженнями, національним законодавством, наприклад, у формі закордонних виборчих дільниць), політична сфера в принципі припиняє існування у свідомості такого індивіда [32].

Отже, реальність трудових мігрантів починає функціонувати за іншими законами, що нав'язані ззовні та відмінні від національної реальності. Їх соціокультурний дуалізм визначається якісно відмінними системами цінностей, що протистоять, а іноді й заперечують одна одну. Відповідно, проводиться жорстка ревізія усього попереднього ціннісного арсеналу, а отже, кардинальним змінам підлягає майже все – сприйняття часу, стиль життя та зміна його оцінки, сфера і форми праці, налагоджуються нові соціальні зв'язки та переглядається комунікативний досвід.

Коли ж знання здобувають безпосередньо під час взаємодії, вони набувають асоціативного характеру і зазвичай є синкретичними і дифузними. У таких конструктах нова інформація інтегрується у знання, що вже існує з

великими зусиллями, витісняючи його. Саме так характеризується експериментальна буденна реальність мігранта. Такі моменти є одночасно і проявами, і наслідками політичного відчуження, враховуючи при цьому рівень суб'єктивної образи на державу, що змушує виїжджати за кордон.

Отже, в політичній реальності під впливом тенденцій глобалізованого світу назрівають деструктивні процеси щодо об'єктивації та легітимації базових інститутів – держави, демократії, на основі інтерналізації яких вибудовувалась стійка політична ідентичність (наприклад, в епоху модерну). Нові механізми інтерналізації соціальної реальності, пов'язані з реалізацією програми «стилю життя» та тотальним розширенням приватної автономії, взагалі оминають політичну реальність як таку, що провокує розвиток політичного відчуження. Проте без інтерналізації інститутів політичної реальності реальне конструювання політичної ідентичності є неможливим.

Проблеми політичного відчуження зумовлені дисбалансом між усе ще масовою демократичною політичною системою (вибори, «масові» політичні рухи) і уже не масовим, а дедалі дискретнішим суспільством. Породжені глобалізацією такі тенденції, як індивідуалізм, плюралізм стилів життя і переконань, соціальна і політична мобільність суб'єктів (котрі майже не приймають звичних форм), зумовлюють несприйняття політичної сфери як важливого механізму для закріплення індивідуального буття-у-світі. Серед основних причин: послаблення ролі держави внаслідок розмивання суверенітету, вплив кризи ідентичності, прогресуючий мультикультуралізм та неконтрольовані інформаційні потоки. У фундаменті сучасної держави відбулося своєрідне роздвоєння – чимала частка влади відійшла до політично некерованого глобального простору, проте політика – спроможність задавати мету і напрям руху – не здатна дієво функціонувати на планетарному рівні і, як і раніше, залишається територіально локальною. Брак влади призводить до того, що наявні політичні інституції, їхні ініціативи стають дедалі менше пов'язаними із життєвими проблемами громадян національних держав. Отже, роз'єднання влади і політики в рамках державного утворення призводить до контрактації

щоразу більшого обсягу в ринкової сили, приватної ініціативи або індивідуальної опіки. Власне, такий стан є прямим наслідком політичного відчуження, адже яскраво демонструє неможливість існування політичної автономії на глобальному рівні, де автор політичного рішення є нечітким (переважно анонімним), а хоч якийсь вплив адресата на нього – повністю відкидається об'єктивними обставинами роз'єднаності в часі і просторі. Додатково такі обставини унеможливили повноцінну реіфікацію інститутів у свідомості індивіда, що призводить до руйнування структури його політичної ідентичності.

Отже, у національній державі з'являються впливові конкуренти в боротьбі за право будувати політичну ідентичність – мережеві спільноти, транснаціональний корпоративний бізнес, діаспоральні світи та наднаціональні структури.

4.2 Глобалістський та антиглобалістський проекти реконструювання політичної ідентичності індивіда

Індивідуалізація, розмивання суверенітету національної держави в комплексі з кризою демократії – основні причини політичного відчуження громадян. Одночасно сфера політичної публічності необхідна, оскільки лише в ній є можливість формування комплексу універсалістських цінностей, що відрізняться від будь-якого горизонту індивідуальних. Цей комплекс є ефективним для запобігання розпаду світу, що «сповзає» у гоббсівський стан «війни всіх проти всіх» з тією лише відмінністю, що тепер ця війна розгоратиметься не між індивідами чи державами, а між транснаціональними спільнотами. Відзначимо, що ми розглядаємо політичне відчуження як процес руйнування політичної ідентичності, коли індивід свідомо уникає входження (вторинної соціалізації) в політичну реальність та не інтерналізує ніяк її інститутів.

Відповідно, можна вирізнити і дві головні стратегії боротьби з політичним відчуженням у глобалізованому світі – глобалістський та антиглобалістський проекти. Ми визначаємо їх проектами реконструкції ідентичності (полярного до

відчуження феномену). Говорячи про будь-який проект реконструкції ідентичності, ми головню звертаємо увагу на властивості розробленої в рамках проектів соціально-політичної реальності, принципи її екстерналізації та об'єктивації, що в підсумку дають змогу індивідові успішно інтерналізувати її, вибудовуючи на цій основі політичну ідентичність. Адже криза ідентичності, з нашого погляду, передовсім пов'язана з різними впливами глобальних сил на структуру соціальної і політичної реальності, їхні інститути і процеси об'єктивації, що в підсумку і призводить до суперечностей у механізмах вторинної соціалізації, інтерналізації та конструювання політичної ідентичності індивідом.

Глобалістський проект базується на переконанні, що глобальному комунікативному, економічному і технологічному світу мають відповідати (а іноді і протистояти) глобальні політичні інститути, які використовуватимуть сучасні засоби комунікації, сприятимуть економічній інтеграції, а також контролюватимуть технологічний прогрес.

Такий план розвитку політичних інститутів має на меті, з одного боку, делегування частини повноважень національних держав новим наднаціональним інститутам, а з іншого – формування у громадян нової ідентичності, наприклад, європейця чи громадянина демократичної держави загалом. Отже, політика долає свій локально-національний характер і має змогу адекватно вписатися в сучасні міжнародні тенденції, спровоковані глобалізацією. Глобальні політичні інститути встановлюють певний контроль над інформаційними потоками, виробляють ефективніші форми ухвалення рішень і регламентують функціонування політичної влади. Отож, участь у політиці знову стає актуальною й ефективною [59].

Актуальною віхою в питанні функціонування глобальних політичних інститутів та їх інтерналізації індивідами є дискусії щодо загальноєвропейської ідентичності. Важливо наголосити, що дослідницьке зацікавлення цією проблемою пройшло розвиток від базових чинників формування такого типу ідентичності і до глибокої критики самої можливості існування феномену.

Р. Швед відзначає: «Багато дослідників, котрі розглядають реальність Європи, як континенту й простору культурної та політичної спільноти, як безсумнівний факт, водночас вважають, що європейська ідентичність є фікцією» [75, с. 22].

Н. Пелагеша відзначає, що ідея Європи концептуалізується через ідентичність. Тобто йдеться про можливість формування і збереження регіональної ідентичності в умовах «космополітизації Європи». Спершу спробуємо оцінити саму ідею космополітичної Європи, яку Дж. Деланті ототожнює з ідеєю глобалізованої Європи, що відіграє важливу роль у світі, репрезентовану Європейським Союзом. У цьому контексті можна згадати італійського дослідника Д. Арчібугі, що позиціонує Європейський Союз як «лабораторію космополітичної демократії» [117, с. 66].

Саме німецький дослідник У. Бек запропонував концепцію космополітичної Європи як проект творення європейського соціокультурного та політичного простору, тобто конструювання єдиної і цілісної соціальної та політичної реальності на теренах цілої Європи [20, с. 36]. Ідею космополітизації науковець розглядає як «внутрішню глобалізацію», що здійснюється всередині національних спільнот. Зазначимо, що У. Бек у розрізі космополітичної стратегії акцентує одразу та двох вимірах – зовнішньому, що формується через вплив глобальних інтеграційних процесів, та внутрішньому, що безпосередньо пов'язаний з ідентичністю (загалом із суб'єктивною реальністю індивіда), що сформована внаслідок інтерналізації вказаних вище глобальних інститутів. Тобто окремий наголос ставиться і на мікрорівні (життеустрій, форми діяльності суспільних інститутів – шкіл, районів проживання), і на макрорівні (глобальний ринок, міжнародні політичні інститути). З погляду дослідника, конструювання сучасної європейської ідентичності має відбуватися на ґрунті космополітизації, що неминуче рефлексує на процеси глобалізованого світу.

На думку У. Ханнерца, космополітизм – це своєрідне ставлення до плюралізму, до співіснування культур в індивідуальному досвіді. Космополітизм є орієнтацією, прагненням прийняти Іншого. Це своєрідна інтелектуальна та естетична відкритість дивергентному глобальному досвіду [155].

Отже, космополітизм – динамічна стратегія розвитку в умовах глобалізованого світу (після комунізму і неолібералізму). Сутністю цієї ідеї є заперечення існування людства, як поліетнічної та багатонаціональної цілості, й перетворення його на взаємодію та співіснування численних ідентичностей (невиразно одноманітного характеру). Тож людство вступає у процес формування єдиної планетарної організації, в якому окремі народи і країни більше не мають статусу автономних одиниць, водночас розмивається соціально-групова ідентичність, втрачається визначеність, сталість.

З позиції Г. Міненкова, космополітизм у сучасному фрагментованому світі претендує на роль основи для узгодження різноманітних ідентичностей через глибинне розкриття принципу рівності. У цьому контексті він відзначає, що сучасне суспільство не можливо адекватно оцінити з національного чи локального погляду, потрібен глобальний підхід. Очевидно, що це вимагає й іншого погляду на практику конструювання ідентичності, розуміння того, як індивід визначає свою належність до такого суспільства і чи можливе подібне самовизначення взагалі.

Дослідник наголошує, що на відміну від традиційних космополітична ідентичність акцентує не на відмінності (не заперечуючи її), а на способах взаємодії відмінностей – «принцип не виключення, а включення», що є своєрідною новою культурою співіснування. Отож, космополітична ідентичність розглядається в ключі глобального ствердження прав людини. Сучасний космополіт акцентує на моральному вимірі соціальних і політичних відношень, апелюючи до принципу індивідуальності. У такому контексті важливу роль відіграє рефлексивність космополітичної свідомості, адже вона завжди звертає увагу на «інше», порівнюючи із «власним», змінюючи «своє» під впливом такого порівняння [105].

Знаковою рисою європейського проекту У. Бек вважає «радикальну відкритість» з огляду на посилення транснаціональних зв'язків і забор'язань. Він зазначає, що в умовах XXI ст. більше не існує закритого простору – Європа стає

відкритою мережею з рухливими кордонами, де все зовнішнє вже існує зсередини [20, с. 48].

Науковець вказує на складність і суперечливість витворення космополітичної Європи, що передбачає перманентне переоцінювання свого шляху. Спостерігається своєрідна діалектика, в контексті якої космополітична Європа – як нова соціальна реальність, що тільки екстерналізується та об'єктивується (тобто перебуває на шляху свого становлення) – пориває з власною історією, водночас підживлюючись нею, самокритично експериментує. Ми називаємо це свідомою колективною екстерналізацією та об'єктивацією Європи, коли обговоренню підлягають принципи, кордони й основоположні ідеї політики суспільства. У. Бек зазначає, що космополітична Європа може реалізуватись лише через заперечення, тобто шляхом радикальної самокритики сучасних уявлень про політику й державу. На його думку, «...глобальні ризики ставлять під питання виживання людства, отже, відкривають глобальні можливості дії... Сторіччя, в якому сама планета піддає себе ризику, стане як ніколи раніше сторіччям єдності світу» [20, с. 52]. Науковець виступає за альтернативний варіант глобального розвитку суспільства. Він відстоює концепцію транснаціональної держави, вказує на взаємозв'язок транснаціональної політики, транснаціонального капіталу, транснаціональної організації громадян, космополітичного демократичного права. Соціолог прагне описати мережі влади, простору влади, в межах яких формує розуміння і реалізовує власну свободу транснаціональний громадянин.

Як відзначає У. Бек космополітизація переживається та усвідомлюється як триєдина: криза навколишнього середовища, криза політичної організації суспільства та криза раціональності і контролю [20, с. 56]. Космополітизація виникає з визнанням власної включеності в систему глобальних ризиків, а також потенційної можливості стати жертвою цієї системи. У соціальних науках та теорії культури глобалізація зазвичай визначається в термінах «часово-просторової компресії», «детериторизації», «денаціоналізації». Часовий вимір космополітичної кризи демонструє, що людство рефлексує щодо спільного

(колективного) майбутнього, яке протистоїть національній пам'яті минулого. Визначення і конструювання колективності організації в космополітичних суспільствах пов'язані з визначенням і конструюванням спільного колективного майбутнього. Саме майбутнє у своєму кризовому і загрозовому варіанті «інтегрує» епоху «другого» модерну. Адже не існує спогадів щодо глобального минулого, проте існують уявлення щодо глобального майбутнього.

Відповідно, космополітична криза, окрім зазначених вище трьох кризових елементів, також полягає у глибокому протиріччі між усвідомленням спільного майбутнього та відсутністю адекватних форм інституціоналізованої діяльності – відчуття ворожості до майбутнього, через постійну апеляцію до минулого.

У концепції космополітизму як моделі глобального співтовариства ключова роль відводиться правам людини та демократичним інститутам, що забезпечують їх реалізацію. Тобто права людини одночасно виступають об'єктивацією і першого, і другого порядку нової європейської реальності (тобто одночасно є потужним інститутом цієї реальності та легітимізують її).

Отже, основою космополітизму виступає концепція прав людини, що ефективно підтримує ідентичність громадян світу. Космополітизм заперечує те, що форми солідарності концептуально пов'язані лише з національною державою, і звертається до постнаціональної, транснаціональної чи глобальної демократії (Ю. Габермас). Ядром космополітичного бачення демократії є право, як вираження нової транснаціональної структури політичної дії, яке є керівним принципом космополітичної спільноти. Як відзначає Д. Хелд, космополітизм підводить до необхідності працювати над встановленням міжнародної спільноти демократичних держав, що підтримують міжнародне публічне право в межах і поза своїми кордонами [185].

У. Бек, спростовуючи аргументи критиків різного спрямування, стверджує, що ідея прав людини приваблива тим, що носіями є індивіди, а не колективні суб'єкти (нація чи держава) [20, с. 67]. Права людини в нових умовах передують міжнародному праву. На його думку, міжнародне право орієнтоване безпосередньо на індивідів, вважаючи тим світове співтовариство індивідів

юридично обов'язковим. Спираючись на права людини, з одного боку, та небезпеки суспільства ризику – з іншого, можна прийти до глобального громадянського суспільства, тобто права людини та глобальні ризики виступають потужними інтеграторами політичної реальності глобального рівня.

«Вимоги щодо дотримання прав людини висувають не тільки неурядові організації, а й групи держав, які активно захищають права людини і прагнуть за межами своїх кордонів впливати на співвідношення між авторитетом і легітимацією влади всередині інших держав» [75, с. 24]. Отже, режим дотримання прав людини, з одного боку, та глобальні небезпеки суспільства ризику – з іншого, перетворюють роздроблений на національні держави світ на позбавлений кордонів глобальний владний простір – «всесвітньої внутрішньої політики».

Важливо відзначити, що У. Бек не просто будує теоретичну модель космополітизму, а демонструє можливі варіанти її реалізації, виділяючи «хибний» та «істинний» космополітизм. Він вказує на те, що «хибним» космополітизмом виявляється політика США, де наявні спроби відродити імперський дискурс. З іншого боку, до «істинного космополітизму» ближче позиція ЄС, де проводиться політика «реалізації прав людини» в сенсі обов'язкової відповідності міжнародних відносин міжнародним правовим актам, що поступово змінює параметри внутрішньої політики держав [21, с. 14].

С. Гантінгтон, акцентуючи на глобальній кризі ідентичності й появі нових її вимірів, зазначає, що найчіткіше виникнення нової, «наднаціональної», ідентичності увиразнилось у Європі, при цьому воно сприяло подальшому звуженню ідентичності в багатьох європейських народів: шотландці дедалі рідше ототожнюють себе з Британією, однак охоче зараховують себе до європейців – ідентичність шотландська виростає з ідентичності європейської [75, с. 27].

Європейський Союз сьогодні як основа нової європейської соціальної реальності вирізняється полікультурним характером, будучи симбіозом традицій, вірувань, світоглядів, форм життєвого досвіду, що перетинаються і

співіснують у його межах. Ядром інституційної структури цієї нової реальності, або радше тією спільністю, на основі якої конструюється нова політична реальність, є спадщина римського права, християнська етика, ренесансний гуманізм та індивідуалізм, просвітницький раціоналізм та наука, мистецький класицизм і романтизм, а передусім – традиції громадянських прав і демократії, що виникають у різні періоди. Саме ці аспекти створюють спільну європейську спадщину та простір, що долає національні кордони і пов'язує між собою різні соціальні, політичні і культурні реальності. За словами Е. Сміта, така незапланована «єдність у розмаїтті», така приємна офіційним прихильникам європейства, – це суміш культурних принципів, форм і традицій, культурна спадщина, що створює чуття близькості між народами Європи» [129, с. 193].

Щодо слабких сторін конструювання європейської соціальної та політичної реальностей, то треба відзначити наявність проблем з легітимаційним комплексом інститутів нової реальності. Уже згадуваний Е. Сміт висловлює сумнів щодо існування «хоч якихось спільних загальноєвропейських міфів і символів, які мали б значення й силу для жителів Європейського континенту і могли б прислужитися їхньому об'єднанню», підкреслюючи, що на теренах Європи існує занадто багато лакун, зон відкидання (заперечення) та нерозуміння. При цьому дослідник акцентує, що найпотужніші «міфосимвольні комплекси» на Європейському континенті набагато більше національні за походженням і контекстом, ніж загальноєвропейські...» [130, с. 181]. «Без спільних спогадів і значень, без усіх зрозумілих символів і міфів, без святинь, церемоній та монументів, за винятком нагадувань про голокості й війни, хто почуватиметься європейцем у глибині свого єства, хто добровільно пожертвує собою заради настільки абстрактного ідеалу? Коротше кажучи, хто помре заради Європи?» [129, с. 194]. Тобто певна уніфікація легітимацій та, зрештою, побудова символічного універсуму (спільної історії, міфології, традицій – як це відбувається у випадку конструювання національної ідентичності) видається неможливою. Отже, поява єдиної європейської ідентичності, що набуває подібної до національної форми, є надзвичайно проблематичною і в межах теорії

малоймовірною. Проте потужні політичні, соціальні та економічні інститути все ж об'єктивуються та інтерналізуються у свідомість індивідів – громадян ЄС, створюючи необхідні умови для конструювання політичної ідентичності наднаціонального характеру (через посилення інтеграційних процесів та трансформацію ЄС з об'єднання держав на наднаціональне утворення).

Формування космополітичної Європи та європейської ідентичності є багатовимірним і надзвичайно складним процесом, враховуючи еволюцію етнічних, соціокультурних, політичних та інших образів. Безумовно, трансформація територіально-політичних систем під впливом чинників глобального характеру прискорює процеси соціокультурного осмислення і формування ідентифікаційних чинників. В умовах переосмислення категорій «держава» та «громадянство» традиційні компоненти національної ідентичності стають слабшими, а європейська спільнота прямує шляхом перетворення на космополітичне суспільство зі спільним європейським громадянством.

Основним недоліком глобалістського проекту є неврахування низки принципових моментів, адже сам факт створення нових міжнародно-представницьких інститутів на основі уже чинних може призвести до повного політичного відчуження. Як наслідок, між громадянином та органом, що ухвалює рішення, встановлюється більше представницьких ланок і зворотній зв'язок ще більше ускладнюється. Яскравим підтвердженням є те, що, враховуючи сучасну структурну строкатість європейського суспільства і різноманіття його інтересів, питання в тому, хто представляє його в Європарламенті, а тим паче в уряді стає більш ніж актуальним. Важливо врахувати, що створення наднаціональних інститутів має спиратися на впровадження нових форм участі громадян у політичному житті, враховуючи електронні плебісцити, надання великих повноважень місцевій владі та голосування випадковою вибіркою. Без застосування таких форм участі політичне відчуження тільки поглибитися. Гіпотетично допускаючи максимально ефективно й оперативне ухвалення рішень подібними наднаціональними структурами, що володіють легітимною владою і можуть приймати загальнообов'язкові рішення, питання про можливість їх

існування та високу ефективність залишається вкрай складним, зважаючи на внутрішню суперечливість самого процесу глобалізації, адже цей феномен, будучи універсализацією каналів комунікації, інтенсифікує процес сегментації та атомізації суспільства.

Перш ніж говорити про антиглобалістський проект реконструкції ідентичності, ще раз наголосимо: глибока суперечливість глобалізації проявляється в тому, що, будучи універсализацією каналів комунікації, вона одночасно інтенсифікує процес сегментації і розсіювання суспільства. Приватна автономія, що конструюється на основі неконтрольованих інституційною владою каналів комунікації, розширюється за межі соціальної реальності, що конструюється в національному просторі. Традиційна для модерної Європи національно забарвлена реальність кожної держави поступається місцем величезній кількості життєвих світів (А. Шюц). Ці життєві світи постають соціальними реальностями, що не обов'язково містять такі інституційні компоненти, як держава, громадянство, не уніфіковані, структуруються не національною мовою і традиційно сформованим запасом знання, а стилями життя, що сформовані за допомогою глобальних комунікацій. Такі соціальні реальності є різноманітними, транснаціональними і недовговічними. Вони характеризуються комплементарністю економічним реаліям, де переважають автономні «центри прибутку», що складають найпотужніші транснаціональні корпорації. Саме до такої диференціації та диверсифікації апелює антиглобалістський проект реконструкції ідентичності. У межах цього проекту вибудовується протилежна (до глобалістського) стратегія розвитку політичних інститутів. Єдина соціальна реальність як життєвий світ, що є традиційно сформованим універсальним горизонтом можливостей, «розсипається» на багато життєвих світів (автономних соціальних реальностей), що рефлексивно і свідомо сформовані та структуровані єдністю стилю життя. Принциповими характеристиками нових соціальних реальностей (життєвих світів) є транснаціональний комунікативний характер та рефлексивність. «Стиль життя» виступає новою екзистенціальною парадигмою, що містить не лише аутентичне

розуміння «Я» (самовідношення), а й автентичність відносин з «Іншим», а також автентичність самоактуалізації в локальних та глобальних соціополітичних контекстах. Трансформація «політики емансипації» в «політику стилів життя» імплікує, з одного боку, необхідність зміщення центру ухвалення основних політичних рішень на місцевий рівень, тобто максимальну децентралізацію влади, а з іншого – можливість артикуляції будь-якої теми в межах принципово необмеженого комунікативного поля. Саме таким «подвійним» способом можна подолати політичне відчуження. У такий спосіб створюються умови для конструювання не єдиної і цілісної соціально-політичної реальності, а їх великої кількості на основі стилів життя, що успішно інтреналізуються включеним індивідом, на основі чого і конструюється політична ідентичність, що відповідає сучасним глобальним трансформаціям [155].

Звичайно, як і попередній проект, ця стратегія має слабкі сторони. Незважаючи на те, що таке зміщення в розумінні політики залишає місце для політичної автономії, при цьому втрачаються принципові механізми розв'язання більшості проблем, пов'язаних з глобальними викликами. У межах антиглобалістської перспективи відкритим залишається питання щодо формування комплексу універсальних політичних цінностей, за допомогою яких здійснювався б легітимний контроль над різноманітними сферами діяльності. Потрібно врахувати і той аспект, що «розсипання» суспільства на локальні групи, що об'єднані стилями життя, здійснюється за допомогою і на тлі всесвітнього «ущільнення комунікативних мереж». Це означає, що питання самоактуалізації індивідів і груп у глобалізованому суспільстві так чи інакше передбачає глобальну політику. Специфічна «політизація самості», а також політизація малих груп (що характерні для «політики стилю життя») спрямовують на глобальний політичний дискурс, до якого можуть вводити різноманітні нові теми. Зауважмо, що без цієї умови політичне відчуження практично не стирається.

Якщо принцип децентралізації влади є достатньо відомим та зрозумілим, то друга частина антиглобалістського проекту подолання політичного

відчуження – можливість артикуляції будь-якої теми в межах принципово не обмеженого комунікативного поля – потребує додаткового пояснення. Передумовою реального існування та головним механізмом функціонування такого комунікативного поля, з нашого погляду, є нові соціальні рухи (антиглобалістський та екологічний). Отже, нові соціальні рухи постають ще одним ефективним механізмом подолання політичного відчуження. Ми розглянемо їх як автономну частину в антиглобалістському проекті подолання політичного відчуження та реконструкції політичної ідентичності. Парадигма нових соціальних рухів виходить з того, що артикуляція громадянами нових потреб та інтересів, пов'язаних з докорінними змінами умов життя (захист навколишнього середовища, тероризм, активність ТНК), та їх прагнення безпосередньо впливати на процес ухвалення рішень у суспільстві обумовили появу нових форм участі, нових колективних акторів, а також нових сфер для реалізації громадських ініціатив. Адже існує проблема кризи традиційних механізмів політичного представництва – насамперед політичних партій, що частково перестали бути легітимною формою представництва інтересів.

На сучасному етапі розвитку суспільства із властивою йому різноманітністю інтересів і тенденцій до індивідуалізації традиційні інститути представництва не відображають інтересів багатьох соціальних груп, не забезпечують широкого доступу громадян до процесу ухвалення політичних рішень. Щораз більшу роль відіграють неінституціональні, стихійні форми участі, пряма дія, до якої залучаються широкі прошарки населення, що раніше не були залученими.

Відмовляючись від звичних конвенційних форм участі – виборів, партійної діяльності, громадяни дедалі частіше використовують методи прямої дії, неконвенційні форми колективної діяльності – петиції, демонстрації, бойкоти тощо. Отже, відбувається заміщення традиційних організацій колективної діяльності новими акторами – соціальними рухами у формі транснаціональних неполітичних мереж, груп, що виникають з приводу конкретної проблеми і використовують стратегії прямої дії. Можемо спостерігати формування нової

моделі сучасної політичної участі, для якої характерні фрагментація (перехід до мережових структур, групова та індивідуальна участь), велика залученість громадян до ухвалення рішень на локальному, національному та глобальному рівнях, поява альтернативних каналів впливу громадян на політичний процес [58].

Так виникають якісно нові колективні актори. Важливо вказати на те, що міжнародний масштаб нових соціальних рухів, що організовані за мережовим принципом, підвищує їх легітимність та функціональність. При цьому не протиставляються принципи прямої участі та представницької демократії, а демократичне правління визначається як складна політична практика, що заохочує форми прямої участі, тим самим роблячи участь більш ефективною та значущою.

Ускладнення політики в епоху пізнього модерну – зміна її характеру, поява нових вимірів (глобального та регіонального), вихід політики за межі інституціонального, електорального поля, зміна функцій і ролі основних політичних інститутів – значно ускладнює питання легітимного представництва індивідів і груп громадян. З'являються нові сфери та форми представництва, що претендують на демократичну легітимність.

Соціальні рухи, відображуючи інтереси громадян і формулюючи їх як вимоги до публічної політики, вступають у відносини з політичними інститутами в просторі публічної сфери, здійснюючи функцію критики і контролю за політичними рішеннями. Отже, вони забезпечують доступ громадян до публічної сфери і стають засобом участі для найслабших і найменш організованих інтересів, роблячи представництво пропорційнішим, що відповідає принципам демократії.

Новим формам колективної активності властиві:

- спрямованість не стільки на трансформацію соціальних структур, скільки на зміну соціальних і культурних цінностей, що визначає нові цілі рухів;
- продукуються великою кількістю нових соціальних спільнот;
- активність спрямована на масову мобілізацію задля зміни цінностей та установок;

– відкидання формалізованих, бюрократичних способів організації, надаючи перевагу гнучкості задля активного залучення нових членів, що сприяє утворенню нових типів колективної організації [98, с. 163–164].

Найширше визначення соціальних рухів виходить з окреслення цього явища як форми колективної дії, що здійснюється позаінституціональними каналами і яка спрямована на оспорювання або на захист наявних владних позицій у сфері політики, культури, економіки. Виділяють п'ять основних концептуальних засад, навколо яких будуються різноманітні визначення нових соціальних рухів: колективна дія; спрямованість цілей або дій на зміну; не інституційний характер колективної дії; певний ступінь організованості; індивідуальна ідентичність.

Для нових соціальних рухів характерна:

- неієрархічність, децентралізація, переважно горизонтальна чи функціональна кооперація компонентів;
- легкість створення та розпаду структурних ланок;
- відкритість мережі для «входу» та «виходу», загальнодоступність ресурсів мережі (інформаційних);
- вторинність форм і структур щодо змісту діяльності;
- інтернаціоналізм, інтеркласовість та інтерідеологізм;
- альтернатива відчуження у всіх його різноманітних проявах;
- організація рухів на засадах вільної, добровільної асоціації, адже рухи не мають чіткої програми, проте лише певні рамкові параметри і являють собою певні союзи, де основою для членства є саме практична участь у діяльності, а не членські внески чи влада;
- самоорганізація та самоврядування як механізми життєздатності руху, що проявляються у формах мережевої будови;
- подолання «фрагментації ідентичностей» та агрегація індивідуальних ідентичностей [145, с. 150–153].

Рухи розглядаються як когнітивні практики, що охоплюють виробництво і відтворення соціокультурних та соціополітичних кодів. У контексті соціального

конструктивізму потрібно вказати на значення поняття «фрейм» для функціонування руху. Ми враховуємо те, що поняття «фрейм» спрямоване на пояснення процесів конструювання колективної ідентичності, проте, з нашого погляду, з певними методологічними застереженнями його можна застосовувати і до принципів конструювання індивідуальної ідентичності, оскільки «фреймінг» та «екстерналізація» є досить близькими за своїм значенням процесами. Д. Сноу визначає фрейми як стратегічні зусилля індивідів щодо конструювання власних схем розуміння світу і самих себе, що легітимують та мотивують колективну дію. Фреймінг – інтерактивний колективний спосіб, за допомогою якого актори надають змісту своїм діям. Конструювання фреймів створює нові цінності, вірування і смисли, що сприяють участі в русі. Отож, фреймінг визначається як процес динамічного символічного конструювання загального бачення зовнішнього (відносно до суспільного руху) світу і ролі самого руху у світі. Як процес фреймінг складається з трьох елементів: діагностичного (інтерпретація ситуації, символічне конструювання конфлікту), прогностичного (механізм вирішення конфлікту), мотиваційного (інтерпретація стимулів, що мотивують до колективної дії).

Саме в процесі цієї трансформації виникають нові типи ідентичності. Адже в межах діяльності нових соціальних рухів формується новий тип дії – «індивідуалізованої» колективної дії, для якої не є обов'язковою **наявність колективної (групової) ідентичності**. Основою ідентичності нових акторів стають спільні ідеали та цінності, а не класовий, соціально-економічний чи інший статус. Отже, індивідуальна ідентичність переважає над колективною, що породжує нові «індивідуалізовані» форми політичної і громадської участі, котрі пов'язані із загальним процесом соціальної індивідуалізації. Колективні дії реалізують на практиці шляхом солідарних дій та мобілізації ресурсів в рамках окремих кампаній, вон спрямовані на вирішення конкретних завдань (захист навколишнього середовища, покращення якості життя та ін.) [145, с. 152].

Наголосимо, що нові соціальні рухи мають мережеву будову. Тенденція останніх десятиліть зводиться до щораз більшої децентралізації системи і

надання філіям, підрозділам, дочірнім елементам можливості автономно організувати власну роботу. В. Хайн вводить концепт СПМ – сегментована поліцефальна (термін прийшов з біології і вживається на означення рослин, що ростуть групами і мають велику кількість «голів») ідеологічна мережа [58]. Відповідно, мережа володіє такими характеристиками, як відкритий інклюзивний характер, гнучкість та поліцентричність.

Діяльність нових соціальних рухів ґрунтується на постійному використанні новітніх комунікативних технологій, що виступають важливим елементом публічної діяльності рухів. Потужним інструментом стає Інтернет, що відіграє роль альтернативного каналу громадської залученості не лише до інформування, тобто існування офіційних сайтів, а й безпосередньої діяльності рухів у форматах віртуальних конференцій, форумів. Варто зазначити, що для екологічного руху характерний більший ступінь формалізованості, що пояснюється його довшою історією порівняно з антиглобалізмом, що виявляється в чітко інституційованих елементах – неурядових міжнародних організаціях, що займаються охороною природи та партій зелених.

Ціннісний вимір нових соціальних рухів характеризується еkleктичністю, адже погляди учасників руху (зокрема антиглобалістського) формувались під впливом різноманітних політичних учень через складність осмислення суперечностей неолібералізму та неможливості об'єднатися у світовому масштабі, зважаючи на таку велику кількість учасників, опираючись на конкретно сформовані, стійкі ідеологічні принципи. Попри більш чіткішу ідеологічну оформленість доктрини екологізму, що базується на засадах біоцентризму, апокаліпсизму, холізму, серед «спільних цінностей» можемо згадати автономію індивіда, демократію участі, рівність статей, справедливе збалансування ресурсоспоживання, встановлення глобальної справедливості та захист прав людини. Така спільність пояснюється також визнанням і загальним переходом до постіндустріальних цінностей у прогресивних суспільствах, що зазвичай і є ініціаторами створення різних структурних ланок руху [28, с. 51].

Кожен з нових соціальних рухів скерує власну діяльність на досягнення головної цілі забезпечення сталого суспільного, культурного, екологічного та господарського розвитку спільнот на планеті. Серед основних завдань антиглобалістського та екологічного рухів спостерігається: боротьба зі злиднями; зміна моделі споживання; збалансування розвитку різних суспільств; введення проблеми розвитку та захисту навколишнього середовища до процесу ухвалення рішень на державному та міждержавному рівнях.

Оскільки сфера політичної публічності є необхідною для нормального функціонування суспільства, розглянуто дві основні стратегії подолання політичного відчуження та реконструкції політичної ідентичності – глобалістську та антиглобалістську. Ці проекти пропонують варіанти конструювання політичної реальності із врахуванням головних тенденцій глобалізованого світу. У пропонованих в проектах політичних реальностей межах функціонують інститути (що відповідають характеру глобальних трансформацій), котрі ефективно інтерналізуються індивідом, на основі чого вибудовується політична ідентичність нового зразка.

Глобалістський проект обґрунтовує необхідність існування глобальних політичних інститутів, що відповідали б комунікативному, економічному і технологічному характеру глобалізованого світу. Тобто розглядається формування політичної реальності не в національних межах, а на глобальному рівні. Одним з прикладів реалізації цього проекту є спроби і дискусії щодо конструювання європейської ідентичності.

Антиглобалістський проект реконструкції політичної ідентичності виходить з неможливості існування однієї цілісної політичної реальності, що ефективно інтерналізувалась індивідом, зважаючи на процеси сегментації та атомізації суспільства. Величезна кількість життєвих світів, на які «розсипається» єдина соціальна та політична реальність, постають гібридними соціальними реальностями, що не обов'язково містять такі інституційні компоненти, як держава, громадянство, структуруються не національною мовою і традиційно сформованим запасом знання, а стилями життя, що сформовані за

допомогою глобальних комунікацій. У такому контексті механізмами подолання політичного відчуження виступає максимальна децентралізація влади та можливість артикуляції будь-якої теми в рамках принципово необмеженого комунікативного поля.

Незважаючи на кардинальні протиріччя, глобалісти та антиглобалісти погоджуються принаймні у двох питаннях. Світ повинен залишатися політичним, тобто таким, у якому люди наділені крім індивідуальної автономії ще й політичною ідентичністю. В іншому випадку політична влада може бути узурпована відокремленою елітою чи недоступна внаслідок втрати контролю над власними умовами відтворення. По-друге, феномен політичного відчуження має нормативний сенс і стикається з проблемою відтворення політичних інститутів суспільства в епоху глобалізації. Це проблема – неадекватності політичних інститутів різного рівня новій, ще не до кінця сформованій, проте уже досить вираженій структурі глобального мозаїчного суспільства. Тому подолання політичного відчуження сучасної епохи може бути пов'язане лише з радикальною перебудовою сучасних політичних інститутів.

4.3 Трансформація політичної ідентичності індивіда в глобалізованому світі: основні принципи

Ключовим чинником у глобалізаційну епоху стає «плинна» кон'юнктура, під її впливом вся система позиціонування індивіда втрачає попередню визначеність і постає об'єктом конструювання з боку і самого індивіда, і різних суб'єктів соціальної політики ідентичності, що частково породжуються стихійними ринковими силами, внаслідок чого втрачається відчуття суб'єктності. Динамічні та лабільні соціокультурні зміни провокують розкладання багатьох традиційних фундаментальних механізмів і способів підтримки ідентичності, сукупно формують стан загальної кризи ідентичності, що став нормою.

Глобалізація несе в собі два головні фактори – плинність та широку диференціацію перспектив, що спричинили глибоку деформацію у структурі соціальної і політичної реальності.

Вагомою тенденцією є зміна конфігурації структури соціальної та політичної реальності, що спричиняє трансформацію ідентичності індивіда, оскільки остання вибудовується як відображення в суб'єктивній реальності структури об'єктивної реальності. Фактор мобільності (особливо символічної), що є розпізнаною характеристикою плинності, якісно пришвидшив процеси об'єктивації та екстерналізації в політичній реальності. При цьому змінюється динаміка інтерналізації (тобто швидкість об'єктивації та екстерналізації не відповідає швидкості інтерналізації). Внаслідок таких впливів можемо відзначити глибоку деформацію структури політичної реальності (структура реальності – це сума типізацій і створених відповідно до них зразків взаємодій), що веде до деформації політичної ідентичності. Адже подібні стихійні процеси важко об'єднати в цілісні схеми типізації, якщо не існує чіткої схеми типізації, індивід губиться в інтерпретації конкретної реальності (у нашому випадку політичної, адже предмети і процеси не постають у власній типовості). Усе це викликає відчуття перманентної дезорієнтованості. Проте, з іншого боку, досвід мобільності може і позитивно впливати на принципи інтерналізації соціальної й політичної реальності, що демонструють інтрепретаційні проекти «нового європейця», «кар'єриста», та й загалом стратегія побудови ідентичності «туриста».

Індивідуалізація – ще один фактор сучасності, що радикально перебудовує структуру соціальної і політичної реальності та трансформує механізми інтерналізації конкретного індивіда. Особливості індивідуалізації: звільнення від історично заданих соціальних форм і зв'язків (аспект звільнення), втрата традиційної стабільності з погляду чинного знання, віри та норм, новий тип соціальної інтеграції (аспект «реінтеграції»).

Саме стійкість структури соціальної реальності відрізняє індивідуалізацію попередніх періодів від форми, що продиктована глобалізацією. Ще в епоху

модерну закладається потенціал рухомості (плинності) самої соціальної та політичної ідентичності. Адже у цей період за індивідом визнається можливість визначення і відтворення умов свого існування. Тобто будь-які умови життя відтепер, не залежно від того, були вони частиною традиції чи нового модерного порядку, піддалися критиці. Іншими словами, соціальна структура з її інституційним та легітимаційним компонентами динамізувалась – стала абсолютно рухомою, тобто структура перманентно рухома (відмінність між «твердою» і плинною сучасністю полягає у швидкості зміни інституційного та легітимаційного компонентів). Якщо структура є перманентно рухомою, відповідно, ідентичність, що вибудовується на її основі, також не є стійкою та визначеною раз і назавжди. Наголосимо, що ознаки соціального інституту (класу, держави) в період модерну домінують над можливостями індивідуального вибору. З позиції практичних намірів і цілей, інститути в період модерну наближаються до «природних констант» соціального середовища, а завдання більшості індивідів, що нібито самостверджуються – вписатись у відведену нішу, демонструючи моделі поведінки, що характерні для її представників.

Ефективна реіфкація таких інститутів, як клас і держава, сприяє продуктивності інтерналізації індивідом соціальної реальності, звужуючи моделі самоствердження до конкретних визначених варіантів, на основі яких і конструюється високопрофільована (стійка) політична ідентичність.

Особливість сучасного періоду полягає в тому, що не лише суб'єктивна реальність індивідів є змінною, а й сама структура соціальної реальності характеризується трансформативним потенціалом, з яким людство досі ще не зустрічалось. Отож, динамізм трансформації інститутів соціальної (зокрема і політичної) реальності перевищує динамізм механізмів інтерналізації реальності окремого індивіда. Індивід не здатний сконструювати стійку політичну ідентичність, яка опирається на інститути (наприклад, державу чи демократію), що постійно трансформуються і піддаються ерозії з боку транснаціональних сил переважно анонімного характеру. Такі тенденції – критична

трансформативність, «крихкість» структури соціальної і політичної реальності – приводять до того, що «пластична» ідентичність вбирає нові характеристики. На противагу чіткості і стійкості, що характерні для ідентичності індивіда періоду модерну, приходять фрагментарність, еkleктичність, непостійність, через виступи проти прив'язаності і віддалених наслідків взаємодії. Народжується відповідне сприйняття Іншого, котрий постає, насамперед, як об'єкт естетичної, а не соціально-політичної чи моральної оцінки (як справа смаку, а не предмет відповідальності).

Явище «індивідуалізму», тобто індивідуального вибору між різноманітними реальностями та ідентичностями, прямо пов'язане з можливістю неуспішної соціалізації. «Індивідуаліст» виникає як специфічний соціальний тип, у якого є потенціал для міграції по великій кількості доступних реальностей. Він добровільно і свідомо конструює «Я» з «матеріалу» різноманітних доступних йому ідентичностей, щоправда, такий конгломерат досить часто не має підкріплення з боку конкретної структури, що й провокує його швидке розсіпання. Суб'єктивна реальність не конструюється з нічого, а тому постає проблема узгодженості інтерналізацій. Уже інтерналізована реальність має тенденцію до продовження власного існування, отже, новий зміст, що тепер потрібно інтерналізувати, накладається на уже наявну інтерналізовану суб'єктивну реальність, тому й виникає проблема узгодження між початковою та новими подальшими інтерналізаціями. Такий тип ідентичності демонструє постійне нашарування інтерналізацій (іноді без їхнього глибокого узгодження). Так виникають синкретичні поєднання в таких типах ідентичності: коли індивід, з одного боку, орієнтований на визнання і захист прав людини як найвищої цінності, а з іншого – підтримує націоналістичні рухи в країні, що мають відверте расистське забарвлення і підтримують ксенофобію. Наприклад, провал проекту мультикультуралізму в Європі сприяє розвитку таких тенденцій.

У глобалізаційний період модернізація стає універсальним імперативом, що спрямований до кожної спільноти і *передбачає одночасну універсалізацію*

ідентифікаційних моделей та інтенсивне розширення спектра інтерналізацій, що складають ідентичність індивіда, зокрема політичну. Такий процес стає можливим завдяки широкій диференціації перспектив (і індивідуальних, і інституційних), характерної для глобалізації. На перший погляд, поєднання таких вимог виглядає парадоксально, проте тут міститься відображення сутнісної амбівалентності трендів сучасної епохи, що радикально трансформують усі без винятку інституційні і поведінкові структури. Практика уніфікації спрямована на реконструкцію «старих» соціокультурних та інституційних структур суспільства. Опісля шляхом диверсифікації формуються всепроникні інституційні реальності нової глобальної спільноти. Глибока диференціація перспектив сприяє дезінтеграції суспільства, його атомізації. Таке суспільство втрачає механізми солідаризації. Отже, відбувається розмивання стійкості соціального порядку через втрату балансу між суспільним і приватним. У суспільствах, що переживають процеси інституційної трансформації, присутність редукованих елементів політичної ідентичності (що сформована попереднім режимом, тобто інституційною структурою попередньої політичної реальності) ускладнює формування її громадянських підстав. Їх замінюють етноконфесіональні, класові, кастові та інші форми квазіполітичної самоідентифікації. Під час адаптації традиціоналістських структур до сучасних викликів виникають гібридні ідентичності, що можуть стати і джерелом модернізації, і чинником регресу та дезінтеграції державної спільноти.

Широка диференціація перспектив сприяє формуванню непрофільованої ідентичності. В ситуації, коли кожен індивід стикається з однією інституціональною програмою для свого життя в суспільстві, інтерналізованій реальності надається характер примусової масивності. У такому випадку ідентичність виявляється високою мірою профільованою – тобто цілком представляє об'єктивну реальність, у яку вона поміщена. Непрофільована ідентичність – оскільки інститути глобального і локального характеру пропонують багато інституційних програм.

У межах суспільства ризику можемо говорити про конструювання специфічної реальності ризику, що змінює структуру соціальної та політичної реальності. Причому така нова реальність ризику коригує і процеси екстерналізації, об'єктивації конкретної реальності загалом, і механізми інтерналізації кожного окремого індивіда. Ризик фактично залишається єдиним стійким компонентом плинної структури соціальної і політичної реальності. Щодо процесів екстерналізації та об'єктивації наведемо досить простий приклад. Оскільки сучасні ризики не сприймаються органами чуття, індивід не здатний оцінити потенціал ризику, опираючись лише на власний досвід. Через тиск інформаційного простору йому залишається вірити експертам, думку яких він не здатний цілком верифікувати. Тому спостерігаємо тотальну схильність до применшення реальних ризиків та перебільшення міфічних. Політика не може залишати подібну ситуацію без нагляду, оскільки, стимулюючи страх, будується успішний політичний капітал, не кажучи вже про торговий, адже конструкт мотивації індивіда будується за допомогою такої формули: «новий і покращений товар» врятує від нового виду загроз. Така активність виправдана своєрідним ефектом показової вистави, адже демонструє, що влада не сидить склавши руки, а вирішує проблеми, пов'язані з ризиком (без врахування того, наскільки є виправданою констатація такої ситуації як ризикової).

Спостерігається своєрідна гонка страхів, що пришвидшує процеси, не залишаючи часу на перевірку захисних засобів, а відповідно і щодо індивідів, які ніколи не дізнаються, чи небезпека існувала насправді й унікальні засоби допомогли її ліквідувати, чи ж вона була черговою вигадкою – демонстрацією владного потенціалу. У не менш гнучкій (аніж структура реальності) та фрагментарній політичній ідентичності ризик перетворюється на стійкий компонент, що здатний і зі середини коригувати інтерналізацію політичної реальності. Індивіди свідомо уникають інтерналізації державних інститутів у розрізі безпеки та її гарантування, адже, як свідчить низка подій останніх років (серія терористичних актів у Парижі (2015), випадки зараження лихоманкою Ебола в Західній Європі тощо), жодна система глобальної чи національної

безпеки більше не здатна гарантувати індивідові безпеку, залишаючи його сам-на-сам з ризиком. Ризики тепер сприймаються як індивідуальні проблеми, з котрими можна боротись лише самостійно (можливо, вони мають колективне чи соціальне коріння, проте кожного індивіда вони уражують безсистемно).

Отже, ризик перетворюється на стійкий інститут соціальної реальності в процесі глобалізації. Він автоматично інтерналізується індивідом і є стійким компонентом його суб'єктивної реальності. Відзначимо, що ризик перетворюється на важливий компонент процесу об'єктивації другого порядку – легітимації. Тобто ризик перетворюється на своєрідну призму, що підтверджує або заперечує наявний інституційний порядок особливо в межах політичної реальності.

Як ми вже зазначали раніше, знання (інформація), що визначається серцевиною фундаментальної діалектики суспільства, виконує різноманітні функції: формує мотиваційну динаміку інституціоналізованої поведінки, визначає інституціоналізовану сферу поведінки і все, що потрапило в її межі, визначає і контролює виконання ролей. Знання здобувається в процесі соціалізації й опосередковує об'єктивовані структури соціального світу в процесі інтерналізації в рамках індивідуальної свідомості.

Ключовою особливістю інформаційного суспільства є те, що знання виступає сировиною технології і передовсім технологія впливає на знання, а не навпаки, тобто перед нами технологія для впливу на інформацію, а не просто інформація призначена для впливу на технологію, як було у випадку попередніх технологічних революцій. Ефекти нових технологій охоплюють усі види людської діяльності, оскільки інформація є інтегральною частиною будь-якої людської діяльності, всі процеси індивідуального і колективного існування безпосередньо формуються (хоча зрозуміло, що не детермінюються) новим технологічним способом.

Процеси постають не лише зворотніми, проте з'являється можливість модифікувати та фундаментально змінювати організації й інститути шляхом перегрупування їх компонентів. Здатність до реконфігурації – необхідна риса

соціальної реальності, що постійно піддається змінам та організаційній текучості.

Отже, за допомогою інформаційних технологій впливу на знання з'являється можливість конструювання двох абсолютно незалежних одна від одної (протилежних) політичних реальностей в межах простору однієї національної держави. Так звані гібридні війни використовують подібний інструмент. «Паралельна» політична реальність за допомогою інформаційних технологій постає як цілісна та внутрішньо несуперечлива, із власною структурою – інституційним та легітимаційним компонентами, а найзагрозливіше – із власним способом інтерналізації цієї реальності, що використовує певна частина населення держави. Процес конструювання такої політичної ідентичності є абсолютно керованим ззовні. Це призводить до того, що суспільство в межах цілісної національної держави розколюється на частини, що вже неможливо інтегрувати в єдине ціле. Яскравим прикладом такого механізму є початок війни на сході України.

Отже, глобалізація нівелює ефективність наявних політичних інститутів, розмиваючи структуру політичної реальності. Відбувається масовий відхід від «великої політики» до вузьких проблем буденної реальності, що перешкоджає продуктивній інтерналізації політичної реальності індивідом та побудові стійкої політичної ідентичності. Отож, світові процеси глобального зближення, відкрите інформаційне суспільство, динамічний розвиток мережевих взаємозв'язків та висока мобільність індивідів радикально змінюють (на очах одного покоління) прив'язаності та схильності людини, що включена у цей процес і її уявлення щодо свого місця у світі. «Національна» (орієнтована на країну походження) складова в системі ідентифікаційних орієнтирів почала втрачати нормативне значення для позиціонування індивіда як повноправного члена політичної спільноти. Як наслідок, продовжували розмиватись стійкі опори національної держави.

Тому більш значущою для багатьох індивідів системою координат і важливим психологічним компенсатором такого розмивання орієнтирів є

«ідентичність місця», що підтримує необхідні емоційні та інші символічні опори для самоідентифікації індивіда. Локальна ідентичність (самоототожнення людини зі своєю «малою батьківщиною» чи місцем проживання) утверджується у відкритому інформаційному просторі в процесі свідомого, а в деяких випадках і несвідомого протистояння безликим глобальним символам. Регіоналізація політичного простору – ріст значення регіонів у складі національної держави і макрорегіонів (наднаціональних об'єднань як суб'єктів політичного процесу) – висувають регіональну ідентичність (наднаціональну) як одну з важливих точок відліку в концептуалізації політичної і соціокультурної динаміки сучасного світу. Категорія простору є однією з ключових в осмисленні тенденцій еволюції політичної ідентичності. Під час взаємодії глобальних та локальних змін різного рівня – глокалізації тісно переплітаються універсалістські та партикулярні підстави ідентичності. У національній державі з'явилися конкуренти в боротьбі за право вибудовувати національну ідентичність: у структурі політичної реальності посіли важливе місце такі інститути, як мережеві спільноти, ТНК, наднаціональні структури, діаспоральні світи, що активно інтерналізуються індивідом.

Сама політична ідентичність не мислиться сьогодні в категоріях ієрархії орієнтирів, проте їх багатозначність, розмиваючи контури «національного», не перекреслює його значення. Публічна політика перетворюється на окремий анклав «боротьби за ідентичність». Національно-державну (чи національну) ідентичність країни та інші наявні в публічному дискурсі підстави ідентифікації індивіда можна розглядати як макрополітичну ідентичність. Така ідентичність залишається об'єктом цілеспрямованої дії держави і груп інтересів, політики формування та цілеорієнтованого конструювання ідентичності. Політика ідентичності стала частиною арсеналу соціальних рухів і сама стимулює їх розвиток. При цьому значущість таких традиційних форм політичної участі, як членство в політичній партії та голосування на виборах і референдумах, для політичної самоідентифікації людини XXI ст. стає під питанням. Отже, у сферу публічної політики виносяться практики та життєві стилі, що належать до особистого життя індивіда й

опираються на буденну свідомість. Сама ідентичність, що трансформується, організовує соціальний простір, породжуючи нові конотації.

Ще раз наголосимо, що наша постійна апеляція до «конструктивістської онтології» базується на тому, що суспільна реальність починає втрачати якість об'єктивності – через затримку процесів інституалізації, інституціональної тяглості загалом. Також префігуративність сучасної культури змушує особистість до реконструкції свого світу в більшому обсязі, ніж це є в культурах іншого типу. З позиції П. Бергера та Т. Лукмана, джерела дерефікації (уособистіснення) бачення світу можуть знаходитись у таких явищах, як занепад інституціональних порядків, контакти між попередньо відсепарованими суспільствами, суспільна маргіналізація. Усі ці явища наведені в описах сучасності, хоча й у різних системах у концепціях З. Баумана, У. Бека, М. Кастельса, Е. Гіденса та ін.

Отже, серед принципів трансформації політичної ідентичності індивіда в епоху глобалізації ми виділяємо:

- некогерентність динаміки екстерналізації, об'єктивації політичної реальності та механізмів її інтерналізації окремим індивідом;

- деформацію механізмів інтерналізації внаслідок деформації структури політичної реальності (під впливом процесів глобалізації, інформаціонального суспільства, суспільства ризику);

- поєднання протилежних тенденцій в межах конструювання окремої ідентичності: універсалізації ідентифікаційних моделей та інтенсивного розширення спектра інтерналізацій, що складають політичну ідентичність індивіда;

- розвиток політичного відчуження внаслідок розширення індивідуальної автономії та непрофільований, релятивний характер політичної ідентичності індивіда;

- політизація самості, через дифузію політичної реальності в буденну реальність (у сферу публічної політики виносяться практики і життєві стилі, що належать до буденної реальності індивіда й опираються на буденну свідомість).

Висновки до розділу 4

Обґрунтовано, що в політичній реальності під впливом тенденцій глобального характеру назрівають деструктивні процеси щодо об'єктивації (особливо легітимації) базових інститутів – держави, демократії, на основі інтерналізації яких вибудовувалась стійка політична ідентичність (наприклад, в епоху модерну). Нові механізми інтерналізації соціальної реальності, пов'язані з реалізацією програми «стилю життя» і тотальним розширенням приватної автономії взагалі, оминають політичну реальність як таку, що провокує розвиток нової форми політичного відчуження. Без інтерналізації інститутів політичної реальності реальне конструювання політичної ідентичності є неможливим.

З'ясовано, що проблеми політичного відчуження зумовлені дисбалансом між все ще масовою по своїй суті демократичною політичною системою (вибори, «масові» політичні рухи) і вже не масовим, а дедалі дискретнішим суспільством. Індивідуалізм, плюралізм стилів життя і переконань, соціальна та політична мобільність суб'єктів (які майже не приймають звичних форм) зумовлюють несприйняття політичної сфери як важливого механізму для закріплення індивідуального буття-у-світі. Основні причини – у послабленні ролі держави внаслідок розмивання суверенітету, у впливі кризи ідентичності, у прогресуючому мультикультуралізмі та неконтрольованих інформаційних потоках.

Проаналізовано, що роз'єднання влади і політики в межах державного утворення призводить до контрактації щоразу більшого обсягу ринкової сили, приватної ініціативи або індивідуальної опіки, що є прямим наслідком політичного відчуження, адже яскраво демонструє неможливість існування політичної автономії на глобальному рівні, де автор політичного рішення є нечітким (переважно анонімним), а хоч якийсь вплив адресата на нього – повністю відкидається об'єктивними обставинами роз'єднаності в часі та просторі. Додатково такі обставини унеможливили повноцінну реіфікацію інститутів у свідомості індивіда, що призводить до руйнування структури його політичної ідентичності.

Отже, в національній державі з'являються впливові конкуренти в боротьбі за право будувати політичну ідентичність – мережеві спільноти, транснаціональний корпоративний бізнес, діаспоральні світи та наднаціональні структури. Разом з тим сфера політичної публічності необхідна, оскільки лише в ній залишається можливість формування комплексу універсалістських цінностей, що є ефективним інструментом інтеграції суспільства.

Розглянуто дві основні стратегії подолання політичного відчуження та реконструкції політичної ідентичності – глобалістську та антиглобалістську. Ці проекти пропонують варіанти конструювання політичної реальності із врахуванням головних тенденцій глобалізованого світу. У межах пропонованих у проектах політичних реальностей функціонують інститути (що відповідають характеру глобальних трансформацій), котрі ефективно інтерналізуються індивідом, на основі чого вибудовується політична ідентичність нового зразка.

Глобалістський проект обґрунтовує необхідність існування глобальних політичних інститутів, що відповідали б комунікативному, економічному і технологічному характеру глобалізованого світу. Тобто розглядається формування політичної реальності не в національних межах, а на глобальному рівні. Одним з прикладів реалізації цього проекту є спроби і дискусії щодо конструювання європейської ідентичності.

Антиглобалістський проект реконструкції політичної ідентичності виходить з неможливості існування однієї цілісної політичної реальності, що ефективно інтерналізувалась індивідом, зважаючи на процеси сегментації та атомізації суспільства. Величезна кількість життєвих світів, на які «розсипається» єдина соціальна і політична реальність, постають гібридними соціальними реальностями, що не обов'язково містять такі інституційні компоненти як держава, громадянство, структуруються не національною мовою і традиційно сформованим запасом знання, а стилями життя, що сформовані за допомогою глобальних комунікацій. У такому контексті механізмами подолання політичного відчуження виступає максимальна децентралізація влади та

можливість артикуляції будь-якої теми в рамках принципово необмеженого комунікативного поля.

Попри кардинальні суперечності, глобалісти та антиглобалісти погоджуються принаймні у двох питаннях. По-перше, світ повинен залишатися політичним, тобто таким, в якому люди наділені крім індивідуальної автономії ще й політичною ідентичністю. В іншому випадку політична влада може бути узурпована відокремленою елітою, чи недоступна внаслідок втрати контролю над власними умовами відтворення. По-друге, феномен політичного відчуження має нормативний сенс і стикається з проблемою відтворення політичних інститутів суспільства в епоху глобалізації. Це проблема неадекватності політичних інститутів новій, ще не до кінця сформованій, проте уже досить вираженій структурі глобального мозаїчного суспільства. Тому подолання політичного відчуження сучасної епохи може бути пов'язане лише з радикальною перебудовою сучасних політичних інститутів.

Визначено, що ризик постає як систематична взаємодія суспільства із загрозами і небезпеками, індукованими і виробленими процесом модернізації. Він завжди виникає в соціальній системі, його обсяг є функцією якості соціальних відносин і процесів, а ступінь ризику залежить від експертів та експертного знання. Виробництво ризику передбачає його поширення та споживання. Концентрація латентних ризиків призводить до так званого «ефекту бумеранга», тобто універсалізації та глобалізації ризиків, які здатні руйнувати класові і національні кордони.

Доведено, що ризик перетворюється на стійкий інститут соціальної реальності в процесі глобалізації. Він автоматично інтерналізується індивідом і є стійким компонентом його суб'єктивної реальності. Фактично, ризик перетворюється на важливий компонент процесу об'єктивації другого порядку – легітимації. Тобто ризик перетворюється на своєрідну призму, що підтверджує або ж заперечує наявний інституційний порядок, особливо в межах політичної реальності. Актуальним постає питання про перспективи політики в «суспільстві

ризик», адже легітимність в таких умовах переважно створюється вірою в можливість запобігти та подолати загрози і небезпеку.

Виведено принципи трансформації політичної ідентичності індивіда у період глобалізації:

– некогерентність динаміки екстерналізації, об'єктивації політичної реальності та механізмів її інтерналізації окремим індивідом;

– деформація механізмів інтерналізації внаслідок деформації структури політичної реальності (під впливом процесів глобалізації, інформаціонального суспільства, суспільства ризику);

– поєднання протилежних тенденцій в межах конструювання окремої ідентичності: універсальності ідентифікаційних моделей та інтенсивного розширення спектра інтерналізацій, що складають політичну ідентичність індивіда;

– розвиток політичного відчуження внаслідок розширення індивідуальної автономії та непрофільований, релятивний характер політичної ідентичності індивіда;

– політизація самості через дифузю політичної реальності в буденну реальність (у сферу публічної політики виносяться практики та життєві стилі, що належать до буденної реальності індивіда й опираються на буденну свідомість).

Результати четвертого розділу дисертації були апробовані у трьох наукових статтях у фахових виданнях України:

1. Кірієнко О. Д. Принципи побудови політичної ідентичності в теорії соціального конструктивізму / О. Д. Кірієнко // Вісник Львівського університету. Сер. : філософсько-політологічні студії. – Львів, 2015. – Вип. 7. – С. 162–171.

2. Кірієнко О. Д. Феномен політичного відчуження індивіда в контексті глобалізаційних трансформацій / О. Д. Кірієнко // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, II(4). – 2014. – Issue 23. – С. 65–71.

3. Кірієнко О. Д. Антиглобалізм як новий соціальний рух: структура, цінності, форми та методи діяльності / О. Д. Кірієнко // Вісник **Львівського університету**. Сер. : філософсько-політологічні студії. – Львів, 2013. – Вип. 3. – С. 304–313.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених мети і завдань одержано такі висновки:

1. Виявлено, що концептуалізація феномену ідентичності посідає вагомe місце в арсеналі інструментів політичного аналізу. Ідентичність постає рухомою категорією, що завжди вписана в соціокультурний контекст і зберігає певний інваріантний зміст, набуваючи ознак відкритої системи.

Досліджено основні етапи концептуалізації поняття «політична ідентичність», кожний з яких характеризується відмінними дослідницькими завданнями. Перший етап стосувався дослідження електоральної прихильності як основи політичної ідентичності. У межах цього періоду політична ідентичність порівнювалась до партійної (Е. Хайман, Ф. Грінстайн, П. Хейз, Р. Хакфельд, Е. Даунс).

Для другого етапу актуальні такі дослідницькі завдання: вивчення впливів глобалізації та становлення інформаційного суспільства на особливості політичної ідентичності, оцінка впливу на політичну поведінку різних моделей соціальної ідентичності (особливо етнічної) (М. Кастельс, А. Турен, З. Бауман, Е. Гіденс, Ю. Габермас, П. Бурдьє). Окремо в межах цього періоду розвивається конструктивістський підхід щодо концептуалізації ідентичності. Важливе місце тут посідають теоретичні розробки об'єктивації соціального світу та їх відображення в суб'єктивній реальності індивіда (Е. Гофман, П. Бергер, Т. Лукман).

Третій етап акцентує на практичному сенсі вивчення різноманітних моделей ідентичності у країнах ЄС. Розвивається концепція «політики ідентичності», що досліджує наслідки політики мультикультуралізму і толерантності стосовно мігрантів та представників нетрадиційних для європейських країн релігій (Т. Райс, М. Емерсон, В. Лот, І. Нойман, Б. Страт, Ф. Черутті, Д. Вояковський).

2. Розглянуто вихідні положення основних методологічних підходів до аналізу феномену: примордіалізм, есенціалізм та конструктивізм. Примордіалізм

акцентує на тому, що риси ідентичності є даними, незмінними і традиційними. Відзначається необхідність підтримки таких ознак кожним новим поколінням. Есенціалізм апелює головню до факту існування певної сутності (есенції), наприклад, долі, призначення, природи людини, які й визначають конкретні ідентичності. Конструктивізм підкреслює автономність соціального актора, що вільно інтерпретує соціальний запас знання. Будь-яка ідентичність постає результатом інтерпретацій індивіда соціальної реальності.

У межах аналізу ідентичності використовуються окремі аспекти та загальна логіка соціологічних підходів, таких як символічний інтеракціонізм, постструктуралізм, теорія соціальних ролей. Окремо досліджено основні положення психологічного підходу, що утвердив міждисциплінарний статус поняття, синтезувавши психоаналітичний, філософський та соціологічний підходи.

У рамках психологічного підходу (Е. Еріксон, Д. Марсія) поняття «ідентичність» охоплює взаємодію між внутрішнім розвитком окремого індивіда і розвитком почуття індивідуальності внаслідок взаємодії із суспільством, під час якої відбувається інтерналізація культурних норм, засвоєння статусів та програвання ролей. Виокремлюють особистісну (індивідуальну) та колективну ідентичності. Розглянуто схему чотирьох станів ідентичності, що базується на двох критеріях – ступінь кризовості ідентичності і прийняття зобов'язань індивідом у двох сферах своєї діяльності – професії та «ідеології» (релігія і політика). Відповідно до схеми виокремлюють дифузійну ідентичність, попередню визначеність, мораторій та досягнення ідентичності.

У межах символічного інтеракціонізму ідентичність постає як соціальне утворення комунікативного характеру, процес побудови якого відбувається у дві стадії – спочатку вона існує у вигляді окремих установок інших стосовно індивіда, як наслідок виконання певних соціальних дій, на основі чого потім відбувається прийняття установок «узагальненого іншого» як певної цілісності. З'ясовано, що соціальна група чи організоване співтовариство надають особистості цілісну ідентичність «узагальненого іншого», в ролі якого можуть

виступати і абстрактні спільності (соціальні класи), і цілком конкретні інститути. Отже, у свідомості фіксується два компоненти: рефлексивне «Я» (*Me* – суспільний аспект ідентичності) та імпульсивне «Я» (*I* – унікальність особистості).

Постструктуралізм розглядає ідентичність через співвіднесення індивідом себе з іншими членами групи, що володіють подібними габітусами. Політична ідентичність, раціональна і рефлексивна за своєю природою, виступає автономним видом соціальної ідентичності і виконує функцію об'єднання та дистанціювання з агентами поля політики. Базовим принципом аналізу виступає дослідження конкретних практик, адже головним структурним елементом політичного простору виступають практичні стратегії агентів поля політики. В основі побудови практичних стратегій політичного простору лежить боротьба символічних капіталів. Символічний капітал – ранги, порядки, градації, тобто комплекси систем розрізнення, що в підсумку і виявляються візуалізацією ідентичності, яка постає як реальність відмінностей, а процес ідентифікації – процесом розрізнення.

3. Досліджено специфіку формування політичної ідентичності та її трансформаційний потенціал на засадах соціального конструктивізму.

Обґрунтовано необхідність виокремлення політичної реальності, що є цілісною і характеризується нормативними, емоційними та когнітивними компонентами, має інституційну будову та апарат її легітимації, який супроводжується ритуальними і матеріальними символами. Базовим елементом політичної реальності визначено структуру – суму типізацій і створених відповідно до них зразків взаємодій (які повторюються).

З'ясовано, що політична реальність та політична ідентичність – діалектично пов'язані між собою та конструюються через процеси екстерналізації, об'єктивації та інтерналізації. Екстерналізація – процес накладання суб'єктивних значень на простір реальності (іменування). Об'єктивація – процес, через який екстерналізовані продукти людської діяльності набувають характеру об'єктивності, він передбачає

інституціоналізацію та легітимацію. Інтерналізація – процес, через який об'єктивований політичний світ отримує відображення у свідомості індивіда в процесі соціалізації.

Політичну ідентичність визначено як елемент суб'єктивної реальності індивіда, що виникає внаслідок інтерналізації структури політичної реальності, її інституційного та легітимаційного компонентів у свідомість індивіда, через процес вторинної соціалізації.

Визначено, що знання є серцевиною фундаментальної діалектики суспільства і виконує різноманітні функції: формує мотиваційну динаміку інституціоналізованої поведінки, окреслює інституціоналізовану сферу поведінки та її межі, визначає і контролює виконання ролей. Знання здобувається в процесі соціалізації й опосередковує об'єктивовані структури соціального світу, а також в процесі інтерналізації в межах індивідуальної свідомості.

Досліджено, що ідентичність виступає конкретно обумовленою інтерпретацією і реалізацією *соціального запасу знання* в межах практик. Причетність до такого запасу організовує «розміщення» індивідів у політичному просторі, зумовлюючи відповідне ставлення до них.

З'ясовано, що фундаментальним фактом підтримки політичної реальності є постійне використання одного й того самого набору категорій для об'єктивації досвіду індивіда (та його групи), а для підтримки політичної ідентичності необхідний послідовний та узгоджений апарат спілкування.

4. Проаналізовано основні тенденції у структурі соціальної і політичної реальності, що пов'язані з процесами глобалізації, функціонуванням інформаційного суспільства та суспільства ризику. Такі тенденції прямо впливають на структуру політичної ідентичності та механізми її конструювання. Глобалізація постає як система взаємозв'язків і взаємних впливів (позитивного і негативного характеру), що репрезентують світ як цілісну систему. У нових умовах фактор мобільності (символічної та фізичної) відіграє ключову роль. Загалом структура соціальної та політичної реальності набуває характеру

плинності. Плинність фактично перетворюється на універсальний імператив для явищ і реляцій у межах глобальних трансформацій.

З'ясовано, що інформаційні технології істотно трансформують структуру соціальної і політичної реальності. Серед характеристик інформаціонального суспільства: поява технології впливу на інформацію; формування процесів індивідуального і колективного існування новим технологічним способом; мережева логіка соціальної реальності; гнучкість та здатність до реконфігурації соціальних інститутів, фундаментальними джерелами продуктивності та влади стали генерування, обробка і передача інформації.

Досліджено нове співвідношення між соціальними процесами творення та обробки символів. У такому контексті інформаційні технології є не лише засобами для використання, а й процесами для розвитку, адже за їх посередництва певною мірою зникає відмінність між користувачами та розробниками (Інтернет).

Обґрунтовано, що у сфері політики на перший план виходить процес самоформування індивіда та локальних, об'єднаних стилями життя груп у глобальних комунікативних контекстах, а політична влада перетворюється на інструмент такого самоформування. До сфери політичного дискурсу можуть бути введені будь-які питання (враховуючи ті, що ніколи не вважались політичними). У тих суспільствах, де влада замкнена в межах традиційних політичних тем і локально-національних контекстів, створюються передумови політичного відчуження.

Визначено, що ризик постає як систематична взаємодія суспільства із загрозами і небезпеками, індукованими і виробленими процесом модернізації. Він завжди виникає в соціальній системі, його обсяг є функцією якості соціальних відносин і процесів, а ступінь ризику залежить від експертів та експертного знання. Виробництво ризику передбачає його поширення та споживання. Концентрація латентних ризиків призводить до так званого «ефекту бумеранга», тобто універсалізації та глобалізації ризиків, які здатні руйнувати класові і національні кордони.

Доведено, що ризик перетворюється на стійкий інститут соціальної реальності в процесі глобалізації. Він автоматично інтерналізується індивідом і є стійким компонентом його суб'єктивної реальності. Фактично, ризик перетворюється на важливий компонент процесу об'єктивації другого порядку – легітимації, тобто своєрідну призму, що підтверджує або заперечує наявний інституційний порядок особливо в межах політичної реальності. Актуальним постає питання про перспективи політики в «суспільстві ризику», адже легітимність у таких умовах переважно створюється вірою в можливість запобігти та подолати загрози і небезпеку.

5. Досліджено феномен індивідуалізації, як тенденцію у структурі соціального середовища, що прямо впливає на механізми конструювання ідентичності. Її головні ознаки – звільнення індивіда від історично заданих соціальних форм і зв'язків, новий тип соціальної інтеграції, втрата традиційної стабільності з погляду чинного знання, віри та норм. Індивідуалізація постає як радикальне заперечення форм соціальності минулих періодів, передбачає автономію індивіда у сфері конструювання своєї соціальної і політичної ідентичності.

Індивідуалізація в період модерну все ж залишає можливість для формування стійкої структури соціальної реальності, що уможливорює конструювання стійкої соціальної та політичної ідентичності на основі інтерналізації таких інститутів, як клас і держава, що постійно піддаються реіфікації. Саме стійкість структури соціальної реальності відрізняє індивідуалізацію попередніх періодів від форми, що продиктована глобалізацією. Адже не лише суб'єктивна політична реальність індивідів є змінною, а й структура об'єктивної (політичної) реальності характеризується критичною трансформативністю. Індивід не здатний сконструювати стійку політичну ідентичність, яка опирається на інститути (наприклад, державу чи демократію), що постійно трансформуються і піддаються ерозії з боку транснаціональних сил переважно анонімного характеру.

6. Проаналізовані основні життєві стратегії побудови ідентичності модерну і постмодерну. Головна проблема епохи модерну полягає не в побудові ідентичності, а в можливості її збереження. В умовах плинної сучасності стрижнем постмодерної стратегії життя є не побудова ідентичності, а уникнення її «застрягання», і характеризується вона фрагментарністю. «Інший» постає, насамперед, як об'єкт естетичної, а не соціально-політичної чи моральної оцінки, як справа смаку, а не предмет відповідальності. Політична неспроможність індивідів епохи постмодерну є наслідком естетичної акцентуації й орієнтується лише на атрибути суб'єкта відносно до об'єкта – інтерес, хвилювання, задоволення, при цьому ігноруючи для орієнтації риси та якості самого об'єкта.

Окремо досліджено вплив досвіду мобільності на специфіку інтерналізації соціальної і політичної реальності, адже саме досвід мобільності вносить вагомі корективи і трансформує життєві стратегії побудови ідентичності. Тяжіння до структури чи посилені динаміка прямо впливають на стійкість ідентичності індивіда, її фрагментарність та еkleктику. На основі цього аспекту виділено декілька типів – «кар'єрист», «новий європеєць», «національний місіонер», «локаліст», кожен з яких по-різному інтерналізує соціальну та політичну реальність, на основі чого і вибудовується соціальна і політична ідентичність.

7. Обґрунтовано, що в політичній реальності під впливом тенденцій глобального характеру назрівають деструктивні процеси щодо об'єктивації (особливо легітимації) базових інститутів – держави, демократії, на основі інтерналізації яких вибудовувалась стійка політична ідентичність (наприклад, в епоху модерну). Нові механізми інтерналізації соціальної реальності, пов'язані з реалізацією програми «стилю життя» і тотальним розширенням приватної автономії взагалі, оминають політичну реальність як таку, що провокує розвиток нової форми політичного відчуження. Без інтерналізації інститутів політичної реальності реальне конструювання політичної ідентичності є неможливим.

З'ясовано, що проблеми політичного відчуження спричинені дисбалансом між все ще масовою по своїй суті демократичною політичною системою

(вибори, «масові» політичні рухи) і уже не масовим, а дедалі дискретнішим суспільством. Індивідуалізм, плюралізм стилів життя і переконань, соціальна та політична мобільність суб'єктів (які майже не приймають звичних форм) зумовлюють несприйняття політичної сфери як важливого механізму для закріплення індивідуального буття-у-світі. Основні причини цього: послаблення ролі держави внаслідок розмивання суверенітету, вплив кризи ідентичності, прогресуючий мультикультуралізм та неконтрольовані інформаційні потоки.

У національній державі з'являються впливові конкуренти в боротьбі за право будувати політичну ідентичність – мережеві спільноти, транснаціональний корпоративний бізнес, діаспоральні світи та наднаціональні структури. Разом з тим сфера політичної публічності необхідна, оскільки лише в ній залишається можливість формування комплексу універсалістських цінностей, що є ефективним інструментом інтеграції суспільства.

8. Розглянуто дві основні стратегії подолання політичного відчуження та реконструкції політичної ідентичності – глобалістську та антиглобалістську. Ці проекти пропонують варіанти конструювання політичної реальності із врахуванням головних тенденцій глобалізованого світу. У межах пропонованих у проектах політичних реальностей функціонують інститути (що відповідають характеру глобальних трансформацій), котрі ефективно інтерналізуються індивідом, на основі чого вибудовується політична ідентичність нового зразка.

Глобалістський проект обґрунтовує необхідність існування глобальних політичних інститутів, що відповідали б комунікативному, економічному і технологічному характеру глобалізованого світу. Тобто розглядається формування політичної реальності не в національних межах, а на глобальному рівні. Одним з прикладів реалізації цього проекту є спроби і дискусії щодо конструювання європейської ідентичності.

Антиглобалістський проект реконструкції політичної ідентичності виходить з неможливості існування однієї цілісної політичної реальності, що ефективно інтерналізувалась індивідом, зважаючи на процеси сегментації та атомізації суспільства. Величезна кількість життєвих світів, на які

«розсипається» єдина соціальна та політична реальність, постають гібридними соціальними реальностями, що не обов'язково містять такі інституційні компоненти, як держава і громадянство, структуруються не національною мовою і традиційно сформованим запасом знання, а стилями життя, що сформовані за допомогою глобальних комунікацій. У такому контексті механізмами подолання політичного відчуження виступає максимальна децентралізація влади та можливість артикуляції будь-якої теми в рамках принципово необмеженого комунікативного поля.

Попри кардинальні суперечності, глобалісти та антиглобалісти погоджуються принаймні у двох питаннях. По-перше, світ повинен залишатися політичним, тобто таким, у якому люди наділені крім індивідуальної автономії ще й політичною ідентичністю. В іншому випадку політична влада може бути узурпована відокремленою елітою чи недоступна внаслідок втрати контролю над власними умовами відтворення. По-друге, феномен політичного відчуження має нормативний характер і стикається з проблемою відтворення політичних інститутів суспільства в епоху глобалізації. Це проблема – неадекватності політичних інститутів новій, ще не до кінця сформованій, проте уже досить вираженій структурі глобального мозаїчного суспільства. Тому подолання політичного відчуження сучасної епохи може бути пов'язане лише з радикальною перебудовою сучасних політичних інститутів.

10. Виведено принципи трансформації політичної ідентичності індивіда у період глобалізації:

– некогерентність динаміки екстерналізації, об'єктивації політичної реальності та механізмів її інтерналізації окремим індивідом;

– деформація механізмів інтерналізації внаслідок деформації структури політичної реальності (під впливом процесів глобалізації, інформаціонального суспільства, суспільства ризику);

– поєднання протилежних тенденцій в межах конструювання окремої ідентичності: універсалізації ідентифікаційних моделей та інтенсивного

розширення спектра інтерналізацій, що складають політичну ідентичність індивіда;

– розширення індивідуальної автономії та непрофільованість, релятивізм політичної ідентичності індивіда, наслідком чого є розвиток політичного відчуження;

– політизація самості через дифузю політичної реальності у буденну реальність (у сферу публічної політики виносяться практики та життєві стилі, що належать до буденної реальності індивіда й опираються на буденну свідомість).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация: Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс ; пер. с нем. ; под ред. Н. А. Головина, В. В. Козловского. – СПб., 1999. – 42с.
- 2.Акімов Д. Явища толерантності і мігрантофобії в умовах сучасної трудової міграції / Д. Акімов // Мистецькі грані. – 2011. – № 18. – С. 14.
- 3.Алексеева Т. А. «Реванш кочевников» или ценностное осмысление глобализации / Т. А. Алексеева // Космополис. – 2003. – № 2 (4).
- 4.Алексенко Н. Психоаналитические аспекты поведения человека в киберпространстве [Электронный ресурс] / Н. Алексенко // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2000. – № 3. – Режим доступа : http://www.politstudies.ru/vm/vm2/vm2_tez_4.htm. – Название с экрана.
- 5.Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения» : сб. статей / под ред. А. В. Бузгалина. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
- 6.Амельченко Н. Представницька демократія і форми політичного відчуження [Електронний ресурс] / Н. А. Амельченко // Магістеріум. – 2011. – № 46. – Режим доступу : <http://uchni.com.ua/pravo/2351/index.html>. – Назва з екрану.
- 7.Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М., 1997.
- 8.Баксанский О. Образ мира: когнитивный подход / О. Баксанский, Е. Кучер. – М., 2000.
9. Баксанский О. Е. Моя картина мира. Как человек создает повседневную реальность / О. Е. Баксанский, Е. Н. Кучер. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2014. – 576 с.
10. Баксанский О. Коэволюционные репрезентации современной направленности познания / О. Баксанский. – М., 1999.
11. Батлер Дж. Психика власти / Дж. Батлер. – СПб., 2002. – 168 с.

12. Батыгин Г. С. 2001: Континуум фреймов: драматургический реализм Ирвинга Гофмана [Электронный ресурс] / Г. С. Батыгин // Социологический журнал. – 2001. – № 3. – Режим доступа : <http://knowledge.isras.ru/sj>. – Название с экрана.
13. Бауман З. Відповідальність без сподівання на взаємність. Моральні конотації ситуації постмодерну [Електронний ресурс] / Зігмунт Бауман // Передмова до українського перекладу роботи З. Баумана «Етика постмодерну». – 2005. – Режим доступу : http://www.raskopki1.kod.kiev.ua/new_page_1.htm. – Назва з екрану.
14. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Зигмунт Бауман ; пер. с англ. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2004. – 188 с.
15. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман ; пер. с англ. – М. : Логос, 2005. – 390 с.
16. Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності / Зигмунт Бауман ; пер. з англ. – К. : Критика, 2013. – 176 с.
17. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
18. Безопасность личности как научная проблема [Электронный ресурс] / Ю. В. Фененко // Обозреватель – Observer. – 2008. – № 2. – Режим доступа : <http://www.portal.mgimo.ru/publish/document8173.phtml>.
19. Белинская Е. Конструирование идентификационных структур личности в ситуации неопределенности / Е. Белинская. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2007. – 220 с.
20. Бек У. Космополитическое мировоззрение / У. Бек. – М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2008. – 336 с.
21. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек ; пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелника ; общая ред. и предисл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
22. Бек У. Власть и её оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / У. Бек ; пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелника. –

М. : Прогресс-Традиция, Территория будущего, 2007. – 464 с.

23. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек ; пер. с нем. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

24. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.

25. Берлин И. Две концепции свободы / И. Берлин // Современный либерализм: Роулз, Берлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тэйлор, Уолдрон / пер. с англ. Л. Б. Макеевой. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1998. – С. 112–164.

26. Биго Д. Проблемы безопасности: теоретические дискуссии и институциональный контекст / Д. Биго // Международные отношения: социологические подходы / под ред. П. А. Цыганкова. – М. : Гардарика, 1998.

27. Брюшинкин В. Н. К методологии анализа понятия идентичности / В. Н. Брюшинкин // Идентичность в контексте глобализации: Европа, Россия, США : сб. науч. тр. – Калининград, 2003. – С. 10–45.

28. Бугалин А. Альтерглобализм: к теории феномена / А. Бугалин // Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения». – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 29–64.

29. Бурдьё П. Социальное пространство: поля и практики / Поль Бурдьё ; пер. с фр. – СПб. : Алетейя, 2005. – 576 с.

30. Бурдьё П. Социология политики / Поль Бурдьё ; пер. с фр. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.

31. Вайнштейн Г. И. Массовое сознание и социальный протест в условиях современного капитализма / Вайнштейн Г. И. – М., 1990. – 218 с.

32. Валлерстайн И. Типология кризисов в миросистеме / И. Валлерстайн // Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – М. : Университет. кн., 2001.

33. Вила П. Установление социальной идентичности в транснациональном контексте / П. Вила // Международный журнал социальных наук. – 1999. – № 26. – С. 91–105.

34. Виноградова Н. Л. Социальное пространство и социальное взаимодействие / Н. Л. Виноградова // Вестник Воронежского государственного университета. – 2005. – № 2. – С. 39–54.

35. Вирилио П. Низвержение в пустоту. Кризис сознания / П. Вирилио // Вирилио П. Информационная бомба. Стратегия обмана / Поль Варилио ; пер. с фр. И. Окуневой. – М. : Алгоритм, 2009. – С. 205–244.

36. Вільчинська І. Ідея прогресу і проблема відчуження у контексті міжнародної взаємодії [Електронний ресурс] / Ірина Вільчинська // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : щоквартальний науковий журнал. – 2010. – № 1. – Режим доступу : http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2010_1/33.pdf. – Назва з екрану.

37. Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів / Д. Вояковський ; пер. з пол. В. Ф. Саган. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 320 с.

38. Гасилин В. Н. Новая идентификация человека и новая парадигма исследования / В. Н. Гасилин // Современная парадигма человека. – Саратов, 2000. – С. 11–15.

39. Геллнер Э. Условия свободы / Э. Геллнер. – М. : Москов. Шк. Полит. исслед., 2004.

40. Герст П. Сумніви в глобалізації. Міжнародна економіка і можливості керування / П. Герст, Г. Томпсон. – К. : К. І. С., 2002. – 306 с.

41. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность [Электронный ресурс] / Энтони Гидденс // THESIS. – 1994. – № 5. – Режим доступа : http://igiti.hse.ru/data/417/313/1234/5_2_1Gidd.pdf. – Название с экрана.

42. Гидденс Э. Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М. : Весь мир, 2004. – 120 с.

43. Гібернау М. Ідентичність націй / М. Гібернау. – К. : Темпора, 2012. – 365 с.

44. Гірц К. Інтерпретація культур: вибрані есе / Кліффорд Гірц ; пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2001. – 542 с.

45. Глинский Б. Моделирование и когнитивные репрезентации / Б. Глинский, О. Баксанский. – М., 2000.

46. Голенкова З. Т., Игитханян Е. Д., Казаринова И. В. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации / З. Т. Голенкова, Е. Д. Игитханян, И. В. Казаринова // Социологические исследования. – 1996. – № 8. – С. 12–17.

47. Горлинський В. Феномен безпеки як об'єкт аксіологічної рефлексії [Електронний ресурс] / В. Горлинський // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2004. – № 40. – Режим доступу :

48. Гофман И. Порядок взаимодействия / И. Гофман // Теоретическая социология / под ред. С. П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002.

49. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. – М. : Канон Пресс, 2000.

50. Гришаев В. Риск и общество (Дискуссия о понятии риска и библиография) [Электронный ресурс] / В. Гришаев // Социологические исследования. – 2002. – № 4. – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru>. – Название с экрана.

51. Гудков Л. Д. Эрозия идентификации и социальные напряжения в регионах / Л. Д. Гудков. – М., 1996. – С. 318–327.

52. Девятко И. Ф. Модернизация, глобализация и институциональный изоморфизм: к социологической теории глобального общества / И. Ф. Девятко // Глобализация и постсоветское общество (Аспекты-2001). – М. : Стови, 2001. – С. 73–77.

53. Делокаров К. Х. Глобализация и проблема нелинейности цивилизационного развития / К. Х. Делокаров, Ф. Д. Демидов // Глобализация и перспективы современной цивилизации. – М., 2005.

54. Джерджен К. Дж. Социальный конструкционизм: знание и практика : сб. статей / пер с англ. А. М. Корбута ; под общ. ред. А. А. Полонникова. – Мн. : БГУ, 2003. – 232 с.

55. Євтух В. Б. Концептуальні конструкти етносоціальних реалій: досвід трьохлітніх досліджень (три роки в НПУ імені М. П. Драгоманова) : моногр. / В. Б. Євтух. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 98–106.
56. Жаде З. А. Многоуровневая идентичность / З. А. Жаде, Е. С. Куква, А. Ю. Шадже. – Майкоп : Качество, 2006. – 245 с.
57. Задубняк Ю. Трансформації символічного в культурі постмодерну / Ю. Задубняк // Вісник Національного авіаційного університету. Сер. : Філософія. Культурологія : зб. наук. праць. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2008. – № 2 (8). – С. 161–165.
58. Захарова Д. А. Антиглобалисты – «миф в себе» [Электронный ресурс] / Д. А. Захарова, Д. Н. Песков. – Режим доступа : <http://usatruth.by.ru/globalizacija.htm>. – Название с экрана.
59. Зимовец Р. Феноменология политического отчуждения [Электронный ресурс] / Р. Зимовец. – Режим доступа : http://www.raskopki1.kod.kiev.ua/new_page_5.htm. – Название с экрана.
60. Зубков В. И. Методологические аспекты социологического анализа риска : автореф. дис. ... канд. социол. наук : 22.00.01 / В. И. Зубков. – М. : МГУ, 1998. – 24 с.
61. Иванов Д. В. Виртуализация общества / Д. В. Иванов. – СПб. : Петербург. востоковедение, 2000. – 96 с.
62. Игнатьева И. Виртуализация идентичности в условиях развития новых технологий / И. Игнатьева // Проблемы идентичности: человек и общество на пороге третьего тысячелетия / под ред. Е. Алексеевой. – М. : РОО «Содействие сотрудничеству Института им. Дж. Кеннана с учеными в области социальных и гуманитарных наук», 2003.
63. Ильин М. В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий / М. В. Ильин. – М. : РОССПЭН, 1997. – 432 с.
64. Иноземцев В. Зигмунт Бауман и его «индивидуализированное общество» / В. Иноземцев // Высшее образование в России. – 2004. – № 1. – С. 142–145.

65. Кагарлицкий Б. Восстание среднего класса / Б. Кагарлицкий. – М., 2003. – 320 с.
66. Капустин А. Ф. Неопределенность: виды, интерпретации, учет при моделировании и принятии решений / А. Ф. Капустин // Вестник СПбГУ. Сер. 5. Экономика. – 1993. – № 2. – С. 108–114.
67. Карпенко Т. Європа без кордонів [Электронный ресурс] / Т. Карпенко. – Режим доступа : <http://www/ji-magazine.lviv.ua/kordon/eu/2005/dw29-03.htm>. – Назва з екрану.
68. Кастельс М. Власть идентичности / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М., 1999. – 304с.
69. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс ; пер. с англ. ; под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
70. Касториадис К. Воображаемое установление общества / Корнелиус Касториадис ; пер. с фр. Г. Волковой, С. Офертаса. – М. : Гнозис, Логос, 2003. – 480 с.
71. Кацук Н. Л. Социальное различие: от концептуализации к методике. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://club.fom.ru/books/soc_difference.doc. – Название с экрана.
72. Качанов Ю. Л. Агенты поля политики: позиции и идентичность / Ю. Л. Качанов // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – С. 61–81.
73. Качанов Ю. Опыты о поле политики / Ю. Качанов. – М. : Ин-т эксперимент. социологии, 1994. – 260 с.
74. Кефели И. Ф. Социальная природа глобализма [Электронный ресурс] / И. Ф. Кефели // Перспективы человека в глобализирующемся мире. – 2003. – Режим доступа : http://anthropology.ru/ru/texts/kefeli/global2_06.html. – Название с экрана.
75. Киридон А. Пошук ідентичності в «Європі без кордонів»: між націоналізмом та космополітизмом / А. Киридон, С. С. Троян // Вояковський Д.

Ментальні кордони в Європі без кордонів / Даріуш Вояковський. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 9–40.

76. Клюенков О. И. Феномен отчуждения человека как опыт его существования : автореф. дис. ... канд. полит. наук / О. И. Клюенков. – Архангельск, 2007. – 28 с.

77. Кляйн Н. NO LOGO. Люди против брэндов / Н. Кляйн. – М. : ООО «Добрая кн.», 2003. – 624 с.

78. Кнабе Г. С. Изменчивое соотношение двух постоянных характеристик человека / Г. С. Кнабе // Одиссей. Человек в истории. Личность и общество. – М. : Наука, 1990. – С. 10–12.

79. Козуб О. Принцип космополітизму як шлях до упорядкування екзистенціального світу людини в період цивілізаційних змін / О. О. Козуб // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Філософія. Філософські перипетії. – Х., 2010. – Вип. 42, № 917. – С. 115–119.

80. Коноплин Ю. С. Проблемы индивида как актора мировой политики в условиях развития процессов глобализации / Ю. С. Коноплин, О. В. Красина // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. : Политология. – 2001. – № 3. – С. 111–123.

81. Корнилова Т. В. Многомерность фактора субъективного риска в вербальных ситуациях принятия решений / Т. В. Корнилова // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 6. – С. 32–41.

82. Коростелев Д. В. Безопасность личности в условиях глобализации: проблемы и пути решения : автореф. дис. ... канд. полит. наук / Д. В. Коростелев. – М., 2009. – 24 с.

83. Косоруков А. А. Соотношение детерминант глобального и национально-государственного уровней в формировании внешнеполитической стратегии : дис. ... канд. полит. наук / А. А. Косоруков. – М., 2011.

84. Костин А. И. Глобалистика и политические аспекты глобализации / А. И. Костин // Современная российская политология в контексте глобализации и диалога культур. – М., 2003. – С. 83–87.

85. Костюшев В. В. Идентификационный поиск в состоянии неопределенности / В. В. Костюшев // Философские науки. – 2010. – № 1. –
86. Крайнов А. Феномен отчуждения как атрибут глобализации: социокультурный аспект / А. Крайнов // Известия Саратовского университета. Сер. : Философия. Психология. Педагогика. – 2008. – Т. 8, № 2. – С. 31–35.
87. Крылов А. Н. Эволюция идентичностей / А. Н. Крылов. – М. : НИБ, 2010. – 270 с.
88. Кукарцева М. А. Идентичность / М. А. Кукарцева // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М. : Канон+, 2009. – С. 265–266.
89. Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок / Ч. Х. Кули. – М. : Дом интеллект. кн., 2000.
90. Лангер С. Философия в новом ключе: исследование символики разума, ритуала и искусства / Сюзанна Лангер ; [пер. с англ. С. П. Евтушенко ; общ. ред. и послесл. В. П. Шестакова]. – М. : Республика, 2000. – 287 с.
91. Лапкин В. В. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием / В. В. Лапкин, В. И. Пантин // ПОЛИС. – 2005. – № 1. – С. 50–63.
92. Лапкин В. В. Проблемы формирования идентичности в условиях глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.identity.ucoz.ru/load/tezisy/tezisy_dokladov_nauchnojkonferencii_identic_hnost_kak_predmet_politicheskogo_analiza_moskva_imehmo_ran_21_22_oktjabrja_2010_g/4-1-0-77. – Название с экрана.
93. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 1. – С. 3–18.
94. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар. – М. : Ин-т эксперимент. социол. ; СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
95. Логинов А. Две концепции социокультурного кризиса: З. Бауман та У. Бек / А. Логинов // Вестник РГГУ. – 2009. – № 12. – С. 83–95.
96. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // Thesis. – 1994. – № 5.

97. Людина в сучасному світі : у трьох книгах. Книга 3. Антропний принцип концептуалізації політики у науковому дискурсі : кол. моногр. / [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, О. Ю. Дащаківська та ін.] ; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 770 с.

98. Майданик К. Альтернативное движение: фаза консолидации / К. Майданик // Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения». – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 158–179.

99. Майкбрайд У. Глобализация и межкультурный диалог / У. Майкбрайд // Вопросы философии. – 2003. – № 1. – С. 80–88.

100. Макеев С. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению / С. Макеев // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства. – К., 2003. – С. 16–22.

101. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью / В. С. Малахов // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43–53.

102. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – М., 1992.

103. Мид Дж. Аз и Я / Дж. Мид // Американская социологическая мысль: Тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М., 1994. – 368 с.

104. Миненков Г. Концепт идентичности: перспективы определения [Электронный ресурс] / Г. Миненков. – Режим доступа : <http://www.belintellectuals.com/discussions/?id=74>. – Название с экрана.

105. Миненков Г. Космополитизм и космополитическая идентичность [Электронный ресурс] / Г. Миненков. – Режим доступа : <http://cosmopol.narod.ru/articles/minenkov.htm>. – Название с экрана.

106. Муфф Ш. Пространства публичной полемики, демократическая политика и динамика настроений [Электронный ресурс] / Ш. Муфф. – Режим доступа : http://2nd.moscowbiennale.ru/ru/muff_doklad1. – Название с экрана.

107. Нойман И. Использование другого / И. Нойман. – М. : Новое изд-во, 2004. – 240 с.

108. Отчуждение человека в перспективе глобализации мира : сб. философ. статей [Электронный ресурс] / под ред Б. В. Маркова, Ю. Н. Солонина, В. В. Парцвания. – 2001. – Вып. I. – Режим доступа : <http://anthropology.ru/ru/texts/gathered/global/index.html>. – Название с экрана.

109. Павленко В. Н. Трансформация социальной идентичности в посттоталитарном обществе / В. Н. Павленко, Н. Н. Корж // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 1. – С. 75–88.

110. Павленко В. Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. Н. Павленко // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 135–141.

111. Павлов О. Н. Идентичность: история формирования взглядов и ее структурные особенности / О. Н. Павлов. – М. : Идея-Пресс, 2001. – 38 с.

112. Палле М. Глобализация: разрушение условий занятости экономического роста. Эмпирическая очевидность / М. Палле. – М. : Логос, 2003. – 216 с.

113. Панченко Т. В. Європейська ідентичність: ліберально-демократична та ізоляціоністська перспективи / Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Питання політології. – 2011. – № 949, вип. 18. – С. 191–196.

114. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // THESIS. – 1993. – Т. 1, вып. 2. – С. 94–122.

115. Патаки Ф. Некоторые когнитивные аспекты Я-образа / Ф. Патаки // Психологические исследования познавательных процессов и личности. – М., 1983. – С. 45–51.

116. Пациорковский В. В. Идентичность человека и общества в условиях глобализации / Проблемы идентичности: человек и общество на пороге третьего тысячелетия / В. В. Пациорковский ; под ред. Е. Алексеевой. – М. : РОО

«Содействие сотрудничеству Института им. Дж. Кеннана с учеными в области социальных и гуманитарных наук», 2003.

117. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації : моногр. / Наталя Пелагеша. – К. : НІСД, 2008. – 287 с.

118. Петровский В. Человеческое развитие в контексте глобализации [Электронный ресурс] / В. Петровский // Обозреватель – Observer. – 2004. – № 6. – Режим доступа : http://www.rau.su/observer/N6_2004/6_12.HTM. – Название с экрана.

119. Петруцийова Е. По следам человеческой идентичности / Е. Петруцийова // Мысль. Санкт-Петербургское философское общество. – 2010. – Вып. 10. – С. 103–112.

120. Подаєнко Ю. Європа як космополітичний проект / Ю. Подаєнко // Сучасна українська політика. – К. : Центр соц. комунікацій, 2011. – Вип. 22. – С. 314–321.

121. Политическая антропология / под ред. В. В. Ильина. – М., 1995. – 254 с.

122. Попова О. В. Функции политической идентификации в трансформирующемся обществе / О. В. Попова // Вестник СПбГУ. – 2002. – № 3.

123. Попова О. В. Проблемы трансформации политической идентичности в условиях глобализации / О. В. Попова // Политический анализ : сб. докладов ЦЭПИ СПбГУ / под ред. проф. Г. П. Артемова. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2004. – Вып. 5. – С. 76–98.

124. Попова О. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / О. Попова. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – 258 с.

125. Резнік О. С. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / О. С. Резнік ; Ін-т соціології НАН України. – К., 2003. – 183 с.

126. Руденко Ю. Ю. Політична свідомість: визначення та актуальність дослідження в контексті розвитку вітчизняної політичної науки / Ю. Ю. Руденко // Людина і політика. – 2001. – № 4 (16). – С. 107–114.

127. Свасьян К. С. Prooemium / К. С. Свасьян // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 3–12.

128. Смирнова Н. М. От социальной метафизики к феноменологии «естественной установки» (феноменологические мотивы в современном социальном познании) [Электронный ресурс] / Н. М. Смирнова. – М. : ИФРАН, 1997. – Режим доступа : <http://www.PHILOSOPHY.ru/iphras/library/phenom.html> – Название с экрана.

129. Сміт Е. Нації та національні ідентичності у глобальну епоху / Е. Сміт ; пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. – 2-ге вид., стер. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 320 с.

130. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт ; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Основи, 1994. – 224 с.

131. Социальная идентичность и изменение ценностного сознания в кризисном обществе: методология и методика измерения социологической идентичности. Информационные материалы / отв. ред. Н. А. Шматко. – М., 1992.

132. Спасибенко С. Г. Социальная идентичность человека / С. Г. Спасибенко // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 1. – С. 53–75.

133. Стрежнева М. В. Политическая культура в различных интерпретациях: анализ специального понятия / М. В. Стрежнева // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5. – С. 141–156.

134. Сунгуров А. Ю. Инновации и их диффузия: к возможности использования концепций в социальной сфере / А. Ю. Сунгуров // Философские науки. – 2010. – № 1.

135. Тарасюк І. Культурний шок як один із чинників адаптації та реадaptaції мігрантів до нового соціокультурного середовища [Електронний ресурс] / І. Тарасюк // Психологічні перспективи. – 2011. – № 17. – Режим

доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pp/2011_17/R1/Tarasiuk.pdf. – Назва з екрану.

136. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання» / Ч. Тейлор. – К. : Альтерпресс, 2004. – 172 с.

137. Тета Ж. Нарративная идентичность как теория практической субъектности. К реконструкции концепции Поля Рикера /Ж. Тета // Социологическое обозрение. – 2012. – Т. 11, № 2. – С. 109–121.

138. Тимофеев И. Н. Проблемы страновой идентичности в зарубежной политологии / И. Н. Тимофеев // Международные процессы. – 2007. – Январь-апрель. – Т. 5, № 1 (13).

139. Тоффлер А. Футурошок : перевод / А. Тоффлер. – СПб. : Лань, 1997. – 464 с.

140. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 480 с.

141. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – СПб., 2002.

142. Трубина Е. Г. Идентичность в мире множественности: прозрения Ханны Арентт / Е. Г. Трубина // Вопросы философии. – 1998. – № 11. – С. 116–130.

143. Труфанова Е. О. Человек в лабиринте идентичностей / Е. О. Труфанова // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 13–22.

144. Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні / Л. Угрин // Регіональний вимір політичного процесу в Україні : матер. Міжрегіон. наук.-практ. конф. / уклад. А. С. Романюк, Л. С. Скочиляс, О. В. Шиманова. – Львів : ЦПД, 2007. – С. 4–16.

145. Федорова Е. В. Антиглобалистское движение и наднациональные институты. Поиск диалога / Е. В. Федорова // Актуальные проблемы современного политического процесса : матер. Междунар. науч. конф. – СПб., 2007. – С. 149–155.

146. Федорова Е. В. Определение «антиглобализма» в зарубежной литературе: к постановке проблемы / Е. В. Федорова // Россия в глобальном

мире. Социально-теоретический альманах. СПбГПУ. – СПб., 2005. – № 9. – С. 324–332.

147. Федотова Н. Н. Кризис идентичности в условиях глобализации / Н. Н. Федотова // Человек. – 2003. – № 6. – С. 50–58.

148. Фишман Дж. Сегодняшние споры между примордиалистами и конструктивистами: связь между языком и этничностью с точки зрения ученых и повседневной жизни / Дж. Фишман // Логос. – 2005. – № 4.

149. Фриндте В. Публичное конструирование «Я» в опосредствованном компьютером общении / Фриндте В. Гуманитарные исследования в Интернете / В. Фриндте, Т. Келер ; под ред. А. Е. Войскунского. – М., 2000. – С. 40–55.

150. Фрідман Й. Глобальна система, глобалізація та параметри модерності / Й. Фрідман // Глобальні модерності / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсон ; пер. з англ. Т. Цимбал. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 127–128.

151. Фуко М. Интеллектуалы и власть / М. Фуко. – М., 2002. – 384 с.

152. Фуко М. Слова и вещи / М. Фуко. – СПб. : Асад, 1994. – 408 с.

153. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/fuku/index.php.

154. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с.

155. Ханнерц У. Городская жизнь и формирование культуры [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/posledstviya-globalizacii.html>. – Название с экрана.

156. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

157. Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хёсле // Апокалипсис смысла : сб. работ западных философов XX–XXI вв. – М. : Алгоритм, 2007. – 272 с.

158. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914–1991) / Э. Хобсбаум. – М. : Изд-во «Независимая Газета», 2004. – 632 с.
159. Хоменко В. М. Цивілізація і особа: соціальні стратегії глобалізації / В. М. Хоменко. – К., 2001.
160. Хорина Г. П. Глобализм как идеология / Г. П. Хорина // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 1. – С. 71–78.
161. Цымбурский В. Л. Идентичность цивилизационная / В. Л. Цымбурский // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 80–81.
162. Человек и современная цивилизация : сб. статей. – Симферополь : Доля, 2008. – 140 с.
163. Чернавский Д. С. Синергетика и информация / Д. С. Чернавский. – М. : Наука, 2001. – 250 с.
164. Шейко В. М. Генеза та еволюція діалогу культур у цивілізаційному глобалізаційному світі / В. М. Шейко // Культура України : зб. наук. праць. – Київ, 2005. – С. 19–31.
165. Щурбинин А. И. Макрокосмос и человек «частичный»: методологические проблемы идентификации / А. И. Щурбинин // Методология науки: человеческие измерения и дегуманизирующие факторы научного познания. – Томск, 1996. – 235 с.
166. Элиас Н. Общество Индивидов / Н. Элиас. – М. : Праксис, 2001. – 336 с.
167. Эриксон Э. Идентичность юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Изд. группа «Прогресс», 1996.
168. Этциони А. От империи к сообществу / А. Этциони. – М., 2004. – 384 с..
169. Яблонська Т. Громадянські ідентифікації особистості: сутність, критерії та чинники розвитку / Т. Яблонська // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / за ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 342–360.

170. Яноу Д. Фреймы политического: от фрейм-анализа к анализу фреймирования / Д. Яноу, М. Хульст // Социологическое обозрение. – 2011. – Т. 10, № 1-2. – С. 87–113.

171. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. 1995. – Т. 4, № 3-4. – С. 158–182.

172. Alcoff Linda M. Introduction: Identities: Modern and Postmodern / M. Alcoff Linda // Identities. Rase, Class, Gender and Natipnality / eds. by L. M. Alcoff, E. Mendieta. – Blackwell Publ., Oxford, 2003.

173. Appadurai A. Modernity at Large. Cultural Dimension of Globalization. – Minneapolis, Minnesota, 1996.

174. Bauman Z. From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity / Z. Bauman // Questions of Cultural Identity. – London, 2000. – P. 18–35.

175. Bull H. The Anarchial Societv: A Study of Order in Worid Politics / H. Bull. – N. Y., 1995. – P. 23–27.

176. Calhoun C. ‘Morality, Identity, and Historical Explanation: Charles Taylor on the Sources of Self’ / C. Calhoun // Sociological Theory. – 1991. – No 10 (2).

177. Cohen A. P. Introduction: Discriminating relations – identity, boundaru and authenticity / A. P. Cohen // Signifying Identities. Antropological perspectives on boundaries and contested values / ed. by A. P. Cohen. – London : Routledge, 2000. – P. 1–13.

178. Eller J. D. From Culture to Ethnicity to Conflict / J. D. Eller. – Michigan : University of Michigan Press, 1999.

179. Eller J. D. The poverty of primordialism: the demystification of ethnic attachments / J. D. Eller, R. M. Coughlan // Ethnic and Racial Studies. – London, 1993. – Vol. XVI, No 2. – P. 183–201.

180. Giulianotti R. Globalization, Glocalization and Migration / R. Giulianotti, R. Robertson // International Sociology. – London, 2006. – Vol. 21 (2). – P. 171–198.

181. Globalization and Belonging // The Politics of Identity in a Changing World. – N. Y. : Rowman&Littlefield Publishers, 2004.
182. Goodenough Ward. Culture, Language and Society. – 2nd ed. – Menlo Park CA, Benjamin/Cummings Publ. Co., 1981.
183. Hannerz Ulf. Transnational Connections. Culture, people, places / Hannerz Ulf. – London ; N. Y. : Routledge, 1996.
184. Hazelrigg L. Individualism / L. Hazelrigg // Encyclopedia of Sociology / eds. by E. F. Borgatta, R. J. V. Montgomery. – N. Y. : Macmillan Reference USA, 2000. – T. 2. – P. 1301–1308.
185. Held D. Democracy and the Global Order / D. Held. – Cambridge : Polity Press, 1995.
186. Jenkins R. The ambiguity of Europe: ‘Identity crisis’ or ‘situation normal’? / R. Jenkins // European Societies. – 2008. – Vol. 10, No 2. – P. 153–176.
187. Kohli M. The battlegrounds of European identity / Martin Kohli // European Societies. – London, 2000. – Vol. 2, No 2. – P. 113–137.
188. McLuhan M. Wybor pism / M. McLuhan. – Poznan : Zysk I S-ka, 2001.
189. Melucci A. Challenging Codes: Collective Action in the Information Age / A. Melucci. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1996.
190. Parfit D. Reasons and persons / D. Parfit. – Oxford : Oxford University Press, 1986.
191. Personal identity / ed. by J. Perry. – Berkeley : University of California Press, 1999.
192. Richmond A. M. Migration, Ethnicity and Race Relations / A. M. Richmond // Ethnic and Racial Studies. – London, 1998. – Vol. I, No 1. – P. 1–23.
193. Robertson R. Globality and Modernity / R. Robertson // Theory, Culture and Society. – London, 1992. – Vol. 9. – P. 153–161.
194. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / R. Robertson. – London : Sage, 1992.
195. Sassatelli M. European cultural space in the European Cities of Culture:

Europenization and cultural polity / Monica Sassatelli // *European Societies*. – 2008. – Vol. 10, No 2. – P. 225–245.

196. *Social Identity: International Perspectives* / ed. by S. Worchel. – London, 1998.

197. *The sociology of Zygmunt Bauman: challenges and critique* / ed. by Michael Hviid Jacobsen and Poul Poder. – Cornwall : Ahgate, 2008. – 420 p.

198. Wagner P. 'Identity and Selfhood as a Problématique' / P. Wagner // *Identities: Time, Difference, and Boundary* / ed. by H. Friese. – N. Y. : Berghahn Books, 2002.

199. Williams B. *Problems of the self* / B. Williams. – London : Cambridge University Press, 1973.

200. Wodz K. *Ethnic Identity, Tolerance, Civil Society: Identification Options of Contemporary Inhabitants of Upper Silesia* / K. Wodz // *Ethnic Minorities and Ethnic Majority*. – Katowice : Wyd. US, 1997. – P. 118–134.